

294556079

101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1965

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1965

MAG

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1965

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1965

KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

Redaktør :

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL F
Kultorvet 2
1175 København K
33 93 60 60 lok. 216

1965
ex 9

Trykt hos:
Nielsen & Lydiche (M. Simmelkær), København

INDHOLD

Museumsinspektør, mag. art. <i>Tage E. Christiansen</i> : Det københavnske Guldsmedelaugs Bøsse	7
Tandlæge <i>E. Langager</i> : Byfoged Claus Ravn og hans lovbog	25
Stud. mag. <i>Helge Gamrath</i> : Et udvidelsesprojekt til København fra begyndelsen af 1600-tallet?	38
Overassistent i Københavns Stadsarkiv <i>Egil Skall</i> : Den engelske tinfabrik	46
Prokurist <i>K. Winkel Rasmussen</i> og redaktionen: Fra 1820'erne	93
Arkivar, cand. mag. <i>Frank Jørgensen</i> : G. F. Lassen og studiet af Københavns historie	110
Bibliotekar, cand. mag. <i>H. Valeur Larsen</i> : Fru Heibergs farvel	118
Dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i> : Filantropen Ludvig Israel Brandes	128
Overarkivar, dr. phil. <i>Henry Bruun</i> : Oprør i Rabarberkvarteret?	154
Assistent <i>Albert Rasmussen</i> : Erindring om Helsingørgades sukkerhus' brand den 7. januar 1912. Af et saneringskvarters historie	177
Museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser	183
Greve <i>Jørgen Ahlefeldt-Laurvig</i> : Nyerhvervede jordfund ..	199
Anmeldelser.	
<i>Axel Kjerulf</i> : Omkring Nyhavn og Kongens Nytorv.	
Spredte træk af livet bag facaderne i det gamle Køben-	

havn. <i>Samme</i> : Latinerkvarteret. Blade af en gammel bydels historie. Anmeldt af dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i>	203
<i>Steffen Linvald</i> : Landevejen i Strandkanten. Fiskerlejer, lyststeder og gårde langs Øresunds kyst. <i>Samme</i> : Frederiksberg, den gamle bydel ved slotsbakkens fod. Anmeldt af dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i>	204
<i>Herluf Krabbe</i> : Kastellet gennem 300 år. Anmeldt af oberstløjtnant <i>L. Sabroe</i>	205
<i>John F. Ekvall</i> : Mennesker i en bydel. Skæbner og skikkelser i Vesterbros historie. Anmeldt af fuldmægtig, cand. mag. <i>Jeppé Rasmussen</i>	206
C. E. F. Weyses Breve I-II. Anmeldt af redaktør, cand. mag. <i>Henrik Neiiendam</i>	206

DET KØBENHAVNSKE GULDSMEDELAUGS BØSSE

AF TAGE E. CHRISTIANSEN

Paa Hjørnet af H. C. Ørstedesvej og Gammel Kongevej havde Billedhuggeren Holger Kapels Fader omkring Aarhundredskiftet en Urtekram-Forretning, og her stod inde i Lejligheden en Messing-Sparebøsse (Fig. 1, 2 og 3), som ingen vidste nogen rigtig Besked med. Den stod der blot, naar da ikke Børnene en Gang imellem fik Lov at trille med den paa Gulvet eller Pigen pudsede den med alt for stor Nidkærhed. Først efter at Holger Kapel i 1947 selv var blevet Ejer af Bøssen, begyndte han at tænke over, hvad det mon egentlig var, han havde leget med som Barn. I 1948 forelagde han Problemet for Nationalmuseet, hvor Magister Victor Hermansen ikke var længe om at finde ud af, at Bøssen oprindeligt havde tilhørt det københavnske Guldsmedelaug, og fik overtalt Holger Kapel til at afstaa sit Arvestykke til Museet.¹ Et Bidrag fra Ny Carlsbergfondet til Erhvervelsen sikrede i 1952 Bøssen en Plads paa Fondets store Jubilæumsudstilling,² men den lille beskedne Ting havde naturligt nok vanskeligt ved at gøre sig gældende i al denne Pragt, og skønt Bøssen yderligere blev omtalt og gengivet i Ny Carlsbergfondets Jubilæumsskrift,³ synes den aldrig for Alvor at være blevet kendt. De følgende faa Sider skulde tjene til at redde den fra fuldstændig Glemsel.

Laugsbøsser af Metal er saa vist ingen Sjældenhed.⁴ Snart sagt ethvert dansk Museum har adskillige af dem, ikke saa faa er endnu i Lauges Eje, og en Del befinder sig i Cirkulation i Antikvitets-handelen. Forklaringen paa denne Overflod ligger lige for. I en

Tid, hvor Bogholderi ikke var Hvermands Sag, fandt man det i Laugene tilraadeligst at holde hver enkelt Pengebeholdning for sig i sin særskilte Bøsse eller Pung. Endnu i 1703 havde Københavns Skipperlaug saaledes baade en Laugsbøsse, en Fattigbøsse, en stor Blikbøsse, en Messingbøsse og atten smaa Blikbøsser.⁵ Fyrrø Aar senere var man naaet til at kunne klare sig med en »Messingsparebøsse med trende Hængelaase, som hænger over Bordet«,⁶ og denne Bøsse er stadig i Laugets Besiddelse. Men er de andre ikke simpelthen blevet tilintetgjort, hvad vel er det sandsynligste for de smaa Blikbøssers Vedkommende, har dette ene Laug kunnet forsyne Museer eller Samlere med hele tre Bøsser.

Lige saa talrige Laugsbøsserne er, lige saa kedsommelige er langt største Parten af dem, og kun den, som har specielle laughistoriske Interesser, kan fængsles af disse jævne Genstande. Har man gjort noget særligt ud af Bøsserne, er det som oftest gaaet i Retning af at faa dem saa solide og sikre som muligt. At Skipperlaugets Bøsse er forsynet med tre Laase, er ingen Undtagelse, snarere en Regel. Lovligt kunde Bøssen da kun aabnes af tre Laugsbrødre i Fællesskab udstyret med hver sin Nøgle. Under Pengeglidsen i Laaget lod sig anbringe en lille Tragt, som forhindrede, at Mønter kunde lirkes ud, og naar saa Bøssen ydermere blev beslaaet med Jern- eller Kobberbaand paa Kryds og Tværs, mente man sig aabenbart sikret mod alle ubehagelige Eventualiteter. Faa er de Laug, som har firet paa Sikkerheden til Fordel for Elegancen, men at det københavnske Guldsmedelaug er iblandt dem, kan egentlig ikke undre, og af det ringe Antal Bøsser, som ved Kvalitet og Særpræg hæver sig op over Ensformigheden, bærer dette Laug saa afgjort Prisen.⁷

Her er for en Gangs Skyld Grund til at beklage, at et Laug mod Sædvane nøjedes med een Bøsse. Ganske vist nævnes allerede i de københavnske Guldsmedes Laugsartikler af 1429⁸ og atter i Laugs-

Fig. 1. Det københavnske Guldsmedelaugs Bøsse. St. Eligius. Ca. 3:4

artiklerne af 1496⁹ en Bøsse, men har man ikke skilt sig af med, hvad man havde af ældre Bøsser, samtidig med, at den nye i 1578 blev taget i Brug, kan det i hvert Fald senest være sket i 1654. Da Carsten Lauridsen 22. Oktober dette Aar afløste Jørgen Hansen som Oldemand, fik han overleveret Laugets Ejendele, og i Fortegnelsen over dem forekommer kun een Bøsse, Strafbøssen, som indeholdt 2 Dl. 1 Mk. 14 Sk.¹⁰ Laugets øvrige likvide Midler var fordelt i tre Punge, de Fattiges Pung, Embedspungen og den saakaldte røde Pung, der sikkert alle for længst er gaaet til Grunde, hvorimod Strafbøssen maa være identisk med Nationalmuseets Bøsse. Er denne Bøsse ikke gaaet ud af Laugets Besiddelse meget tidligt, er det ogsaa den, der figurerer ved Oldemandsskifterne i 1809¹¹ og 1815,¹² hvor Lauget fortsat kun ejer een Bøsse. I saa Fald har den i Aarenes Løb faaet en anden Anvendelse end den oprindelige, i det mindste et andet Navn; den kaldes her Fattigbøssen, og endnu saa sent som i 1845 optræder Fattigbøssen i Laugsregnskaberne.¹³ Fra 1846¹⁴ og fremefter tales der i Stedet om Fattigkassen, men dette behøver naturligvis ikke at være ensbetydende med, at Lauget da skilte sig af med sin Bøsse. Hvornaar det er sket og hvorledes den er havnet hos Familien Kapel, lader sig næppe efterspore. Sikkert er kun, at da det københavnske Guldsmedelaug i 1885 fejrede 200 Aarsdagen for Laugsskraaen af 7. November 1685 med Udsendelse af Camillus Nyrops Meddelelser om dansk Guldsmedekunst, var Erindringen om Laugets kunstfærdige og fornøjelige Bøsse gaaet tabt.

Baade Artiklerne af 1429 og af 1496 rummer mange Vidnesbyrd om den Veneration, Laugsbrødrene nærede for alle Smedes Skytspatron, den franske Bispehelgen St. Eligius (Saint Eloi), paa hvis Festdag Arbejdet i Københavns Guldsmedeværksteder laa stille; i 1429-Artiklerne kaldes Lauget rent ud »de kumpanie van sunte Loyen ghilde«. I dette Forhold formaaede Reformationen

Fig. 2. Det københavnske Guldsmedelaugs Bosse. Guldsmedeværkstedet, Ca. 3:4

ikke at hidføre nogen væsentlig Ændring; blot ophørte selvsagt de Messer, som det havde paahvilet Laugget at lade læse, og som sikkert i Lighed med Smedelaugets Messer var blevet holdt ved St. Eligii Alter i Vor Frue Kirke.¹⁵ Da 13 københavnske Laug i 1584 besøgte Fuldmagten ved Prins Christians Hyldning, brugte seks af dem middelalderlige Signeter, og i to af disse Tilfælde optræder Værnehelgener i Seglene, St. Crispinus og St. Crispinianus i Skomagernes, St. Cosmas og St. Damianus i Bartskeerernes. At saadanne Signeter anvendtes endnu et halvt Hundred Aar efter Reformationen – og iøvrigt langt senere – kan nok forekomme mærkeligt. Mærkeligere er det dog, at der blandt de syv Laug, der enten med Henblik netop paa Hyldningen eller ikke længe forinden lod forfærdige nye Signeter, er to, Guldsmedenes og Smedenes, som fik deres Værnehelgen, St. Eligius, indføjet i Seglet (Fig. 4 og 5).¹⁶ Næppe ret meget ældre er Ystad-Guldsmedenes Segl (Fig. 6),¹⁷ hvori St. Eligius ogsaa findes, og vil man indvende, at hans Rolle i alle disse tre Tilfælde kun er Statistens, at han i Virkeligheden kun har som Opgave at holde Skjoldet med de rette Laugsemler, Guldsmedenes Pokal, Smedenes Hammer og Tang, da bør man betragte Odense-Guldsmedenes Segl (Fig 9).¹⁸ I dette Segl, som antagelig er nogenlunde jævngammelt med de to københavnske, men hvis ældste nu kendte Exemplar hænger under Hyldningsfuldmagten fra 1655, er Skjoldet med Laugsemlen en ganske underordnet Ting. Hele det egentlige Seglfelt udfyldes af en Fremstilling af St. Eligius, der har lagt sin Bispestav fra sig og for en Stund sat sig til at arbejde ved Spærhornet.¹⁹ Lige saa svært han havde ved at glemme sit gamle Haandværk, havde danske Guldsmede ved at glemme ham.

Til disse, første Gang af Henry Petersen fremdragne Beviser paa Trofastheden mod St. Eligius hen over alle Omskiftelser,²⁰ føjer sig nu det københavnske Guldsmedelaugs Bøsse i National-

Fig. 3. Det københavnske Guldsmedelaugs Bøsse. Cylinderfladens Graveringer i Udfoldning. Maalt og tegnet af I. Arthur-Nielsen. 1 : 2

museet. Hvor der i de middelalderlige Laugsartikler tales om Laugsbøssen, kaldes den St. Loyes Bøsse, og skønt dette Navn ikke ligefrem kan dokumenteres at have været anvendt om den ny Bøsse, fortæller den selv tydeligt for enhver, at ogsaa den er St. Loyes Bøsse. Den store Kartouche, der dækker Cylinderfladens ene Halvdel (Fig. 1 og 3), har udelukkende til Formaal at danne Ramme om en Fremstilling af »Sande Loie« – som skrevet staar – og det ses let, at denne Fremstilling og Seglbillederne paa de københavnske Guldsmedes og de københavnske Smedes Segl har alle væsentlige Træk fælles. Her som der er St. Eligius iført sit fulde Bispekrud; med venstre Haand støtter han Skjoldet med Laugs- emblemet, og i højre holder han en Spandhammer, der dog i Smedenes Segl er erstattet af en almindelig Smedehammer. Ogsaa Boraxbøssen – af Smedene udskiftet med en Ambolt – gaar igen, og i det Hele er Ligheden saa stor, at man kunde fristes til at mene, at det er Fremstillingen paa Laugsbøssen, som er blevet kopieret paa de nok lidt yngre Segl. Da det fra gammel Tid var Guldsmedene, som skar Signeter, er det ogsaa saa godt som givet, at den, der har udført de to Signeter, har været Medlem af det københavnske Guldsmedelaug og følgelig har maattet kende Bøssen. Ja for saa vidt kan Bøsse og Signeter meget vel skyldes een og samme Mand, men hvordan det nu end forholder sig hermed, er det i hvert Fald sikkert, at denne Udformning af St. Eligii Billede ikke er nogen særegen københavnsk Invention. Det viser allerede den ganske tilsvarende Fremstilling paa Ystad-Guldsmedenes Signet, som vanskeligt kan tænkes udført Vest for Sundet, men ogsaa andre og endnu fjernere Steder genfindes Typen.²¹ Der kan derfor ikke være Tvivl om, at Fremstillingen bygger paa et grafisk Forlæg, og det samme gælder ubetinget Kartouchen,²² men kun en nøjsommelig Gennemgang af det store grafiske Materiale fra Samtiden kan afgøre, om Bispefigur og Kartouche fra første Færd hører sammen.

Fig. 4-6. Københavns Guldsmedelaugs, Københavns Smedelaugs og Ystad Guldsmedelaugs Segl. Efter Grandjean, Danske Haandværkerlavs Segl. Alle 1 : 1

Er dette Tilfældet, gaar sikkert ikke kun Boraxbøssen, men ogsaa det øvrige Guldsmedeværktøj – Fjervinge, Hærefod, Ildtang, Brædtbørste, Haandbælg m.v. – som i skønsomt Udvalg er grupperet omkring St. Eligius, tilbage paa Forlægget. Stiklen, der ses yderst til (heraldisk) venstre fornedet, skal vise, at St. Eligius som fuldbefaren i sit Fag naturligvis beherskede Graveringsens Kunst suverænt. Det samme kan siges om den, desværre anonyme, københavnske Guldsmed, som af sine Laugsbrødre fik Arbejdet paa Bøssen i Opdrag, men stort længer end til en rutineret Kopiering af givne Forlæg strækker hans personlige Indsats sig næppe for denne Halvdels vedkommende.

Anderledes med Udsmykningen af Cylinderfladens anden Halvdel (Fig. 2 og 3). Ogsaa de to smaa Kartoucher, hvoraf den ene er groft beskaaret af Hensyn til Hængsel-Beslaget, hører ganske vist til Tidens Fællesgods, men deres Rolle er helt underordnet, de udfylder kun to ellers tomme Pladser. Mellem dem – paa en svær Krog, som synes holdt af himmelske Magter – hænger et paa det nærmeste rhombisk Skilt med otte gode Navne. Med Undtagelse af Clavs Rolofsen, der vel er identisk med den Claus Roluff, som i 1576 blev Laugsbroder i Skydeselskabet,²³ er alle disse otte

Folk forlængst kendt som københavnske Guldsmede,²⁴ og Bestemmelsen af Bøssens Proveniens var derfor Victor Hermansen let. Aarstallet 1576, som læses over Skiltet, maa formodentlig forstaaes som det Aar, hvori Beslutningen om at sætte den ny Bøsse i Arbejde blev truffet, og endnu paa dette Tidspunkt overholdt man saaledes en senere tilsidesat Bestemmelse i Laugsartiklerne af 1545, som begrænsede Antallet af Guldsmede i København til 10.²⁵ Inden Bøssen to Aar senere stod færdig, var Guldsmeden Hans Peersen²⁶ sluppet gennem Naaleøjet, og da den første Gang blev baaret Bordet rundt ved en Laugssamling, tilfaldt dette Hverv sikkert ham som yngste Medlem, traditionelt Lauges Stikirendreng. Saa vigtig forekom denne Begivenhed Brødrene, at den maatte mindes med en Indskrift paa Bøssens Laag.

Søndagen 22. Juni 1606 lod Oldermændene Embedet kalde sammen. Ved denne Lejlighed blev en ny Laugsprotokol indviet,²⁷ og i den tilhørende Kladdebog opregnes Navnene paa Laugets Medlemmer, uanset om de var til Stede eller havde Forfald, 21 i alt eller dobbelt saa mange, som lovligt var.²⁸ Hvad der forud for denne Dato vides om københavnske Guldsmede, ogsaa de paa Bøssen nævnte, har næsten udelukkende været hentet fra spredte, mere tilfældige Kilder,²⁹ og man skulde derfor paa Forhaand tro, at det vilde være af stor Værdi med eet at faa en 30 Aar ældre, sikkert dateret Fortegnelse over samtlige Laugsbrødre i Hænde. Givetvis er Bøssens Liste af Navne ogsaa kærkommen, men Navnet paa en Guldsmed faar nu en Gang først virkelig Betydning, hvis det kan knyttes til en Række Arbejder. En Forudsætning herfor er naturligvis først og fremmest, at saadanne Arbejder overhovedet er bevaret. Men drejer det sig ikke om meget markante Stykker, hvis Mestre kan identificeres ad arkivalisk Vej, er det desuden nødvendigt, at Arbejderne er stemplede, og at Stemplerne kan tolkes. Allerede Kong Hans havde i 1491 paabudt, at enhver dansk

Guldsmed skulde sætte sin Bys Tegn og sit eget Mærke paa al den Gerning, han gjorde,³⁰ men denne Bestemmelse maatte indskærpes atter og atter³¹ og blev dog længe kun maadeligt overholdt. Det ældste hidtil registrerede Bystempel for København er fra 1608,³² og indtil videre kan derfor strengt taget intet ældre Arbejde med fuld Sikkerhed henføres til en københavnsk Guldsmed. Med Mestermærkerne var Uefterretteligheden ganske vist knap saa stor, men da de endnu paa denne Tid som oftest havde Form af et Bomærke, er de til ringe Hjælp, selv hvor Forholdene iøvrigt taler for, at Arbejdet er udgaaet fra et københavnsk Værksted. Af de faa

Fig. 7-8. Jacob Mavritsens og Willem Fransois' (eller Clavs Wittes) Mestermærker. Efter Bøje, Danske Guld- og Sølvmedemærker. 2 : 1

Mestermærker med Guldsmedens Initialer passer intet paa den nytilkomne Clavs Rolofsen, og Mulighederne for at kombinere de andre Navne, som forekommer paa Bøssen, med disse Mærker er allerede efterprøvet. Resultatet har været magert. Sandsynligvis er det Jacob Mavritsens Stempel (Fig. 7), som findes paa Alterkalke i en Række Kirker paa Slagelse- og Skelskør-Egnen.³³ Og maaske er det Willem Fransois (Fig. 8), der har udført Kalke til Kirkerne i Vallensbæk og Solrød,³⁴ skønt Initialerne i dette Stempel tilsyneladende lige saa godt kan være Clavs Wittes. Resten er Tavshed.

Imidlertid faar dog Navnerækken paa et enkelt Punkt en vis Betydning. Medens Arbejdet med Bøssen stod paa, fødtes 12. April 1577 den længselsfuldt ventede Arving til Tronen, og 2. Juni samme Aar fandt Daaben Sted i Vor Frue Kirke. I dette Foraar har sikkert mangen dansk Guldsmed siddet i sit Værksted Døgnet rundt for at faa Daabsgaverne færdige til Tiden, og travlt har i hvert

Fald den Guldsmed haft, hos hvem det skaanske Ægtepar Hans Skovgaard og Anne Parsberg havde gjort deres Bestilling. Med sjældnen Forstaaelse for den nyfødtes spirende Evner havde Parret besluttet sig for et Drikkekar, som kunde rumme otte Potter, og denne Daabsgave er den Dag i Dag bevaret i »Rosenblommen«, der bærer Aarstallet 1577 og er stemplet med Initialerne AE. I mere end et halvt Hundred Aar har det været god Latin, at dette Stempel, som ogsaa kendes fra fire andre Arbejder, stod for Aegidius Loidt, en københavnsk Guldsmed af formodet engelsk Herkomst, men da en Frimurerloge i Göteborg i 1958 deponerede det ene af disse fire Arbejder – en Laagpokal med Hans Skovgaards og Anne Parsbergs Vaaben – i Röhsska Konstslöjdmuseet, blev Spørgsmaalet om Mesterens Identitet fra svensk Side taget op fra Grunden. Denne Undersøgelse kom til at koste Aegidius Loidt Livet, men nogen Anledning til at beklage Dødsfaldet foreligger ikke. Hans Existens skyldtes ene og alene Fejllæsning af en Post i Rentemesterregnskaberne for 1569 vedrørende Betaling til den svenske Guldsmed og Møntmester Gillis Coit (eller Coyet), som i Aarets første Maaneder, medens Krigen mellem Sverige og Danmark var inde i en rolig Fase, skar en Seglstampe for Frederik II. Navnet Aegidius, hvis to første Bogstaver man i sin Tid mente at genfinde i Stemplet, er den latinske Form for Gillis, men Gillis Coit vides ikke at have kaldt sig Aegidius, og iøvrigt falder hans hele Virksomhed paa et Omraade inden for Guldsmedekunsten, der er saa fjernt som vel tænkeligt fra det, Mester AE dyrkede. Hertil kommer endelig, at det vilde være højst usædvanligt, om Bogstaverne AE begge var taget fra et Fornavn, og Eftersøgningen efter Rosenblommens Mester maa derfor primært gælde en Guldsmed, hvis Fornavn begynder med A, Efternavnet med E. En Guldsmed fra Hermannstadt i Siebenbürgen, Andreas Eckhardt, hvis Stempel minder meget om Stemplet paa Alterkalken i Farum

Kirke – et andet af Mester AE's fem kendte Arbejder – er hypotetisk bragt i Forslag, men der har endnu ikke kunnet fremlægges nogen som helst Dokumentation for, at han har arbejdet i Danmark eller for danske Kunder. Indkredsningen af den Guldsmed, en af dansk Renæssances mest fremtrædende, som skjuler sig bag Initialerne AE, hører derfor Fremtiden til, men Navnerækken paa det københavnske Guldsmedelaugs Bøsse viser, at blandt københavnske Mestre kan det ikke nytte at lede.

I Feltet under Kartoucherne og Navneskiltet findes den Del af Udsmykningen, som har størst almen Interesse, men som samtidig kræver mindst Forklaring; enhver ser straks, at hvad Mesteren har valgt at fremstille, er en Scene fra et Guldsmedeværksted. Maaske fra hans eget. Blandt de faa indtil nu gengivne ældre Billeder af Guldsmedeværksteder er der i hvert Fald intet, der kan have tjent som Forlæg, og havde et Forlæg været brugt, vilde det nok ogsaa være lykkedes noget bedre at faa frem, at Handlingen udspiller sig inde i et Rum.³⁶ Nu mangler enhver Antydning af Vægge og Loft, Døre og Vinduer. Glødeovnen er vokset til et eget Hus med spaanklædt Tag, fra hvis Rygning en Vimpel vajer. Blokkene, en stor med et Spærhorn og en mindre med en Spandambolt, er rykket saa langt tilbage som muligt, og til Arbejdsbordet, Værkbrædtet, med det karakteristiske Skindstykke, Fellen, til Opsamling af Af-filing har der slet ikke kunnet findes Plads. Altsammen for at skabe Luft omkring en Episode ved Smelteovnen. Fra Trækullet i Ildgryden slikker Luerne op om Digelen. Paa Gulvet staar Støbeformen til Barrer, Indgussen, parat ved Siden af Svalekarret og Kisten, hvori Værkstedets Forraad af Ædelmetal opbevares. Arbejdet gaar sin vante Gang. Da kludrer Svenden, Mester bliver hidsig, trækker ham ved Haaret og truer ham med Prygl af Ildklemmen, men Fyren er obsternasig og hæver Bælgen mod Mester. Ukvemsord som Skalk og Skøgesøn svirrer i Luften.

For Dyrkere af Guldsmedefagets Historie er det sikkert især de mange Stykker Værktøj, som findes ved Glødeovnen eller er spredt ud over Værkstedet, der giver Billedet Værdi, selv om deres Form helt synes at være den traditionelle.³⁷ Vi andre fængsles af Scenen mellem Mester og Svend. Den danske Renæssances Billedskærer kender vi fra et lille Relief paa Eiler Grubbes Lystrup, hvor Næstved-Mesteren Abel Schrøder den Ældre har afbildet sig selv i sit Værksted.³⁸ Nu kommer saa Guldsmeden til i et humørfyldt Glimt af Dagliglivet i et københavnsk Værksted, hvor smaa Skærmydsler næppe var nogen sjælden Foreteelse. Laugsartiklerne af 1496 fastsætter en Mark Sølv som Bøde for den Mester, der i Laugshuset eller paa Stævne i Hastighed eller Vrede bruger grove Ord mod en anden Mester, rykker ham i Haaret eller drager sin Kniv imod ham. Men al anden Tvedragt fandt man det aabenbart uoverkommeligt at befatte sig med og overlod til Mestrene selv at holde Justits.³⁹ Sikkert nok har derfor Brødrene nikket genkendende ikke blot til Billedet af St. Eligius, men ogsaa til Scenen fra Guldsmedeværkstedet hin Dag i 1578, da Laugets ny Bøsse første Gang blev »om borrid«.

Fig. 9. Odense Guldsmedelaugs Segl. Efter Grandjean,
Danske Haandværkerlavs Segl. 1:1

HENVISNINGER OG NOTER

1. Jeg takker Billedhugger Holger Kapel for de her meddelte Oplysninger, som ikke fremgaar af Sagens Akter (2. Afd., J. Nr. 65/48) i Nationalmuseets Arkiv. Magister Victor Hermansen vilde formodentlig have bragt dem i en Afhandling, som han paatænkte at skrive om Bøssen, men hvad han maatte have efterladt sig af Notater hertil, har ikke hidtil kunnet findes.
2. Ny Carlsbergfondets Jubilæumsudstilling 1902-1952 Gaver til danske Museer, Charlottenborg 20. Januar-17. Februar 1952, Kat. Nr. 491.
3. Ny Carlsbergfondet Et Jubilæumsskrift Dets Virksomhed 1927-1952, 1952, S. 69 og Afb. S. 67.
4. Exempler paa Laugsbøsser er afbildet i bl.a. følgende Arbejder, som tillige indeholder adskillige Oplysninger om Bøssernes Brug: Bernhard Olsen, Danske Lavssager, Tidsskrift for Kunstindustri IV (1888) S. 37-49, V (1889) S. 65-77 og 173-91; C. Nyrop, Lavsgjenstande fra Udstillingen paa Charlottenborg, Tidsskrift for Industri II (1901) S. 113-33; Peter Riismøller, Fra Svendekro og Lavshus, 1940; Victor Hermansen, Sparebøssen, Hillerød 1943; Poul Strømstad, Fra Laugstiden, 1965.
5. Arthur G. Hassø, Københavns Skipperlav 1634-1934, 1934, S. 265.
6. Ibidem S. 268. Bøssen afbildet S. 35, Nøglerne S. 34.
7. Nærmest paa Guldsmedelaugets Bøsse kommer en ligeledes cylindrisk og rigt graveret Messing-Fattigbøsse fra 1605 i Nationalmuseet (u. Nr.). Bøssen, som angives at have kostet halvfjerde Daler, er skænket af den københavnske Borger Wilum Haversak (Københavns Diplomatarium I S. 605), hvis Navn og Bomærkeskjold findes indgraveret, men hvor den har været anvendt, vides ikke. Hermansen, Sparebøssen, S. 49 ff.
8. C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavskraaer fra Middelalderen, II, 1895-1904, S. 65-70. Bøssen omtales S. 66 f.: Vortmer nyn knecht schal maken stücke werk edder wekloen wordenen; so we yn sodanighen stucken ghevunden wert, de betere veer mark wasses, deyt he dat myt des heren wille, so

- betere he ene tunne bers; wert dat werk ghevunden myt deme knechte, dat schal men doen in sunte Loygen bussen.
9. Ibidem S. 251-60. Bøssen omtales S. 258: — —; oc skulle embitzbrødere twenne thiider om aaret, om fasten oc om Michellsmysse, hwer thiid scall husbonden legge j β i sente Loyes bøsse oc swenden vj peninge till at holdæ gutz tieniste vp met, hwilche som wele haffuæ rettighett aff lauffet.
  10. Københavns Stadsarkiv, Guldsmedelaug Nr. 2. Kladdebog 1606-08, 51-57, S. 48. Tryk: C. Nyrop, Meddelelser om dansk Guldsmedekunst, 1885, S. 47.
  11. Københavns Stadsarkiv. Guldsmedelaug Nr. 4 b. Laugsprotokol 1750-1863(64), fol. 145 v. Jfr. Nyrop, Meddelelser, S. 154.
  12. Ibidem fol. 160 v.
  13. Københavns Stadsarkiv. Guldsmedelaug Nr. 9. Regnskabsbog 1836-56, Regnskab 20. Okt. 1845 for 3. Kvartal 1845.
  14. Ibidem Regnskab 30. Jan. 1846 for 4. Kvartal 1845.
  15. Nyrop, Gilde- og Lavsskraaer, II, S. 329.
  16. Poul Bredo Grandjean, Danske Haandværkerlavs Segl, 1950, S. 32 og Tavle 7 k (Københavns Guldsmede), S. 60 og Tavle 22 o (Københavns Smede).
  17. Ibidem S. 74 og Tavle 30 b.
  18. Ibidem S. 33 og Tavle 8 a.
  19. Samme Motiv er anvendt i Kristianstads Guldsmedes Segl fra 1696 og Karlshamns Guldsmedes Segl fra 1746, men i begge disse Tilfælde er St. Eligius udskiftet med en almindelig Guldsmed. K. G. Cedergren og Gösta von Schoultz, Svenska skråsigill, Sthlm. 1944, S. 19 ff. samt Fig. 31 og 33.
  20. Henry Petersen, De ældste københavnske Lavs-Segl, Tidsskrift for Kunstindustri I (1885), S. 143-47.
  21. T. Ex. paa Seglene for Stockholms og Karlskronas Guldsmedelaug, hvor Gengivelsen dog er væsentlig friere. Cedergren og von Schoultz, Svenska skråsigill, S. 19 ff. samt Fig. 28 og 32.
  22. Dette fremgaar allerede af, at Kartouchen i Virkeligheden er for stor. I den ene Side har det været nødvendigt at skære en Smule af den for at faa Plads til Hængsel-Beslaget, i den anden Side dækkes et større Parti af Lukkets Overfald.
  23. Københavns Diplomatarium VI S. 45.
  24. Iacob Mavritsen: Chr. A. Bøje, Danske Guld- og Sølvmedemærker, 1946, S. 26, Mestermærke Nr. 120; Iergen Iensen: Bøje S. 26; Heinrich Steffens: Bøje S. 27; Clavs Witte: Bøje S. 27; Willem Francois: Bøje S. 26, Mestermærke Nr. 122; Hans Iepse: Bøje S. 27; Ernsd Ernsden: Bøje S. 27. Det er en følelig Mangel ved Bøjes iøvrigt saa fortjenstfulde Værk, at Kildehenvisningerne er yderst summariske, og at ældre Litteratur ikke

- er citeret. Om flere af de her nævnte syv Guldsmede, især Willem Francois, findes adskilligt Materiale i H. C. Bering Liisberg, Christian den Fjerde og Guldsmedene, 1929.
25. Københavns Diplomatarium II S. 264.
  26. Bøje, Guld- og Sølvmedemærker, S. 29. Bering Liisberg, Chr. IV og Guldsmedene, S. 136 f.
  27. Københavns Stadsarkiv. Guldsmedelaug Nr. 2a. Guldsmedenes Embeds- eller Laugsbog 1606-10, 17, 32.
  28. Københavns Stadsarkiv. Guldsmedelaug Nr. 2. Kladdebog 1606-08, 51-57, S. 3. Jfr. Nyrop, Meddelelser, S. 49 f.
  29. Til Undtagelserne hører Laugsartiklerne af 1429, som bringer Navnene paa de seks københavnske Guldsmede, der »modtog« Artiklerne. Nyrop, Gilde- og Lavsskraaer, II, S. 65. Jfr. Nyrop, Meddelelser, S. 16 f.
  30. Nyrop, Gilde- og Lavsskraaer, II, S. 391 ff.
  31. T. Ex. 1496, 1515 og 1526. Ibidem S. 253 f., 394-99 og 401 ff.
  32. Bøje, Guld- og Sølvmedemærker, Bymærke Nr. 1. Mærket findes paa Sølvindfatningen om en Wanli-Skaal, som for et Par Aar siden erhvervedes af Nationalmuseet. Jeg haaber i anden Sammenhæng at kunne vende tilbage til dette Stykke.
  33. Danmarks Kirker, Sorø Amt, S. 662 (Sorterup K., Kalk fra 1580), 716 (Gerlev K., Kalk fra 1586), 814 (Skørpinge K., Kalk fra 1586) og 960 (Omø K., Kalk fra 1576).
  34. Danmarks Kirker, Københavns Amt, S. 506 f. (Vallensbæk K., Kalk fra 1578) og 1087 f. (Solrød K., Kalk fra 1578).
  35. Göran Axel-Nilsson og Anton Anderberg, Hans Skovgaards og Anne Parsbergs pokal, Röhsska Konstslöjdmuseets årstryck 1959, S. 45-72. Problemerne omkring Mester AE's Identitet er nylig resumeret af Erik Lassen i Dansk Sølv, 1964, S. 59-63.
  36. Man sammenligne t. Ex. med det i Historiske Meddelelser om København 1962, S. 181 gengivne Stik fra 1576, samme Aar som Arbejdet med Bøssen blev paabegyndt. Ogsaa det ofte reproducerede Stik fra 15. Aarhundrede af den saakaldte Liebesgartenmester, der maaske, gennem adskillige Mellemlid, ligger til Grund for Odense-Seglet, gør i alle Enkeltheder Rede for Værkstedets Indretning.
  37. Bengt Bengtsson, Äldre guldsmedsteknik, i Svenskt silversmide 1520-1850, III, Sthlm. 1945, S. 183-274 samt Billederne 627-714. Samme, Silversmidets teknik, i Bengt Bengtsson og Gustaf Munthe, Silversmide Konsthistoria och teknik, Sthlm. 1962, S. 327-410. Foruden til disse fortrinlige Oversigter har jeg ved Studiet af Guldsmedelaugets Bøsse kunnet

- støtte mig til Værkfører Folmer Dalum, Firmaet A. Dragsteds Sølvsmiede, der – som saa ofte før – beredvilligt har stillet sin store faglige Viden til min Raadighed.
38. Chr. Axel Jensen og Charles Christensen, Lystrup, Ældre nordisk Architektur, IX, 1936, S. 7 f. og Fig. 17.
39. Nyrop, Gilde- og Lavsskraaer, II, S. 258.

Laugsbøsse af Messing, forhen tilhørende det københavnske Guldsmedelaug. Cylindrisk med plan Bund og svagt hvælvet Laag, der er hængslet og lukkes med Overfald over en Krampe, hvis Hængelaas nu mangler. I Laaget en Møntsprække, hvorunder, som Rester af Loddetin viser, en Tragt har været fastgjort. Bøssen har kunnet ophænges i en Ring, der gennem otte Kædeled er forbundet med et Øsken i Laagets Midte. Vedr. Graveringerne paa Cylinderfladen – Ornament, Figurscener og Indskrifter – henvises til ovenstaaende Tekst, Fotografierne Fig. 1 og 2 samt Udfoldningen Fig. 3, hvor Overfaldet er slaact op, og Krampen markeres af to smaa Huller. Planteslyngs-Arabeskerne paa Hængsel-Beslaget fortsætter op over en cirkulær Plade, hvormed Laaget er forstærket paa Midten, og videre ned paa Overfaldet. Mellem Pladen og Indskriften paa Laagets Rand en Baand-Kartouche. Paa Standfladen koncentriske Cirkler. Bøssens Højde 15 cm, Diam. 8,2 cm, Godstykkelse 0,2 cm.

Nationalmuseets 2. Afdeling, Inv. Nr. D 13609. Erhvervet 1948 med Tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

BYFOGED CLAUS RAVN OG HANS LOVBOG

AF E. LANGAGER

Jyske Lov, Nordens ældste kongegivne lovbog, blev stadfæstet af Valdemar Sejr få dage før hans død 1241. Den blev trykt her i landet første gang 1504 af Matthæus Brandis i Ribe og optrykt 1508 af Gotfred af Ghemen i København. Efter Niels Kaas' revision udkom den igen 1590, trykt på dansk, og på Christian IV's foranledning fremstilledes udgaven 1642 med det kendte titelkobber, tegnet af Karel van Mander: Christian IV holder rettergang på Københavns Slot. Jyske Lov og den lovsamling, der benævnes Christian IV's Store Reces 1643, udkom med fælles titelblad og register 1644.

I sit statelige eksemplar af denne lovbog har byfogeden i København, Claus Iversen Ravn, skrevet: Denne Boeg Hører Claues/ Iffuersen Rauffn till,/ Huo flittig der om spørge will,/ Guds Frøgt er Begyndelse till/ ald Wisdomb och Forstand,/ Mein Hoffnung zu Gott/ Alleine./ Hafniæ den I. Maij Anno 1645 Claues Rauffn mppria.¹

Såvel byfogeden som hans lovbog, der nu findes i min samling, er nok en omtale værd. Bogen kan med en vis ret betegnes som et monument over denne mand, der har forsynet den med sine ejermærker i rig overdådighed. Den citerede indskrift er anbragt på forpermens inderside; på bagpermens inderside har han skrevet: Ihm.² Claues Rauffn Byfoegitt i Kiøbenhauffn mppria. Antagelig efter 1660, da han blev rådmand, har han prentet på smudsbladet: Ihm./ Nicolaus Corvinus Prætor/ Hafniensis manu mea – og her-

efter ses raven i hans smukke bomærke. Renæssancebindet med Christian IV's kronede monogram og R F P³ i guld har messinghjørnebeslag og spænder; det er mærket Claves Iversen Raven Anno 1645 – og har på begge bindsider fire bomærker med raven, alt i guld. Tilsammen vidner disse dekorationer og navnepåtegninger om en ejerglæde, som jeg ikke har set mage til i nogen bog. Bag den karakteristiske skrift skimtes en mand af myndighed, den håndfaste lovens vogter.

Som fortsættelse af de trykte love er medindbundet et manuskript med titlen: Kiøbenhaffns Byes Priuilegier och Stadts Rætt, og heri findes Christoffer af Bayerns Stadsret 1443 og Kong Hans' Privilegier 1485 samt et kgl. åbent brev og en magistratsbekendtgørelse. På bogens sidste blad er noteret en opskrift på, »Hurorledis mand schall giøre gaatt sortt Bleck«.

Efter 1636 var byfogeden enedommer på bytinget, og her har Claus Ravn benyttet sin lovbog. Ved notater og afmærkninger har han også i lovenes tekst sat sit personlige præg på bogen. – Det oplyses på en indklæbet seddel, at eksemplaret er solgt ved auktion over Lunds Universitets-Biblioteks dubletter i april 1855. En ærverdige bog, med nær tilknytning til Københavns historie, er således vendt tilbage til sit oprindelige hjemsted. Den har næppe været på mange hænder og er ret uberørt af tidens tand; det er i dag som i 1645: »Denne Boeg Hører Claues Iffuersen Rauffn till«.

Claus Iversen Ravn, der havde været byskriver i Halmstad, var byfoged i København fra 22. marts 1638⁴ til 20. august 1660, da han blev rådmand.⁵ I en begivenhedsrig tid tjente han kongen og staden i mere end 30 år, således under Svenskekrigene og Københavns belejring, og ved enevældens indførelse. De bevarede byfogedregnskaber med bilag belyser både Claus Ravns embedsførelse og hans personlighed; de indeholder tillige enkelte notater om vig-

Renæssancebindet om byfoged Claus Ravns eksemplar af Jyske Lov

tige begivenheder i stadens historie. Claus Ravn har fulgt udviklingen på nært hold, og det fremgår af mange spredte oplysninger, at han har været en betydelig mand, der – hvad han ifølge Christian IV's udnævnelsesbrev har lovet⁶ – har tjent »os och cronen huld och troe«, dette taget i vid og bogstavelig forstand.

Da Claus Ravn 1638 tiltrådte sit embede, blev bytinget holdt under åben himmel, hvilket har været ret ubekvemt i det danske klima, og Claus Ravn fik da også bytinget overdækket; senere blev det flyttet ind under rådhusets søndre galleri.⁷

Lavene, hvis oprindelse går tilbage til middelalderen, var fra gammel tid underkastet øvrighedens kontrol. Byens råd havde magt til at omstøde tagne beslutninger og sikrede sig sin indflydelse ved at lade lavsmøderne overvære af et eller flere af sine medlemmer. Som rådmand har Claus Ravn efter 1660 overværet møder i bagerlavet. Her har der været både alvor og gammen: »1662. 21: Februarij: Haffuer Claus Raffn Raadmand med de med sig aff Magistraten och de 32: Mænnd 4 thillordnede dannemænd, Nemlig Lauritz Hessellberg, Johann Bøeffke, Mouritz Frich (waer ey dennegang till stede, men forreist) och Augustinus Otthe; Effter den till dennem offuergiffues, Vnderschreffuene och Anordnede Classis widere uduising (der med En Anfang, med Indførde inspection at giøre) wæret forsamlet her i Bagernis Laugs Hus, udj Olldermantz, Bisiddernis och Samtlig laugs brøedernis thillstedewærellse, Och da deris offuerleffuerede Classa thillbørlig ord fra ord liudeligen ladet lest, Saa och dennem der effter Allworlig och Strengeligen foreholdt och Anbefalett, att de Sig nu effter denne dag, Hørsommelig, Rigtig och thillbørlig wille befinde lade med Got, opregtigt w=forfalschet, wellbaget och fulldwectigt reent brøed«.

De gik ikke tørstige fra mødet 21. februar. 25. marts 1662 oplyses: »Betallt till Hans Drubers 66 pot. tydstøell à: 7: sk: Som udj

Forpermens inderside og smudsbladet med Claus Ravns navnepåtegninger, valg-
sprog og bomærke

Lauget bleff fortært, den tid Claus Raffn Raadmand och de fire med hannem af w: w: Borgemestere och Raad, offuer laugget anordnede Inspectorer paa laugget forsamlede Waaere, deris Anordning at lade forkynde«. – Som et eksempel på lavenes justits ses denne indførsel: »1667. 4. Dec. Bleff klaget at yngste Mester haffde baget for lidet brød aff huede Simbler, at der manglede at udschichis till Patronen och Claus Raffn«. I marginen står: »bleff frikient«.⁸

Som nævnt var Claus Ravn byskriver i Halmstad før 1638, og det ser ud til, han har bevaret kontakten med denne by. Han har således 1643-53 været »forloffuer« for fire drenge fra Halmstad, som blev sat i possementmagerlære i København.⁹

Claus Ravn må have været en velstående borger. Han ejede flere ejendomme i København;¹⁰ han har kunnet sove roligt i sin bolig, ligesom borgmestrene havde byfogeden to vagter for sin dør hver nat.¹¹ 13. april 1656 bevilger Frederik III ham »for hans lange, flittig och troe tieniste quit och fri« en gård i Borup i Værløse sogn, Ølstykke herred.¹²

Valgsproget »Mein Hoffnung zu Gott Alleine« har Claus Ravn taget i arv efter Frederik II. – I sin lovbog har han fremhævet flere artikler i recessen, der varetager kirkens interesser, og, som følgende dialog vil vise, har han tillige i ord og handling støttet kirkens tjenere. Rentemester Oluf Daa, der var kendt for sit aristokratiske væsen og excentriske sprog, kritiserede i en anmærkning til byfogedregnskabet præsternes salær ved henrettelser: »Hvis der givnes presterne och capellanerne for sacramentet at meddelle missdederre er icke smucht«. Uimponeret og uden underdanighed overfor kongens rentemester svarede Claus Ravn, at præsterne i København »oftere med den besvering mere her i deris mødsommelige kald och embede end herritspresterne besvergis, hvor syndere sielden justificeris. Derimoed sidder de fattige mend her i sta-

den paa en haar stengade och hverken hafver soe eller koe, tinde eller nogen store aufvels gaarde dennom med at opholde«. ¹³ Med gode argumenter og bramfri veltalenhed går han ind for præsternes sag, og de modtog også fremdeles deres rigsdaler.

Claus Ravn har ikke alene tænkt på sit timelige velfærd. Der findes en erklæring af 7. april 1656, hvori St. Nicolai Kirkes værger gør vitterligt, at Claus Ravn har foræret kirkens alter et sølvskrin med futteral til oblater »til en Gudelig og Gudfrygtigheds Erkiendelse for det Begravelse og Leyersted hand sig af Salig afgangne Skipper Rasmus Samsings Arfvinger tilforhandlet haver, og er liggendes i den nye Bygning¹⁴ paa dend Søndre Side Choret, nest ret udi Midt-Siden af Sal. M. Hans V. Steenvinkels Steen og Leyersted, og skyder med den Østre Ende indtil Sal. Peter Motsfelds Begravelse og Steen med Fødderne, og i Vester til M. Daniel Sniklers Begravelse og Leyersted. For hvilken Hans Discretion og Liberalitet er hannem igien bevilget, at han samme forbemelte Grav foruden nogen Vederlag til Kirken for Fæste fri nyder«. Ved samme lejlighed fik Claus Ravn tilladelse til at lade et epitafium opsætte på piller ved gravstedet.¹⁵ Hvorvidt der nogen sinde blev sat et epitafium op, savnes der oplysning om.¹⁶

Claus Ravn var gift to gange. Hans første hustru begravedes 8. juli 1666; hans anden hustru Kathrine Riese ægtede efter hans død rådmand Klavs Sohn (Sohm). I november 1669 døde Claus Ravn og blev begravet i sit gravsted i St. Nicolai Kirke.

Talrige oplysninger om datidens forhold i hovedstaden, om små og store begivenheder, kan hentes fra Claus Ravns regnskaber. Blandt bilagene er kongelige befalinger med Christian IV's underskrift og egenhændige skrivelser fra Corfitz Ulfeldt, Gunde Rosenkrantz og andre kendte mænd. Mange bilag og tilskrifter er skrevet af Claus Ravn, andre af byskriverne. En af disse var forfatteren af

»Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed«, 1656, Arent Berntsen, hvis navn ofte forekommer efter 1648. I de sidste år af Claus Ravns tid som byfoged indtraf nogle af de mest skæbnesvangre begivenheder i Københavns historie, og regnskabsbøgernes oplysninger herom skyldes antagelig enten ham eller Arent Berntsen.

Om pesten 1654, der standsede al offentlig virksomhed i København og bortrev omkring en trediedel af stadens indbyggere, meddeles foran i årets regnskab: »Till en Erindring och Ihukommelse her udi Ad Notam udi dette Aar at achte, Att daa waar det Aar at denne Schaadelig och forgifftig Pæstilenndtze saa møgit faarlig, hefftig och forferdelig her i Kiøbenhaffn Grasserede, Daa Mestendell de fornemste, daa Staden Quitere och forlade motte, Och aff de som tilbage bleffue, henfalldt och bortdøde i Nogle Maaneder Ungefer Nii Thusinde Mennischer, Gud hiellpe os frembdeelis, For Christj Schylld«.

Det er utvivlsomt Claus Ravn selv, der som indledning til regnskabsbogen 1657-58 har skrevet: »Dette Regenschaff Ehr passerit, och forløben I dett Aar, Der den Besuerlige och Møegit Bedrøffuelige Kriigsthied, Imellumb Danmarch och Swerige ehr förrettit, och da att Kiøbenhaffn thill Landtz och Wandtz aff fienden Hart wahr Beleyerit och Blocquerit. Som thill en Ihukommelse Her Paatheignitt Ehr«. De efterfølgende to år, de alvorligste i Københavns historie, har udskrifterne på Claus Ravns regnskaber denne korte omtrent enslydende tilføjelse: »Da Staden her diszmidlertied, saa hefftig aff de Suendsche, Baade thill Landtz och Wandtz haffuer werit Bloquerit och Beleyritt«.

Under Svenskekrigene og Københavns belejring har byfogedens funktioner ofte tjent militære formål. I april 1657 fik Frederik III rigsrådets samtykke til den skæbnesvangre krigserklæring mod Sverige, som han underskrev den 1. juni. De mange regnskabsbilag fra denne tid taler deres tydelige sprog om krigsforberedel-

serne. Længe før krigserklæringen foregik en livlig militær transport mellem København og Skåne, som det fremgår af hyppige ordrer fra rigshofmester Joachim Gersdorff til Claus Ravn: 21. marts 1657 skal han skaffe generalmajor Ulrik Christian Gyldenløve en færge fra København til Malmö, 5. april to færger (til 36 ryttere), 8. april fornødne færger til 65 mand med heste og bagage; 14. april skal kongens artilleri have fire færger og 14. maj Gyldenløves folk og tøj tre færger; 25. og 28. maj ønskes der en færge henholdsvis til general Axel Urups folk og heste og til Niels Krabbe. Denne skal have fri færge 26. november. 6. juni gives der ordre til, at arkelimester Christian Hansen, der skal til Kristianstad med hos sig havende artilleriredskab, skal befordres frit over færgesteder og forsynes med fornødne heste og vogne. 15. september skal tøjhusskriver Matthis Hansen have to færger eller spiljagter med fordæk på, en, som skal gå til Malmö og en til Landskrona, og når første færge går over efter 4. december, skal der ti personer af felttøjmester Christian Friis' livkompagni med.¹⁷

Det vil aldrig glemmes, at Københavns borgere 1658-60 udholdt 20 måneders belejring. Ledet af beslutsomme mænd som Hans Nansen og Frederik Thuresen deltog borgerne aktivt i byens forsvar, og sammen med militæret gjorde de civile borgere voldene uindtagelige. Under den truende fare for stormangreb udstedtes 7. januar 1659 et kongebrev, hvorefter der i hvert hus i staden antegnes, »hvis døgtig mandkion der findes, som kand gjøre tieniste imod fienden«.¹⁸

»Anno 1659 den 8. Januari haffver Rodmesteren i KIØB-MAGER KUORTIER effter velviese Borgermester och Raadtz Beffalling omgaaet udi och der opteignett alle Mandtzperson, som Gevehr bere kand«. Klaus Rauffn er opført på listen med tre mand, der alle »haffver Gevehr«.¹⁹ 14. januar får han fra Tøjhuset udleveret to musketter, fire bandolerer og to gehæng;²⁰ hverken

Claus Ravn eller hans folk har således manglet våben. Kvarteret mønstrede 409 mand. Stormnatten den 11. februar stod disse under guldsmed Johan Stichmann på kurtinen mellem Nørreport og Ny Nørreports bastion.²¹

I sine kuriøse kommentarer til livet i den belejrede by skriver kapellanen ved Holmens Kirke, Henrik Madsen Wallensbech, i sin »Daglig Tegnebog«²² 24. november 1658:

»Hver mand samlis / skat at skrifve /
Kongen vil til Pant udgiffve
Jordegodtz / for Penge-Skat«.

At Claus Ravn efterkommer kongens opfordring, fremgår af Frederik III's brev til rentemesteren 7. februar 1659, få dage før stormen på København: »F. 3. Wor synderlig gunst tilforn. Wi tilskicke eder herhos os elskelig Claus Ifversens Rafns skriffblig indleg anlangende noget goeds, hand til pandt er begierendes imod saa mange pengers forstrechning, som samme goedses indkomst forrendte kand a sex pro cento . . . hvorpaa i en rigtig afregning udi wores cantzelie hafver at indlevere, saa at han dereffter wores forsichring oc pandteskiøde paa bemelte goeds kand bekomme«.²³

I en skrivelse fra kongen 11. november 1661, antagelig til rentemestrene, oplyses, at Claus Ravn »Hafuer giortt Itt Tusinde Tretten en Half Rdr. forstrekning til Guarnisonen udi forleden beleyring, och Hannem der for Jordegods, her udi Kiøbenhafnn Lehn war belofuitt, som nu igien Cederes: saa er worris Naadj: Willie och befalling, att i bemelte Claues Raufn i steden for samme Jordegods Assignerer for:^{ne} 1013 1/2 Rdr: fordring udi de Norsche intrader, att betallis med Resterende och paaløbende Rentte udj Tuende Terminer den første Inden Aardtz Udgang -1662, och den anden inden Aardtz Udgang -1663«. - Sådan gik det imidlertid ikke, Claus Ravn fik hverken penge i 1662 eller 63. Og da gælden

skulle betales, hed det ikke mere »os elskelig« Claus Ravn! I slutningen af 1664 er hans fordring på Konng: Mayst: steget yderligere:

»Byfogedregnskab fra 1. Maj 1659-20. Aug. 1661	1877 $\frac{3}{4}$	Rdr.	1 β
Landcommissarierne i Norge sub Dato den 7.			
April 1662. Capital och Rente til den 1.			
Martij samme Aar	1131 $\frac{1}{2}$	»	17 »
Rente af 1013 $\frac{1}{2}$ Rdr. 4 β som er Capital beregnet fra den 1. Martij 1662 til den 1. Sept.			
1664	152	»	10 »
	<hr/>		
	Summa	3161 $\frac{1}{2}$	Rdr. 4 β

Quiterit den 31. Janv: 1665«. ²⁴

Ved den endelige afregning får Claus Ravn 7. marts 1665 strøgods for 3175 rdr. i »Ølstøcke H., Verløese S. Joenstrup Mølle med dertil liggende Jord, i Bringe 1 G., af Præbende Haldum i Tørsting H., Fouling 3 G., af det Gods, som er ledigt efter afdøde Dr. Lauridts Jacobsen: i Hofvelbiere H. Afg. af Schød, Guløf og Haslef Kirker med Ret til Tilsyn med nævnte Kirkers Regnskaber, i Tørsting H., Nimbdrup 2 G. (Htk. 63 $\frac{1}{2}$ Td. à 50 Rdl. Td.) – for: 3175 Rdl., at regne fra 1. Maj 1665. Tilbagekøbsret forbeholdt«. ²⁵

Da der under belejringen skulle skaffes mandskab til flåden, får Claus Ravn 2. juni 1659 befaling fra kongen, »at du med ald fliid strax lader præsse alt det søefaren folch (Hollenderne undtagen), som her udi byen findes . . . oc dennem efter haanden paa woresholm lader indføre«. Hans Schach får ordre til, at »hand dig med fornøden soldater schulle undsette«. ²⁶ Byfogeden handler omgående; næste dag, 3. juni, skriver Wallensbech i »Daglig Tegnebog«:

»Det presset Folck paa Holmen gaar
Oc sig i Haar oc Hoffvet klaar«.

Kapellanen har humor. 9. august 1659 skriver han:

»Man twiler paa den Stilstand mild
 Thi brent Barn frycter mest for Ild,
 Men Fougen lod befale saa,
 At Qvæget under Volden gaa
 Om Natten driffvis ind i By
 At haffwe der sin Læ oc Ly«.

Byfogeden har villet sikre stadens hårdt tiltrængte forsyninger.

28. maj 1660, kort efter fredslutningen, modtager Claus Ravn kongens ordre, »at alle de skuder, skiberumme oc fartøy, som ere her for byen, med forderligste blifuer gjort færdig oc holdes udi beredskab til at føre folcket af landene«. ²⁷ Det har antagelig drejet sig om de svenske tropper, der efter omtrent to års forgæves belejring føres bort fra den by, hvis soldater og befolkning ved næsten ufattelig udholdenhed havde reddet landets selvstændighed.

Claus Ravns sidste regnskab som byfoged har denne udskrift: »Regnskab fra Den 1. Maj 1660. Oc til Den 20. Augustij nest effter, Da Claus Rauffn effter Kongl: Ma: Naadigste Befang. fra Byfogidz bestilling afftræde, effter att hand den udi en 23 Aarstid, Besuerligen forestaaid och betiendt hafuer, Och nu til Raadmand her i Staden indsat blef«. – Det sker på et tidspunkt, da forberedelserne til statsomvæltningen er under hastig udvikling, med Københavns borgmestre og råd som nogle af de ledende mænd. Man må gå ud fra, at den nyudnævnte rådmand har været en pålidelig tilhænger af kongen og Hans Nansen. I september og oktober udvikles de begivenheder og det samarbejde mellem konge, borgere og gejstlighed, der brød adelens og rigsrådets magtstilling og blev afgørende for enevældens indførelse. På Arveenevoldsakten 10. januar 1661 ses Claus Ravns underskrift og segl. ²⁸ I rådmandens segl ses raven – ligesom i bomærket, der smykker bindet om hans lovbog.

HENVISNINGER OG NOTER

1. *Manu propria*, d.v.s. med egen hånd.
2. D.v.s. Jesum.
3. *Regna firmat pietas*, gudsfrygt styrker rigerne, Christian IV's valgsprog.
4. *Kjøbenhavns Diplomatarium III*, s. 182. — Om Claus Ravn se O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III*, 1881, s. 256, V, 1889, s. 434-35.
5. *Københavns Byfogedregnskab 1653-1.5.-1662*. Registrant 108 B. Rigsarkivet.
6. *Kbh. Dipl. III*, s. 182.
7. H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728 IV*, s. 48.
8. *Bagerlavets lavsprotokol 1661-70*. *Bagerlavet nr. 2 A*. Stadsarkivet.
9. *Possementmagernes lavsprotokol 1634-1750*. Landsarkivet.
10. H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728 VIII*, s. 93. — *Kbh. Dipl. II*, s. 836. — O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V*, 1889, s. 435.
11. *Sst. III*, 1881, s. 253.
12. *Kbh. Dipl. III*, s. 457.
13. *Historiske Meddelelser om København 1, I*, s. 573-74.
14. *Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet, København I*, 1945-58, s. 494.
15. *Nicolai Kirkes kopibog over begravelser m.m. 1575-1673*, nr. 28. Stadsarkivet. — *Nicolai Kirkes inventarium over begravelser 1656-1800*, fol. 34 b. *Sst.* — Hofman: *Fundationer IX*, 1763, s. 266.
16. *Danmarks Kirker, København I*, s. 566.
17. Se note 5.
18. *Kbh. Dipl. V*, 567.
19. *Kjøbenhavns Borgere 1659*. Ved E. Marquard, 1920, s. 55.
20. *Historiske Meddelelser om København 2, V*, s. 53.
21. Se note 19.
22. Henrik Madsen Wallensbech: *Diarium polemicum metricum Latino-Danicum obsidionis Hauniensis . . . Eller en Daglig Tegnebog indeholdendis Kiøbenhaffns Beleirings Idretter fra den 8. Aug. Aar 1658 til den 1. Jun. Aar 1660*. Hafniæ 1660.
23. *Kbh. Dipl. V*, s. 588.
24. *Afregning VIII*, 175, Claus Iversen Ravn (til dels på Gregorius Rabakofskis vegne). Rigsarkivet.
25. *Kronens Skøder II*, s. 223.
26. *Kbh. Dipl. V*, s. 628.
27. *Sst. V*, s. 715.
28. *Arveenevoldsakten* 10. januar 1661 er udstedt i fem eksemplarer. På borgernes eksemplar ses bl.a. underskrift og segl for rådmændene i København. Rigsarkivet.

ET UDVIDELSESPROJEKT TIL KØBENHAVN FRA BEGYNDELSEN AF 1600-TALLET?

AF HELGE GAMRATH

Denne meddelelses primære mål er mangfoldiggørelsen af et – så vidt vides – hidtil upåagtet, særdeles ejendommeligt kort over København, som undertegnede – under søgning efter gamle Københavns-kort – stødte på i efteråret 1963 på Rigsarkivet. Den fulde registraturbetegnelse er (RA) *Registrant 30, København 1. afd., fasc. 2, art. 11*. I samme læg fandtes tillige en af Harsdorff signeret plan over Amalienborg-kvarteret – dateret 1796 – samt en plan over en grund på Slotsholmen fra midten af det 17. århundrede.

Skønt det langt fra er muligt at give nogen løsning på alle de problemer, kortet rejser, mener jeg alligevel at kunne give et par antydninger af, i hvilken retning man kan tyde det.

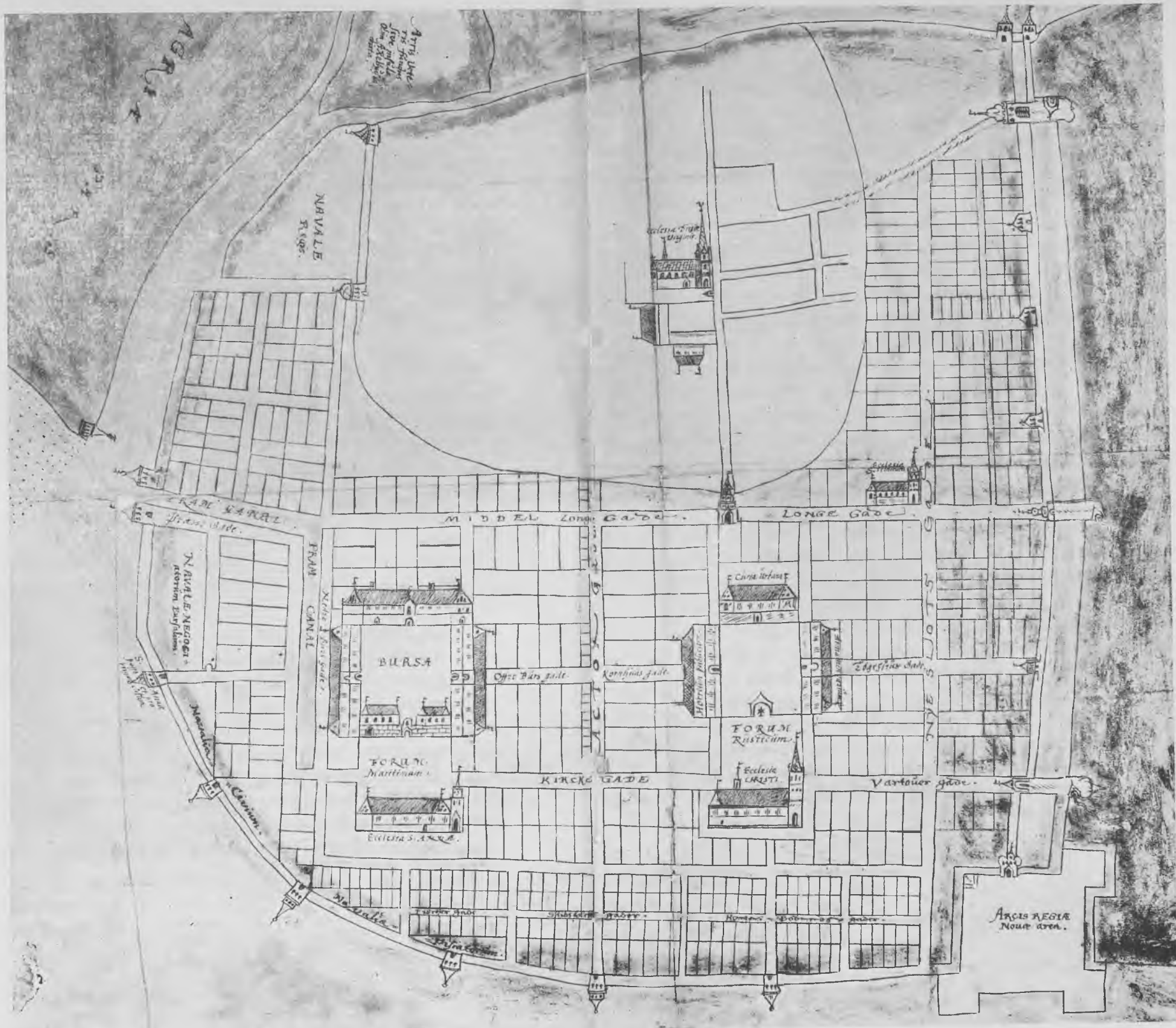
Kortet, der er på papir¹ og orienteret med syd opad, måler ca. 80×62 cm. Det er repareret og forstærket langs kanterne med papirbånd. Tegningen er udført med blæk og er uden farver, når der ses bort fra den gul-brune toning i »Amagriæ Pars« og »fastlandet«. Gengivelsen er her beskåret, således at gården Vartov et stykke op ad kysten nord for byen ikke er medtaget.

Af kortet selv fremgår hverken ophavsmand eller affattelsestid. Registrant 30 oplyser kun, at kortet er et »udkast til en plan over København formodentlig for et nyt eller forandret anlæg tegnet med en pen. Uden titel eller datum«. Den stereotype skrift synes ikke at kunne bidrage til en nærmere datering, men antyder dog som helhed, at kortet må placeres et sted i det 17. århundrede. Det er imidlertid ganske klart, at vi står over for et – særdeles fantasi-

fuldt – *projekt* til udvidelse af København. Dette fremgår bl.a. af, at kun »Navale Regis« (= Bremerholm), Vartov uden for Østerport og Frue Kirke samt enkelte gader i den indre by er nærmere antydet. Til gengæld fremgår det også med tydelighed, at projektets skaber ikke er videre »sikker« i den københavnske topografi og derfor gør sig skyldig i flere unøjagtigheder eller fortegninger – således f.ex. Amagers udstrækning og Københavns anbringelse på et næs (jvf. endv. note 3). Tegneren har heller ikke benyttet passer eller andre tekniske hjælpemidler, og med præcisionen er det så som så. Kortet er kun en *skitse*.

Hvis det overhovedet skal være muligt at komme nærmere ind på skitsens tidsmæssige placering og eventuelt danne sig et begreb om dens ophavsmand, vil det vist være rimeligt på forhånd at antage, at den har været alvorligt ment. Derved kommer man straks tilbage til tiden før byplanen af 1649,² og da der hverken er taget hensyn til Christianshavn eller Børsen i dens endelige skikkelse, er man henvist til tiden før 1618. Flere forhold tvinger os endnu længere tilbage i tiden; således er Rosenborg, der påbegyndtes 1606-07, heller ikke at finde. Det er også påfaldende, at Søarsenalet fra begyndelsen af 1600-tallet ikke er medtaget, ligesom også Slotsholmen (*Arcis veteris fundus* . . .) synes »opgivet«. Forklaringen herpå kan være, at korttegneren kun synes interesseret i selve byudvidelsen, som nu i det følgende skal betragtes lidt nærmere.

Denne strækker sig mod nord og vest, idet dens ydergrænse først synes at følge Søerne, der således danner en slags voldgrav mod vest indtil »det nye slots område« ved Øresund. Dernæst følger grænsen vandet først i lige linie mod øst for derpå at bøje sig mod syd, indtil den endelig støder ind i Bremerholm (*Navale Regis*). Midtaksen i udvidelsen er den gade, der benævnes »Factorgade«; på begge sider af denne findes to monumentale pladser – »Forum Rusticum« og »Forum Maritimum«, der begge på nord-

siden har en kirkebygning. Syd for de to pladser findes to gårdkomplekser, hvorom man for det vestliges vedkommende finder tøjhus (Armamentarium), kornhus (Horreum Publicum) samt endelig rådhuset (Curia Urbana) – med tilhørende gader (Kornhuusgade og Tøgehuus Gade). Den anden gård benævnes »Bursa«, hvilket må gælde hele det vældige anlæg; til dette kompleks knytter sig gaderne Nedre og Øffre Bürsgade, og desuden er en pramkanal ført ind langs den ene af børs længerne. Særdeles interessant er udstykningen af grundene: store grunde dominerer mellem de to torve samt i udvidelsens østligste områder, hvorimod man mod vest træffer smågrunde. Noget helt for sig er de nordligste kvarterer, der synes beregnet til båds mænd og andre søens folk; gadenavne som Fiskergade, Skibsfolksgade og Kongens Bådmandsgade(r) afslører tydeligt dette forhold. Til sidst bør de tre havneområder mod nord og øst fremhæves: Fiskernes »flåder« (Navalia Piscatorum), borgernes flåder (Navalia Civium) og endelig de på Børsen handlendes flåde (Navale Negociatorum Bursalium).³

Hvor fantastisk og mærkværdig planen end forekommer, kommer man ikke uden om, at mange af de enkeltheder, den rummer, før eller siden – om end ofte på anden måde – realiseredes i Christian IV's tid. Mest iøjnefaldende må vel nok planen om en børs med børshavn, der realiter påbegyndtes 1619-20, siges at være, men også skipperbydelen blev til virkelighed på samme tidspunkt – først i »Skipperboderne« i årene efter Kalmar-krigen, siden i »Nyboder«. Den storgrundsudstyknig, der præger projektets centrale og østlige dele, genfindes – i noget anden skikkelse – i Christian IV's første egentlige udvidelse af det gamle middelalderlige København – nemlig Christianshavn, der anlagdes i årene efter 1618. Hvad endelig planen om det gamle slots flytning angår, tog voldarbejderne til dette nye anlæg nord for byen deres – tøvende – begyndelse i sidste halvdel af 1620'erne; hvornår ideen er opstået,

vides ikke bestemt, men en samtidig iagttager – en fransk gesandt – véd at berette, at kongen allerede før Kejserkrigen tumlede med sådanne planer. Skanserne, som var forudsætningen for det påtænkte, men aldrig realiserede slot, placeredes ved St. Annæ Bro (der lå nær den nuværende Toldbod), og det var – som bekendt – herudaf, det nuværende Kastel siden udviklede sig.⁴

Mest særpræget er dog vel nok befæstningskæden, hvor man kun finder det fra ca. 1600 aldeles dominerende bastionære system svagt antydet på »Arcis Regis novæ area«, men ellers ikke på hele landsiden; den må nærmest karakteriseres som en »æventyrby«-befæstning, og det er nærliggende at formode, at den har været korttegneren et uvedkommende problem.

Er planen eller skitsen det rene opspind uden ringeste forbindelse med virkeligheden, så peger den dog alligevel på flere af de problemer, der i begyndelsen af 1600-tallet toges op til realistisk overvejelse. Mens vi gemmer det vanskelige spørgsmål om op-havsmanden til senere, skulle en omtrentlig datering dog således nok være mulig; her kommer rent faktiske forhold os da også til hjælp. Christian IV foretog i 1606 en række opkøb af store arealer – af O. Nielsen anslået til ca. 300-400 tdr. land – nord for den gamle by. Nogen rimelig forklaring på disse særdeles kostbare grundopkøb, som bortset fra Rosenborg først betydeligt senere fandt anvendelse til bl.a. Nyboder, St. Anna Rotunda (1640 ff.) og den endelige byudvidelse mod nord fra 1649 ff., er ikke givet; men at kongen allerede 1606 må have overvejet en byudvidelse, fremgår så meget klarere af, at han ikke skilte de erhvervede områder fra den gamle by, men faktisk anerkendte, at de hørte ind under byen.⁵

Når man samtidig vil erindre den vældige økonomiske ekspansion, som fandt sted i hovedstaden netop i perioden fra ca. 1600 op til Kejserkrigen,⁶ hvortil formodentlig kommer en befolkningstil-

vækst, som i alt fald kan aflæses af forstædernes stadige vækst,⁷ samt betænker Christian IV's iver for på alle områder at fremme hovedstadens vækst og udvikling, forekommer placeringen af udvidelsesskitzen rimelig netop i denne periode. I den forbindelse kan man pege på, at Christian IV i 1607 – i en instruks til dr. Ionas Charisius, der skulle til Nederlandene som kongens gesandt – samt flere gange siden, opfordrede rige nederlandske købmænd og håndværkere til at indvandre til Danmark og slå sig ned i København, hvor de dels kunne tilforhandle sig allerede byggede huse, men også fik stillet i udsigt selv at måtte få anvist grunde, hvor de kunne bygge, som det lystede dem.⁸

Mens terminus post quem således synes at ligge omkring 1606, må man vel kunne sætte terminus ante quem til tiden omkring 1618, hvor den første virkelige udvidelse af København finder sted med anlæggelsen af Christianshavn, og hvor Børsen får sin endelige placering og udformning. Disse to nyanlæg, der ikke er at finde på skitsen, ændrer – i alt fald for en tid – byens orientering så radikalt, at tegneren næppe kan have lukket øjnene herfor, hvis han ellers har haft en alvorlig intention med sit projekt.

Spørgsmålet om ophavsmanden vil vel altid forblive det dunkleste punkt i sammenhængen, men man kunne vel tænke sig, at han, der næppe har været kgl. ingeniør, alligevel må søges i kredse, der ikke stod kongen alt for fjernt, og kunne karakterisere ham som en »lærd dilettant«, idet han ikke synes ganske upåvirket af den byudvidelsesaktivitet og byplanlægning, der praktiseredes og diskuteredes i Nederlandene i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. Man kunne her som mulige forbilleder og forudsætninger f.ex. nævne Amsterdams 4-længede børs fra 1607,⁹ de store halvmåneformede udvidelser af denne by, samt måske også den store byplanteoretiker Simon Stevins forskellige by- og byudvidelsesprojekter.¹⁰

HENVISNINGER OG NOTER

1. Det våbenskjoldformede vandmærke med skråbjælker (øverst t.v. og nederst t.h.) og heraldiske figurer (i de andre to felter), som forneden er afsluttet med et stort »L«, hvorindi er skrevet et »B«, synes at angive, at papiret må stamme fra Holland og være fra begyndelsen af det 17. årh. Jvf. de i E. Heawood: *Watermarks* (Hilversum 1950) gengivne vandmærker: nr. 609-10 (pl. 94) fra 1620'erne, men især nr. 603 og 605 (pl. 93), der begge er fra 1611; en helt nøjagtig bestemmelse har ikke været mulig efter den her i landet værende vandmærkelitteratur.
2. København fra Bispetid til Borgeretid (1947) p. 97 ff. med videre henvisninger.
3. Her synes at være nogen forvirring i topografien, idet »Arcis Regiæ novæ area« og dettes placering i forhold til Vartov kunne tyde på en beliggenhed nær det senere Kastel; men dette stemmer meget dårligt overens med anbringelsen af St. Annæ Pons (et Propugnaculum(?)) ved Navale Negotiatorum.
4. Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg* (1937) p. 97 f. og O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie IV* p. 192. (Desuden overtog Chr. IV 1619-20 de tre søer, som han tidl. havde interesseret sig for i forbindelse med byens forsvar (O. Nielsen: a.v. IV p. 444)).
5. O. Nielsen: a.v. IV p. 357 f.
6. Se f.eks. Sv. Ellehøj i *Politikens Danmarkshistorie VII* (1964) p. 239 ff.
7. Vilh. Lorenzen: *Christian IV's Byanlæg* (1937) p. 96 f. jvf. J. A. Fridericia i *Hist. Tidsskr.* 6. r. II p. 219 ff.
8. *Danmarks Riges Historie IV* p. 101, samt I. C.'s instruks: RA: T.K.U.A. *Nederlandene A II: Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til Nederl. 1604-21* (Læg: *Instruktion, pas og andre akter vedr. I. C.'s sendelse 1607*).
9. F. A. J. Vermeulen: *Handboek tot de Gesch. der Nederl. Bouwkunst II* (s'Gravenhage 1931) p. 272 og planchebind p. 166.
10. Gerh. Eimer: *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715* (Lund 1961) p. 121 f. (jvf. især skitsen med fig. 54 (p. 123) i a.v.).

DEN ENGELSKE TINFABRIK

AF EGIL SKALL

Den 28. april 1739 udstedtes en kongelig resolution til General Landets Oeconomie og Commercekollegium om laugene i København.¹ Deri siges om kandestøberne, at »så længe dette laug enten ikke vil, eller muligen ikke kan arbejde tin af bedre bonitet og anseelse, eragtes ikke tjenligt andre anstalter at føje, end de allerede gjorde ere, til at hindre fremmed tins indførsel, men magistraten skal tilholde tinstøberne at beflitte sig på så godt arbejde som det engelske at forfærdige, såfremt de vil vente sig nogen nytte af det dem meddelte privilegio«.

Denne resolution er resultatet af en laugskommissions arbejde; kommissionen var nedsat 1730 og havde til formål at forbedre laugenes kår ved at søge frimestrenes antal nedbragt og indpas hæmmet. Kommissionen havde indhentet oplysninger fra alle laug, og kandestøberne havde for deres vedkommende 7. marts 1731 beklaget sig over den betydelige import af tinvarer, som forhandles af købmænd og kræmmere, mest var man ked af de såkaldte hollandske potteboder.² Kommissionen indstillede til kongen i betænkning af 26. sept. 1731, at det ved en plakat indskærpedes, at det i henhold til kandestøbernes laugsartikler var forbudt at indføre forarbejdet tin, og at straffen derfor forhøjedes.³

Laugsartiklerne var givet den 16. maj 1685 af Christian V.⁴ Heri står, at kun kandestøbere, der havde taget borgerskab og var indskrevet i laugene, måtte give sig af med denne profession. Fuskere og bønhaser måtte jages af fire af laugets mestre i selskab med oldermænd og en af underfogederne og hensættes i stadens

arresthus, hvor de måtte afvente deres straf, der første gang var en bøde på 4 rigsdaler, anden gang 8, og tredje gang straffedes de på kroppen.

Svende, der aflagde mesterstykke, kunne antages til mestre. Mesterstykket skulle bestå af en lerform, hvori kunne støbes en plade til en ottekantet flaske på 6 potter, en lerkandeform på 2 potter, begge halve dele lige høje og lige vide, så de passede til hinanden, når de skulle sammensættes; endvidere en lerform til et fad på 3 pund, heri skulle støbes to fade, hvoraf det ene blev gennemskåret, så man kunne se, om det overalt var lige tykt, og det andet fad skulle gøres helt færdigt. Det hele skulle være jævnt og uden huller. Kandestøberne måtte kun forarbejde tre slags tin, nemlig engelsk tin, krontin og manggods. Til kontrol fandtes på rådstuen og hos oldermændene originalforme og lodder. Originalformen skulle være så stor, at et stykke rent bly, der vejede et halvt pund eller 64 kvintin, kunne støbes deri. Engelsk tin, der derefter støbtes i formen, måtte højst veje $41\frac{1}{2}$ kvintin, krontin 44 kvintin og manggods $46\frac{1}{2}$ kvintin. Til formen hørte tre kobberlodder. For nemheds skyld kunne mindre prøveforme indrettes med tilsvarende små lodder; alle disse lodder skulle stemples af »vores til mål og vægt deputerede«.

Kandestøberne plejede at blande tinnet med det billigere bly, der er giftigt. Da blyet er væsentlig tungere end tinnet, skulle den ovennævnte kontrol altså være udmærket. Ved en vægtfyldeberegning viser det sig, at engelsk tin måtte indeholde ca. 5 % bly, krontin ca. 20 % bly og manggods henved 35 % bly. Til husgeråd, der kommer i berøring med madvarer, er egentlig kun brugen af engelsk tin helt forsvarlig, hvis blyforgiftning skal undgås, men der findes ikke i laugsartiklerne nogen bestemmelse om anvendelsen af de tre kvaliteter tin.

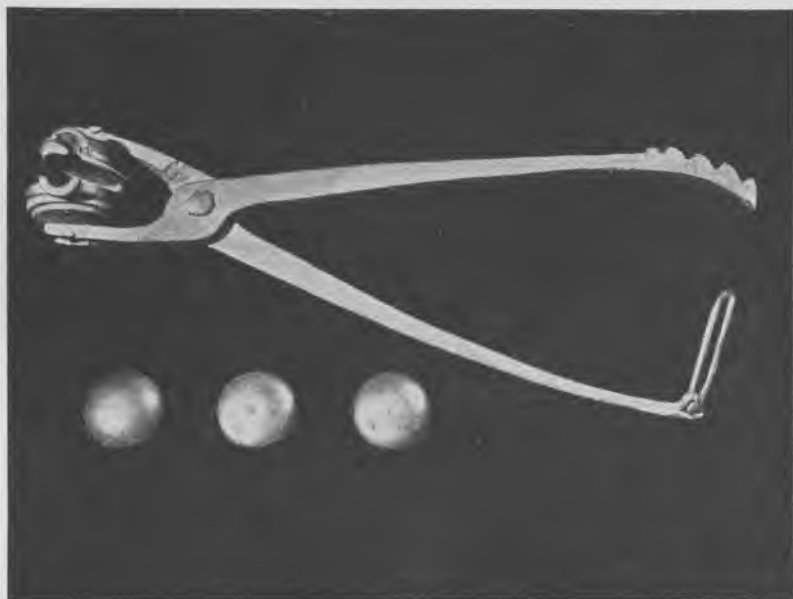
Politikommisjonen havde forud for laugsartiklernes affattelse,

nemlig 19. marts 1683, til kongen indgivet forslag til laugsartikler for kandestøberne.⁵ Forslaget afviger i særlig grad på et enkelt punkt fra de endelige artikler, nemlig for så vidt angår den ovenfor omtalte prøve. Ifølge forslaget skulle de tre slags tin svare til de »tre tinbrikker som på rådstuen og hos oldermanden findes i forvaring, og som er støbt i den nu dertil anordnede form, . . . så hver brik af engelsk tin, som deri støbt vorder, vejer 12½ lod og krontin 13 lod og manggods 13 lod 2½ kvintin«. Omregnet til kvintin bliver tallene henholdsvis 50, 52 og 54½ kvintin. Intet er her nævnt om mindre forme eller stemplede lodder. Det er vel ikke usandsynligt at antage, at de endelige laugsartikler, for så vidt angår bestemmelserne om tinprøverne, er udformet af Ole Rømer, og at forslagens prøver er identiske med eller er afledt af de tidligere anvendte. Den 11. maj 1654 fik nemlig Københavns ti kandestøbere af råd og borgmestre tilladelse til at oprette et laug, og i tiden derefter er en eller anden form for tinprøver blevet afholdt.⁶

I laugsartiklerne af 1685 bestemtes det, hvorledes færdigvarerne skulle stemples; engelsk tin med en engel og en kronet rose med byvåbnet samt med mesterens navn og det årstal, han var kommet i lauset. Hvis mesteren havde været i lauset før 1685, skulle han lade sit stempel forandre og sætte årstallet 1685 i. Krontin skulle stemples med byvåbnet og et kløverblad med mesterens navn og årstal. Manggods skulle blot stemples med mesterens mærke to gange. Der lovedes streng straf, hvis tinnets kvalitet ikke svarede til stemplingen. Tinnets skulle være så lovligt, stærkt, tæt og smidigt, som det burde, og måtte ikke på nogen måde forfalskes. For at kandestøberlauget des bedre kunne »tiltage«, forbødes det købmænd og andre at indføre forarbejdet tin fra udlandet. Hvis sådant indført tin fandtes hos nogen handlende, skulle det konfiskeres til fordel for kandestøberlauget.

Den 9. marts 1740 skrev kommercekollegiet til magistraten,⁷

DEN ENGELSKE TINFABRIK

Prøveform med tre prøvelodder for henholdsvis engelsk tin, krontin og manggods. Formen, der af bekvemmelighedshensyn er fast forsynet med tang, kan optage $\frac{1}{2}$ bly. Totallængde 49 cm. Københavns Bymuseum

Forstørret og retoucheret udsnit af ovenstående billede visende de tre lodder. På grund af forstørrelsen er perspektivet ukorrekt. Lodderne er cirkulære

idet der henvistes til resolutionen fra året før, at daglig erfaring viser, at det af kandestøberne forfærdigede tinarbejde er så ringe, at »indvånerne ilde dermed vorder forsynede«, hvilket til dels skal komme deraf, at kandestøberne ikke forstår at betjene sig af det såkaldte tutenage. Det pålagdes derfor magistraten at indkalde kandestøberne og tilholde dem såvel at gøre bedre arbejde som at lægge sig efter at benytte sig af tutenage. Magistraten skulle afæske dem svar, om de ville forpligte sig hertil inden en vis tid.

Inden vi går videre med den foreliggende sag, er det nødvendigt at bringe enkelte oplysninger om det førnævnte tutenage. Det var en af de dengang anvendte betegnelser for zink, importeret fra Ostindien eller Kina.⁸ En anden almindelig benævnelse var *speauter*, på engelsk *spelter*. Interessant er det i den forbindelse, at de stockholmske kandestøbere, der havde søgt om at få indført forbud mod import af udenlandske tinvarer, af det svenske kommercekollegium i 1734 blev nægtet dette, bl.a. med den begrundelse, at »dagliga erfarenheten visar, att man svårligen kan finna något svenskt tenn till hårdhet, klang och finhet som det bästa engelska«, og samme kollegium måtte senere underrette kandestøberne om, at man i England og Frankrig blandede det fra Ostindien kommende »*spiauters*« i tinnet, som gjorde dette meget fint og fik det til at ligne sølv. De stockholmske kandestøbere fik tilbudt en materialist, som forstod kunsten, men der blev intet af sagen på grund af laugets uvillighed til at understøtte ham.⁹

Zink kan ikke vindes af sin erts (galme) ved almindelig smeltning, idet det fremkomne metal øjeblikkelig vil forbinde sig med luftens ilt og danne zinkoxyd. Kun ved destillation i lukkede beholdere, hvortil luften ikke har adgang, er det muligt at udvinde zinket.¹⁰ Denne kunst har formentlig tidligst været kendt i Indien og er derfra kommet til Kina. Ordet tutenage som betegnelse for metallet kan tilbageføres til sanskrit.¹¹ I Europa havde man længe

kunnet fremstille messing, der er en legering af kobber og zink, ved at ophede en blanding af kobber og galmeje. I 1695 var man klar over, at galmejen ikke direkte gik i forbindelse med kobberet, men først reduceredes til zink, som umiddelbart derefter legerede sig med kobberet, og i 1730 var man så vidt i England, at en produktion af zink kunne komme i gang.¹²

I Kina fremstilledes også nysølv, der under navnet paktong eksporteredes til Europa fra midten af det 18. århundrede. Først senere i århundredet analyseredes legeringen, der befandtes at bestå af kobber, nikkel og zink. Ordet tutenage gik efterhånden, vist navnlig i England, over på paktong, og som følge heraf vil man i talrige leksika få at vide, at tutenage er kinesisk nysølv. Europæisk fremstillet nysølv tilhører en senere periode.¹³

I året 1745 sank skibet »Göteborg« i nærheden af byen af samme navn. Det havde været undervejs fra Ostindien med en ladning af porcelæn, silke, te og zink. I forrige århundrede hævdedes en del af ladningen, deriblandt nogle zinkbarrer, der ved havvandets indvirkning var overtrukket af et lag zinkoxyklorid, der havde beskyttet mod yderligere nedbrydning af metallet. Ved en senere analyse befandtes zinket at være af en forbløffende renhed, idet det var 98,99 % rent, antimon var til stede i 0,245 %, og jern fandtes i 0,765 %. Andre metaller blev ikke fundet ved analysen.¹⁴

At anvende zink til fremstilling af husholdningsredskaber, således som foreslået, eller rettere beordret, af kommercekollegiet i 1740, må siges at være højst uheldigt. Zink angribes uhyre let af syrer, som jo kan forekomme i mad, og afgiver derved en kvalmende smag, men det har man dengang ikke haft erfaring for.

Magistraten opkaldte hele kandestøberlauget til møde på rådstuen den 14. marts 1740, hvor dets medlemmer foreholdtes kommercekollegiets anklage, og der udleveredes dem en kopi af skrivelsen.¹⁵ Svaret fra kandestøberne indløb til magistraten den 11.

april.¹⁶ Heri erklæredes, at det tinarbejde, som af mestrene her i staden forfærdigedes, i alle måder blev fremstillet i overensstemmelse med laugsartiklerne af 1685, og man håbede ikke, at nogen af landets indvånere var blevet forsynet med ringere sorter. Angående tutenagen erklæredes, at det meget vel kunne blandes i tin, men ingenlunde til nogen nytte eller fordel, hverken i henseende til kulør eller klang, for oldermændene havde forfærdiget to tallerkener med en tilsætning af omtrent $1/40$ tutenage, som man bad magistraten sammenligne med to andre tallerkener af rent engelsk tin. Yderligere fremhævedes, at tutenageholdigt tin var dyrere end almindeligt tin, og at en svovlrigt materie, der krævede to à tre ganges smeltning ved stor hede for at udlutres, bevirkede, at tinnet borttæredes. Endelig anførtes, at det ifølge laugsartiklerne var kandestøberne forbudt under deres rettigheders fortabelse at forfalske tinvarer, og man håbede, at magistraten ikke ville fremstille sagen på en sådan måde, at kandestøberne blev skadede derved, navnlig da de daglig viste prøver på, at deres tinvarer var lige så gode som de engelske, lige bortset fra klangen.¹⁷

Kandestøbernes svar har aldeles ikke tilfredsstillet myndighederne, for af magistratens resolutionsprotokol fremgår det, at kommerceråd Könemann ved en vis Johan Christian Jönsch ville lade udføre prøver med tutenage.¹⁸

Denne Jönsch er født omkring 1696¹⁹ i Schlesien og vandt 21. juni 1728 borgerskab i København som pitzerstikker (signetstikker) og lakmager.²⁰ Han har udført talrige signeter med våben etc. i karneol, krystal o.a. for kongefamilien og statsadministrationen.²¹ Da Schlesien er rigt på metaller, og der her senere iværksattes en betydelig produktion af zink, er det rimeligt at tro, at Jönsch også har haft nogen viden i metallurgisk henseende. Den 6. august 1740 skrev han på tysk til magistraten,²² at »ein hochlöblicher Rath« har bedt ham meddele nogle af sine videnskaber, særligt om han

kunne finde ud af, hvorledes man fremstillede såkaldt engelsk tin. Han har, erklærede han, været så heldig at udfinde hemmeligheden ved det engelske tin, hvorpå Könemann har tilsendt ham et stykke tutenage for at gøre prøve dermed. Han er kommet til det resultat, at engelsk tin findes i tre sorter, nemlig en »gantz harten«, en »weicheren«, og en »gantz weichen«. Med hensyn til tutenage mente han, at englænderne anvendte det til deres guldliggende »Printz-Metal«. ²³ Jönsch mente også, at det hvide »Printz-Metal« kunne fremstilles af tutenage, hvilket han »bis nur auf einige Punckte schon heraus habe«, og at englænderne blandede tutenage i sølv og derved »formerede« det; denne metode gav dog et metal, der endnu ikke var anvendeligt.

Dernæst opremsede han, hvad disse metaller kunne anvendes til: det gule metal til tobaksdåser, som betaltes bedre end dem af sølv, kårder, spænder, knapper, seletøjsbeslag, fødder til kakkelovne, lysestager, stokkeknapper, skeer, signeter, alle slags beslag; til det nye slot kunne der fremstilles lysekroner, eftersom dette metal altid holdt sig rent og ikke løb an, det kunne anvendes til tapeter, og hvad flere kuriøse sager der kunne være. Af det hvide metal kunne der fremstilles lignende varer, og hvad man ellers kunne forlange. Jönsch lovede, så snart han havde de dertil nødvendige ovne i orden, at levere prøver på alle disse metaller. Han glemte ikke at nævne, at han havde anvendt megen tid til eksperimentering, og at han derved havde skadet sin sundhed; han håbede derfor, at magistraten ville anbefale hans ansøgning til kongen om en årlig pension.

Den 26. september indkom en prøve fra Jönsch, og han og oldermændene indkaldtes til møde på rådstuen. De mødte den 28. september; oldermændene fik besked om at levere den i laugsartiklerne omtalte prøveform, og Jönsch skulle levere prøve af tutenage »med klang udi«. Noget udførligere referat fra mødet eksisterer desværre ikke. ²⁴

Den 22. december lod Jönsch igen høre fra sig.²⁵ Han skrev til magistraten, at han efter dennes begæring fremsatte følgende forslag til indretning af en engelsk tinfabrik: der behøvedes to »apartements« beliggende ved siden af hinanden, i det ene skulle smeltning og støbning foregå, i det andet afdrejning og polering. Til at forrette dette arbejde ønskede han udnævnt to habile kandestøbere. I det rum, hvor smeltning og støbning skulle foretages, måtte der opsættes skorsten og smelteovn, og den kandestøbersvend, der skulle forestå arbejdet her, ville Jönsch lære at lave bedre forme, ottekantede, ovale eller cirkelrunde, som det forlangtes, og således, at det deri støbte blev let at afdreje og polere. Han mente også at være i stand til at konstruere en drejebænk, der kunne afdreje ottekantede tallerkener, hvad ellers ingen kandestøber her var i stand til. Til sidst skrev Jönsch, at de vigtigste stoffer, der behøvedes til forehavendet, fandtes til overflod i Norge, hvor de ellers solgtes for en bagatel.

Den 15. februar 1741 indsendte oldermændene for kandestøberne, Hans Michelsen Ludzinsky, en klageskrivelse til magistraten.²⁶ Skrivelsen har tilsyneladende ikke relation til Jönschs foretagende, men handler om indførsel af fremmede tinvarer. Oldermændene skrev, »at man daglig ved inquisition, publique til forhandling på gader og stræder, kan attrappere gjort arbejde af laugsmestrene her udi staden, som til een og anden sælgkone er overladt for dermed at gøre forprang, og andre deres laugsbrødre fornærmelse, og desuden under det skin, at de udsætter og fremviser et stykke arbejde gjort herudi staden, bliver vel 10 stykker derunder af fremmed indført arbejde forhandlet«. Tinvarerne var indført under foregivende af at være til personlig brug. Han bad derfor magistraten om at forestille for kongen, at indførsel af fremmede tinsager måtte blive helt forbudt, og at laugsmedlemmerne måtte få tilhold om ikke at sælge til forprang.

I magistratens resolutionsprotokol er der ud for indførslen af skrivelsen gjort bemærkning om, at sagen skal bero, »til det om tutenage er afgjort«. ²⁷

Det var dengang almindeligt, at magistraten førte mundtlige forhandlinger med borgere, der henvendte sig til den. Det har været nødvendigt, fordi mange havde svært ved at udtrykke sig skriftligt. Hverken Jönsch eller oldermændene har selv skrevet deres breve, de har nøjedes med at sætte navn under, og man må så håbe, at skriverne har formået at fremstille sagerne rigtigt. Når en henvendelse til magistraten medførte mundtlige forhandlinger, blev der i resolutionsprotokollen indført et referat, som oftest desværre meget kortfattet. Vi har kun Jönschs ord for, i skrivelse af 24. februar 1741, ²⁸ at magistraten har bedt ham om at anlægge en tinfabrik. Han skrev nemlig, at han har fået befaling til at søge sig et logement og værelser, som var passende dertil. Han havde set på to, et på Nytorv, og et i Gothersgade, hvert af dem skulle koste 30 rd. halvårlig i husleje og stod klar til indflytning straks. Han udbredte sig noget vidtløftigere om fabrikkens indretning, da han frygtede, man ikke har forstået ham rigtigt. Fabrikken skulle producere såvel tin som tombak, som kunne afsættes til henholdsvis kandestøbere og metalarbejdere (guldsmede, gørtlere, sværdfegere m.v.). Han formodede, at hans fabrik ville blive hilst med glæde af disse aftagere, for han ville levere metallerne bløde, hårde eller af mellem-sort, nøjagtig som enhver af dem måtte ønske; ikke billigere, men dog til samme pris som de varer, man sædvanligvis måtte have besværet med at indforskrive fra udlandet. Han havde dog en lille klausul: hvis der skulle være kandestøbere, der ville have noget støbt med klang, så måtte de lade dette ske i fabrikken, for hemmeligheden derved burde kun røbes for de svende, der under edsaflæggelse skulle antages til denne. Hvis kandestøberne kendte hemmeligheden, ville hverken kongen, kompagniet eller fabrikken

have nogen nytte af det hele. En ikke helt logisk bemærkning, for kongen skulle såmænd nok få sin told, og om Asiatisk Kompagni, der leverede den indførte tutenage, skulle sælge til Jönsch eller kandestøberne, kunne vel være kompagniet ligegyldigt. Det var altså mest sig selv, han tænkte på, men det andet lød jo bedre. Jönsch opkaldtes til magistraten og mødte den 22. marts 1741 på rådstuen, hvor han fik besked om, at han kunne forhøre om værelserne.

To dage senere, den 24. marts, skrev han direkte til kongen og klagede over magistraten.²⁹ Den havde forlangt prøver på hans kunnen og havde også fået sådanne, men foretog sig derefter ikke videre i sagen. Jönsch tvivlede (vel med rette) på, at man havde informeret majestæten, og da han nu også vidste, at kandestøberne tænkte på at protestere, ansøgte han kongen om erstatning for det til dato udførte arbejde. Han tilbød at oplære en eller anden, hvis det var kongens vilje, at en tinfabrik skulle oprettes. En sådan fabrik mente han for øvrigt at kunne sætte i gang for 300 rd. Skrivelsen blev ikke besvaret, men via kommercekollegiet sendt til magistraten. Efter at have haft Jönsch på rådstuen den 31. maj³⁰ kunne magistraten da under 5. juni indgive en betænkning til kommercekollegiet.³¹ Heri erklærede man, at de indgivne prøver ikke svarede til forventningerne, men holdt Jönsch til gode, at han ikke havde haft et ordentligt værksted. I øvrigt anbefalede magistraten, at der blev ydet ham pengehjælp, eftersom man ikke kunne tro, at nogen ville vove at fremstille en sag for kongen »som en viss og fast ting, den han siden ikke skulle findes i stand til«. Jönschs ønske om at få 300 rd. årlig fandt man rimeligt, og man mente, at pengene ville komme tilbage i form af sparet valuta til indført tin. Magistraten pointerede, at det måtte pålægges Jönsch at oplære to svende, således at kunsten ikke skulle gå til grunde ved hans død. Da understøttelsen skulle ydes af det offentlige, måtte afgørelsen

træffes af kongen, der den 12. august 1741 resolverede,³² at Jönsch først måtte bevise, at han virkelig var i stand til at fremstille »tin«, der var lige så godt som engelsk tin, og til samme pris.

På denne tid havde Jönsch værksted i Silkegade nr. 5 hos snedker v. Holten,³³ og den 7. august 1741 antog man den første svend, Christen Madsen Holst.³⁴ Han måtte på rådstuen såvel aflægge ed som underskrive en forpligtelse. Svenden forpligtede sig til ikke at rejse ud af landet, ikke at røbe for nogen som helst, hvad han fik at se i værkstedet, ikke i andre værksteder at eftergøre, hvad han havde lært, ikke at tage tilbage til andre mestre, men bestandig blive ved fabrikken (dog kunne han, når han var udlært, hvis han skulle få i sinde at gifte sig, selv blive mester), han skulle endvidere altid være Jönsch tro og uden modsigelse eller efter eget hoved udføre, hvad han blev sat til. Yderligere måtte han love ikke at modtage besøg i værkstedet. Til gengæld lovede Jönsch at behandle ham godt og give ham i løn og kostpenge 10 mark ugentlig, efter et halvt år 2 rd. ugentlig, samt et kammer med seng.

Jönsch henvendte sig i løbet af september og oktober måned 1741 to gange i skrivelser til kommercekollegiet.³⁵ Han meddelte dels, at han nu på sin fabrik var i stand til at fremstille varer af en hvilken som helst facon, dels, at prisen for de tre kvaliteter tin ville blive henholdsvis 6, 9 og 12 skilling lybsk (12, 18 og 24 skilling dansk) pundet. Kommercekollegiet anmodede derefter magistraten om en udtalelse og medsendte nogle af Jönsch indsendte prøver.³⁶ Man ønskede at kende kandestøbernes indstilling, om de fandt sagen nyttig, priserne passende, og om produktet kunne stå mål med engelsk tin.

Jönsch mødte den 16. oktober på rådstuen³⁷ og forklarede, at han til sin komposition kun brugte »bly, lidt tin og tutenage samt ellers ikke andre species, end her i landene kan fås«. Han røbede altså ikke ved denne lejlighed hele sin hemmelighed. Om prisen

udtalte han, at den skulle være den samme, hvad enten hans tin forlangtes leveret i klump eller formstøbt i fade og tallerkener, dog ikke afdrejet. Han havde kalkuleret ud fra en pris på bly og tutenage, som han mente senere kunne falde. Således var tutenagen beregnet til 16 skilling pundet, men skulle kunne fås for 10 skilling. Han påstod ikke alene at være i stand til at forsyne kandestøberne med metal, men også resten af riget, og endda at kunne levere til eksport.

Den 31. oktober 1741 holdtes møde på rådstuen,³⁸ hvor både oldermænden og Jönsch var til stede. Oldermænden havde en del spørgsmål til Jönsch. Hvis ikke dennes metal kunne støbes i sten- eller messingforme, kunne det ikke bruges, for hanke, tepotter og andre småting kunne ikke støbes i lerforme; dertil skulle anvendes messingforme. Kandestøberne brugte ellers også almindeligvis tin- eller blyforme. Priserne havde oldermænden intet at erindre imod, blot så han gerne, at den fineste kvalitet måtte koste 22 skilling pundet ligesom det engelske tin. Hvis forarbejdet tin ikke mere blev indført (kandestøbernes ønskedrøm), kunne der behøves dobbelt kvantitet råmateriale, hvilket beregnedes til 100 skippund (16 tons) årlig. Et stempel måtte bringes til veje »for at befordre debiten (afsætningen) af det danske tin«.

Jönsch havde svar rede på alt dette. Ganske vist kunne fade og tallerkener, der skulle fabrikeres af hans metal, kun støbes i lerforme, men han vidste, hvordan sådanne lerforme skulle fremstilles, og den kunst ville han gerne lære fra sig. For øvrigt var han også villig til at levere færdigstøbte fade og tallerkener i stedet for blokke, uden videre betaling. Småtingene kunne støbes i alle slags forme.

Jönsch blev af magistraten spurgt, om han ville være i stand til at levere 100 skippund metal årlig, hvis bly og tutenage blev leveret ham; hvad omkostningerne ville være for fabrikkens indretning, hvor meget han til dato havde bekostet, og hvor stor »pension«,

altså løn, han forlangte. Hertil svarede han, at det ville være let at levere de 100 skippund årlig, når han havde fabrik og materialer, at hans omkostninger hidtil havde været 436 daler, og at han ønskede 300 daler i pension årlig. Det stempel, oldermanden omtalte, kunne Jönsch selv forfærdige, og han mente ikke, at der ville være nogen vanskelighed ved at sætte stempel bag på varerne.³⁹

På grundlag af det her refererede møde og et andet, hvor nogle magistratsmedlemmer i Jönschs værksted havde overværet støbning, kunne magistraten afgive indstilling til kommercekollegiet den 8. november 1741.⁴⁰ Om støbningen i Jönschs værksted forklaredes, at magistraten havde foretaget prøve i henhold til kandestøberlaugets artikler, hvorved metallet fandtes at stå mål med engelsk tin. Denne prøve, der jo var beregnet på bly-tinlegeringer, kunne selvfølgelig ikke fortælle noget som helst om dette »metals« kvalitet. Hvis legeringens indhold af tutenage = zink var tilstrækkeligt højt, blev de af legeringen støbte lodders vægt mindre end prøveloddets, eftersom zinks vægtfylde er en smule lavere end tins. I indstillingen støttede magistraten Jönsch, idet man navnlig lagde vægt på, at fremstillingsprisen ville blive lavere end først beregnet. Den pris, til hvilken fabrikken skulle levere kandestøberne metal, foresloges ansat af magistraten selv, såfremt kongen ville gå ind for projektet. Det nævnes sluttelig, at kandestøberne ikke havde noget at indvende mod kvaliteten eller prisen.

Den 29. november 1741 havde kommercekollegiet svar til Jönsch.⁴¹ Før han kunne gøre sig forhåbning om nogen understøttelse, måtte han gøre nærmere rede for sit metal. Man kunne ikke af prøverne se, hvad det bestod af, og man var ikke overbevist om, at det ville være billigt at fremstille. Han måtte først åbenbare sin fabrikationshemmelighed, arcanum compositionis, og hvis så forehavendet var nyttigt og praktikabelt, skulle han få den årlige pension, han havde bedt om. Kommercekollegiet havde på dette tids-

punkt erhvervet sig en del erfaring i omgang med projektmagere, efter at staten flere gange havde tabt betydelige summer på luftkasteller. Nu ville man i hvert fald ikke lade sig tage ved næsen.

Jönsch klagede først, den 8. januar 1742, sin nød til magistraten,⁴² hvor han mente at have et krav. Det var på dens initiativ, han havde arbejdet, og han havde i tilstrækkelig grad udfærdiget prøver og gjort rede for leveringsprisen. Hvad fabrikationshemmeligheden angik, så mente han ikke, at man med rimelighed kunne forlange, at han skulle røbe den. I øvrigt skulle han hver uge betale løn til en svend, som ikke måtte tjene penge til ham. Ville magistraten måske overtage fabrikken? Og kunne han i så fald få det for den, man havde lovet ham? Hvis det ikke var magistratens mening at drive fabrikken, ville han godt selv gøre det på egen risiko; så bad han bare om at få et privilegium dertil, med ret til at holde svende og med ret til at sælge til hvem som helst, så han ikke behøvede at have noget med kandestøberne at bestille. Kunne man ikke bestemme sig til enten det ene eller det andet, måtte man have ham undskyldt, hvis han henvendte sig andetsteds med fabrikken, »wo mein fortun am besten machen kann«. Inden den 10. januar ville han gerne have endelig besked, for det var den sidste termin for opsigelse af hus og tjenestefolk. I modsat fald så han sig nødsaget til at rejse.

Han gjorde dog ikke alvor deraf, og det var vel også blot ment som en trussel for at få fremtvunget en afgørelse, så han både kunne beholde sin fremstillingshemmelighed og få penge ud af foretagendet. Magistraten reagerede på skrivelsen ved at kalde Jönsch op på rådstuen, hvor han mødte den 15. januar 1742. Så vidt der kan skønnes ud fra et notat i resolutionsprotokollen, overlod magistraten fra nu af den detaillerede behandling af sagen til et enkelt magistratsmedlem, justitsråd Frederik Holmsted. Dette notat er ikke noget referat af mødet på rådstuen, det melder blot, at

Holmsted fik Jönschs skrivelse for derfra at ekstrahere visse poster, som krævede nærmere forklaring.

Den 19. januar skrev Jönsch til kongen,⁴³ og skrivelsen præsenteredes den 14. februar i kommercekollegiet. Den indeholder ikke noget nyt, blot et resumé af sagens gang og en anmodning om at få en kongelig resolution. Allerede den 27. februar havde kommercekollegiet svar til Jönsch.⁴⁴ Da han fandt det betænkeligt at rykke ud med fabrikkationshæmmeligheden, kunne han nøjes med at vise ingredienserne til tre medlemmer af kommercekollegiet, Holmsted, Friis og Dauw, og foretage støbning i deres nærværelse. Når han havde gjort det, og foretagendet ansås for gennemførligt og nyttigt, skulle han få sin pension.

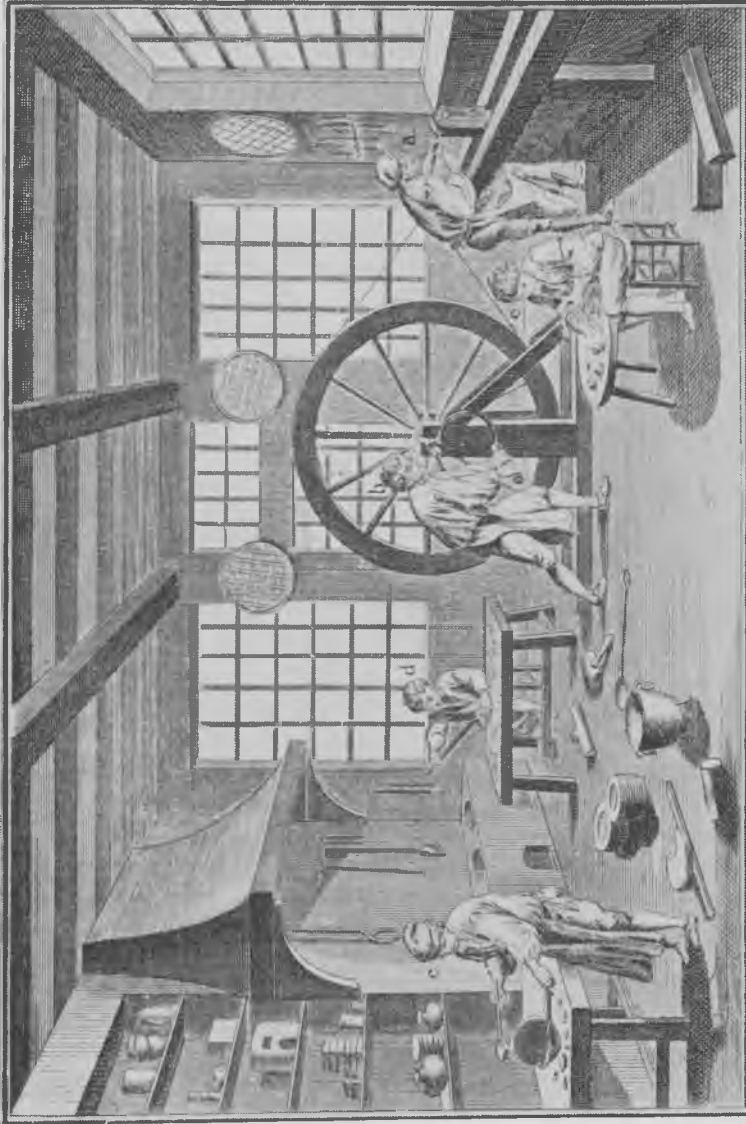
Justitsråd Frederik Holmsted var såvel medlem af magistraten (borgmester) som af kommercekollegiet. Han var en af tidens største forretningsmænd, fik 1716 privilegium til at drive et kattantrykkeri og indrettede senere et klædemanufaktur. Han var en af hovedmændene ved genoprettelsen af Vestindisk Kompagni i 1734 og indtrådte senere i direktionen.⁴⁵

I foråret 1742 fik Jönsch endelig penge. Den 23. april præsenterede han en regning på 603 rd. og 4 mk., som to dage senere betaltes ham af stadskæmneren, efter at den var blevet godkendt af magistraten.⁴⁶ Af disse penge var de 436 rd. udgivet til anskaffelse af det nødvendige udstyr, de 100 rd. var husleje for et år, nemlig fra påske 1741 til påske 1742, og de resterende 67 rd. 4 mk. var til svendens løn og ophold fra august 1741. Med regningen fulgte følgende specifikation over, hvad der anskaffedes til værkstedet:⁴⁷

Kandestøber Hiul med Recher og dreybenck og sit Tilbehør, 58 Drey-Jern, 5 Polier-Staale, 4 Staal-Stempler, 42 støcker store og smaae Kandestøber Redskab, 84 store og smaae drey blocker, Een Fiilebænk med Skrue-Sticke til, Een liden Perse, 2 Indsadte Gryder med Kaaber-Plader paa, Nog een større dito, Nog een mindre dito,

2 Pustere, Een Forme drey-benck med sit tilbehør, 7 Jern-Hammere med Skaft, 2 Træ-Hammere, 2 Knib-Tænger, 2 Sirckler, Nog 1 Pass-Sirckel, Een Sliibe-Steen, 7 Støbe Skeer, 13 Flade bly Øre Former til Skaaler, 2 Bly Potagie-Skee Former, Een liden Blye-Ske Form, Een Natte Potte-Hancke Form, 4re Øre Former til Skaaler, 8 Ring-Former til Skaaler, Nog een liden dito, 15 Snabel-Former til Thee-Potter, 1 dito til Thee-Kiedel, 3 dito til Melcke-Kander, 1 dito til Melcke Skaaler, 3 Scharneer-Former, 2 Knappe-Former, 1 Giess-Kande Snabel-Form, 2 Lyse-Piber Former, 2 Messings Hancke-Former, 2 Been-Forme til Bord-Krandze, 1 Senaps-Kande Hancke form, 1 dito bly-Form, Noch een dito, Noch een dito, 4 Bly Feder Forme, Noch een dito, Noch een dito, 2 Blye Drue-Former, 2 Kloe-Former, 2 Tappel Steene Former, Noch een dito, Een Knap-Form til Mad Spande, Een Bache-Form, Een Svanse-Form, Een Øschen Form, Een dito, Een Natt-Lampe Hancke-form, Een Øschen Form til Flasker, Een dito Blye-Form, Noch een dito, 15 store og smaae Fade-Former, 9 Tallercken-Former, 1 bugede Skaale-form, 1 Natt-Potte form, Noch 1 mindre dito, 2 underskaale-Former, 3 Saltsercken former, 3 Enckelte Støcker til Skaale Former, 2 støcher dito former, 2 foede Former til Lyse Stager, Een liden Skaale-form med bly oven i, 1 Mindre dito, 3 Thee-Potte-former, 2 Spill-Komme-Former, 1 Coffee-Kande Form, 3 Melcke-Kande-Former, 1 Salt-Kar-Form, 1 Liden Sucker-Bøsse-Form, 1 Giess Kande Form, 1 daase Form, 6 Kruus-Laage-Forme, 3 par Bleder-Steene, 4 Ambolter, 1 Prøve-Form med 2 lod til og en liden Vægtskaal, 6 u-dreyede Steene til Fade-Forme, Noch een deel uarbeidede Steene, Een Schildt-Stang, Hertil er ydermere bleven anskaffet: Een nye Drey-Bænck, Een Messing Assiette-form, Vog 24 ℥ , Een deel Former af Leer, til Tallerckener, Fade og Lyse-Stager, Een deel store og smaae Smelte-Teigler, 2 Fiile og een

DEN ENGELSKE TINFABRIK

Kandestøberværksted. Ved a-b: afdrejning, c: tilretning af hængsler, låg m. v., d: lodning, e: fyldning af form.
Diderot et d'Alembert, Encyclopédie, planches, 7. livraison, Paris 1771. Det kongelige Bibliotek

Raspe, 2 drey-Jern, Een Knif med een liden Sags, Een Jern-Tang til Smelte-Teigler, Een Sax, Een Meisel.

Ovenstående fortegnelse giver et indtryk af, at Jönsch har sørget for at få et veludrustet værksted; dette var, som før nævnt, beliggende i Silkegade nuværende nr. 5, hos snedker von Holten. Justitsråd Holmsted, der jo nu havde taget sig af sagen, indberettede,⁴⁸ at han den 11. juni 1742 havde haft besøg af Jönsch, der havde været syg, men nu var stået op. Efter indledningsvis at have meddelt Holmsted, at alt inventar var taget under opsyn af sven-den Christen Madsen Holst, skulle Jönsch nu også åbenbare fabri-kationshemmeheden. Desværre har Holmsted ikke nedskrevet denne i klart sprog, men angivet ingredienserne i kode. For de enkelte metaller er anvendt bogstaverne Ø, X, Y og Z, samt i en enkelt legering W. Det er sikkert, at der anvendtes tutenage, tin og bly, og af regningsbilag fremgår, at også ringe kvanta kobber er blevet brugt.⁴⁹ Til et pund af en legering af kvalitet som engelsk tin brugte Jönsch følgende:

Ø $\frac{1}{4}$ $\bar{\text{U}}$, som purificeres

X $\frac{1}{4}$ $\bar{\text{U}}$, som purificeres når tinnet skal være af ekstra skønhed

Y $\frac{1}{2}$ $\bar{\text{U}}$, som kalcioneres⁵⁰

Z $\frac{1}{8}$ $\bar{\text{U}}$, som purificerer sig selv i smeltningen.

Han forklarede også, hvorledes de enkelte bestanddele purifi-ceres, selvfølgelig nedskrevet i en kode, der gør tydning umulig, og at alle ingredienserne efter således at være behandlet kunne op-bevares hver for sig og senere smeltes sammen, når dette ønskedes.

Af regningsbilag⁵¹ fremgår det, at der købtes 18 lispund bly hos Sr. Wendal for 12 rd. 3 z 9 β , hvilket giver en pris af $4\frac{1}{5}$ β for et

---

Side fra Holmsteds indberetning med første opskrift på tilberedning af tinlegering.
Københavns Stadsarkiv

Op laus tie Registraten gidsromin al 19de Februarij
1744, som mi' bidden sullen Liefheeren.

Van vindingen laud mig vrayen vanden lo'gheuden,
jou laud vanden Arcanum Compositionis, namely
at ingredienterne og proportionen tie at poud
Cru' of Singel, bonitet van

Ø $\frac{1}{4}$ tt som purificeres

X $\frac{1}{4}$ tt som og purificeres naar Cru'ad, Sacc Horn
af Extra Sulfur og

Y $\frac{1}{2}$ tt som Calcioneres

Z $\frac{1}{8}$ tt som purificeres sig selv i Punctumigan

Op som jeg maante, at tie at Gien na vramlij
Calcill udvordtys at jeg andni soth bidden vni
procephas naar, bethdeth laud gha'na'na, at:

Ø purificeres med A. Dicht i S. S. og med S. S. og S. S.

X purificeres med S. S. og S. S. I.

Y med A. Formax i Singel og Punctur.

Z som vni vramlijst.

Harer Gort Species ni purificeres og prepareres,
jae laud maud lave vni for sig siggind
og Dicht oth tie vni naar maud vni.

Vannu maud bringe med in kuden forter vni
maud. Croon og Meer = gods, ja laus at dypie
lagus maud. Og Y og mindre L og X. Vag at
bessere at L: gort Dicht.

Allas laus laud vni experimenteret at af
1te X purificeres med S. S. og S. S. og

$\frac{1}{2}$ tt W purificeres

blaf af allas laus vni, som vni vramlijst
vni.

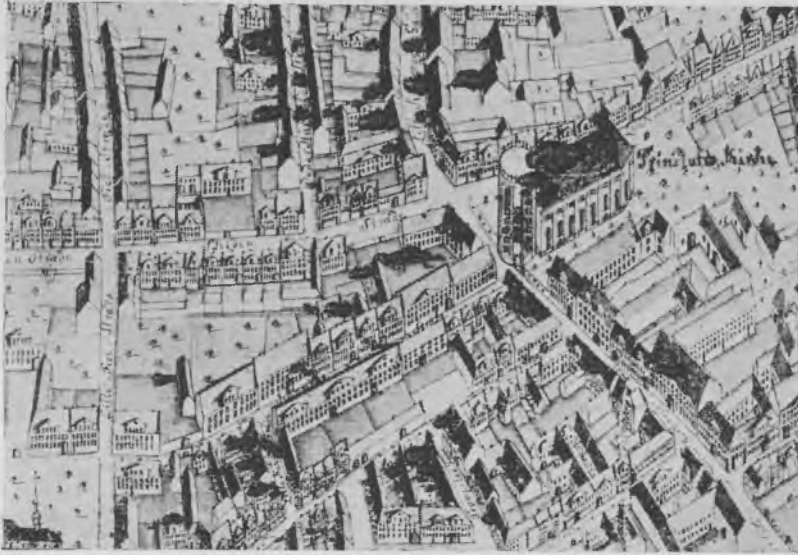
pund bly. På Asiatisk Kompagnis auktion købtes 80 barrer tutenage for 339 rd. 1 $\frac{1}{4}$, disse barrer vejede i alt 3520 pund; prisen var $9\frac{1}{4}$ β pundet, med told og lagerpenge blev den samlede anskaffelsessum 370 rd. 3 $\frac{1}{4}$, derefter kommer tutenagen op på en pris af $10\frac{1}{10}$ β pundet.

Tin købtes af firmaet Meyer Moses & Moses Nathan, 7 blokke, der i alt vejede 137 lispund til en samlet sum af 508 rd. 2 $\frac{1}{4}$ 14 β . Prisen er opgivet til 22 β pundet. For en ordens skyld må her bemærkes, at der af Holmsted indtil marts 1743 kun udleveredes 18 lispund bly, en blok tin og 10 barrer tutenage til fabrikken, resten opbevarede han selv.

Ifølge Holmsteds indberetning fremstillede Jönsch de ringere legeringer ved at anvende mere Ø og Y og mindre Z og X. Den førnævnte legering skulle koste $10\frac{3}{4}$ β pundet. En særlig fin legering, bestående af 1 pund X og $\frac{1}{8}$ pund W, og som nærmest lignede sølv, skulle koste 26 β pundet. Der indkøbtes ca. 30 pund kobber til en pris af 28-32 β pundet; hvis denne sidste legering bestod af tin og kobber, passer prisen udmærket.

Det nævnes ofte, at Jönsch var svag og sengeliggende, så meget, at arbejdet med eksperimentering led derunder. Holmsted var bekymret derover, navnlig da svenden Christen Madsen Holst endnu ikke var fuldt uddannet. Den 27. juni 1742 bevilgedes der af magistraten 150 rd. til fortsættelse af arbejdet,⁵² og den 4. september kom Jönsch til Holmsted efter at have været syg, og mest sengeliggende. Han meddelte, at han nu kunne bruge mere tutenage end før. Hans bedste legering ville komme til at koste 16 β pundet og bestod af $\frac{1}{2}$ pund X og $\frac{1}{2}$ pund Z. Da et pund tin kostede 22 β og samme kvantum tutenage 10 β , kan der ikke være megen tvivl om, at denne legering netop bestod af lige vægtdele tin og tutenage. En ringere legering, bestående af $\frac{1}{2}$ pund X, $\frac{1}{4}$ pund Z og $\frac{1}{4}$ pund Ø, skulle koste $14\frac{3}{4}$ β pundet. Det er her sandsynligt,

DEN ENGELSKE TINFABRIK

Udsnit af Geddes eleverede kort 1760-61. Generallojtnant Lerches hus i Skidenstræde er andet hus fra Regensen. Københavns Stadsarkiv

at Ø repræsenterer bly. Pengene passer, hvis man regner med, at X står for tin, Z for tutenage og Ø for bly.

Fire dage senere, den 8. september, efter at Holmsted havde været på laboratoriet i Silkegade og set de små og indknebne værelser, kom Jönsch om aftenen til ham med en ny opskrift. Forholdene var nu $\frac{3}{8}$ pund Ø, $\frac{3}{8}$ pund Z og $\frac{1}{4}$ pund X, og prisen $11\frac{1}{4}$ β pundet. Man kan stadig følge formlen, det er $\frac{3}{8}$ pund bly, $\frac{3}{8}$ pund tutenage og $\frac{1}{4}$ pund tin, prisen passer fortrinligt.

Ved denne lejlighed bad Jönsch om at få den kandestøbersvend, Martin Hillert, som magistraten havde stillet til rådighed, taget i ed på samme måde som Christen Madsen Holst, der tidligere var antaget som hjælper. Jönsch havde nemlig erfaret, at kandestøber-

nes oldermand ville presse Hillert til at rejse. I øvrigt besværede Holmsted sig over, at arbejdet skred så langsomt frem, hvortil Jönsch replicerede, at det ikke var ham muligt at komme videre, før han var blevet forsynet med et større værksted.

Den 10. september blev ovennævnte Martin Hillert, født i Roskilde, taget i ed på rådstuen, og Holmsted fik tilladelse til at leje et bekvemt sted til laboratorium.

Nogle dage derefter blev et hus i Skidenstræde, der tilhørte generalløjtnant Christian Lerche, lejet til formålet. Huslejen var 140 rd. årlig, der betaltes af magistraten. Jönsch fik rådighed over hele huset, bortset fra kælderens, og han fandt det aldeles fortræffeligt, da han selv kunne bo der, og således følge arbejdet på nærmeste hold. Da huset stod ledigt, begyndte man med indflytningen nogle dage før mikkelsdag.

Skidenstræde er som bekendt omdøbt til Krystalgade, og generalløjtnant Lerche var i 1742 i besiddelse af nuværende nummer 5 i denne gade.⁵³ Huset er ret stort, tre etager med kvist og kælder, og i gården var et baghus, ifølge en vurdering, foretaget i 1740, indrettet til hestestald med plads til fem heste, efter Jönschs tid indrettet til smedeværksted.

Visse ændringer i husets indretning måtte selvfølgelig foretages, før det kunne gøre fyldest som ramme om en tinfabrik. Tre smelteovne blev opført ved murermester Johan Eylitz, dertil medgik 450 store røde mursten; arbejdet udførtes på en uge, var færdigt den 16. oktober 1742 og kostede 9 rd. 5 $\frac{1}{2}$ 8 β . Hjulmand Peder Nielsen Lange forfærdigede en to meter lang blæsebælg for 27 rd., og kobbersmed Isac Adrian hertil et kobberør. Jernriste til ovnene og flere digler blev indkøbt.⁵⁴

Holmsted har selv flere gange været på besøg i huset og skyndet på både Jönsch og svendene, »endog til sidst med nogen utålmodighed, at tiden så længe forløb, uden at vise noget tilforladeligt, da

jeg dog ikke lod fattes på nogen ting, men fournerede og forskaffede alt, hvis som til værkets forgang rekvireredes, så vel af vare, som rede penge«. Holmsted skrev videre: »især inkommoderes jeg ej lidet af Jönsch selv, som er yderlig pengeløs, udi al den tid, han har laboreret, intet for sig selv har nydt, og ved flere lejligheder lader sig forstå, at han ikke kan arbejde uden penges forskud«.

Den 24. november kom Jönsch igen til Holmsted med tre noget forbedrede opskrifter med tilhørende prøver, og berettede, at begge svendene nu uden hans hjælp var i stand til at arbejde med kompositionerne.

De tre kompositioner var som følger:

$\frac{1}{2} \text{ U X}$	første sortering, til $12\frac{3}{4} \beta$ pundet.
$\frac{1}{2} \text{ U Y}$	

$\frac{1}{4} \text{ U X}$	anden sortering, til $9\frac{1}{2} \beta$ pundet.
$\frac{1}{2} \text{ U Y}$	
$\frac{1}{4} \text{ U Z}$	

$\frac{1}{4} \text{ U X}$	tredie sortering, til $8\frac{1}{4} \beta$ pundet.
$\frac{1}{2} \text{ U Y}$	
$\frac{1}{4} \text{ U Ø}$	

Disse tre formler, hvori bogstavet Y optræder, hver gang med et halvt pund, volder i høj grad vanskelighed for den, der gerne vil prøve at finde ud af, hvad legeringerne har bestået af.

Der er flere muligheder for fejltagelser. Det er ikke sikkert, at bogstaverne i alle formlerne altid står for det samme. Foretagendet blev betragtet som en revolutionerende nyhed, der skulle holdes så hemmelig som muligt, så det er ikke alene muligt, at bogstaverne har byttet plads efter Holmsteds private kode, men den mulighed

er også til stede, at Jönsch har regnet med lybske skilling, som Holmsted har opfattet som danske. På regningsbilag er der ofte ved småindkøb opgivet priser i styver eller skilling lybsk, hver styver eller skilling lybsk regnet til to skilling dansk. Muligheden af simple afskrivningsfejl må heller ikke lades ude af betragtning, men forudsætter man, at alt er i orden, og at alle bogstaverne i alle formlerne står for samme metal, kommer man til et besnærende resultat.

Betragter man formlerne som en række ligninger med fire ubekendte, får man som facit, at X er lig ca. 22, Z er lig ca. 10, Ø er lig ca. $4\frac{1}{2}$ - $5\frac{1}{2}$, og Y er lig $2\frac{1}{2}$ -3. At tallene ikke er helt entydige, må skyldes, at priserne er opgivet med en kvart skillings nøjagtighed, hvilket har været tilstrækkeligt. Nu ved vi fra regningerne, at tin købtes til 22 β pundet, tutenage til $10\frac{1}{10}$ β pundet, og bly til $4\frac{1}{5}$ β , men der findes ingen regnskabsbilag, der kan give oplysninger om indkøb af noget til så lav en pris som 3 β pundet. Hvis Jönsch med de legeringer, der indeholdt Y, aldrig kom ud over eksperimentalstadiet, vil man dog intet kunne slutte heraf. Han har formentlig selv været i stand til at betale for mindre indkøb, eller han kan have haft forråd af materiale at tage af.

Dersom man forudsætter, at Y var et metal, hvad egentlig ikke behøver at være tilfældet, fæster man sig straks ved, at det eneste metal, der har været billigere end bly, må have været jern. Det forholder sig da også således, at norsk jern kostede ca. 10 rd. pr. skippund, hvilket giver en pris på 3 β pundet.⁵⁵ Man husker, at Jönsch tidligere havde gjort opmærksom på, at de vigtigste stoffer, der behøvedes til forehavendet, fandtes til overflod i Norge, hvor de ellers solgtes for en bagatel. Tin-jernlegeringer er mulige, men er meget skøre. Zink-jernlegeringer er også mulige, men heller ikke særlig anvendelige. Da Jönschs værksted var udrustet med en ret stor blæsebælg, har han været i stand til at opnå den fornødne temperatur til smeltningen. Hvis det havde været hans hen-

sigt udelukkende at betjene sig af tin, bly og zink, ville blæsebælgen ikke have været nødvendig.

Man fristes til at tro, at Jönsch har ment at kunne anvende jern, eller at han i hvert fald har forsøgt at lokke Holmsted med så billigt et materiale. Når myndighederne så først havde engageret sig kraftigt i foretagendet, kunne han afskrive jernet og anvende dyrere legeringer uden fare for at miste en god indtægt.

Hvis man skal se bort fra teorien om $Y =$ jern, kunne man tænke sig, at der var tale om en eller anden malm eller erts, eventuelt et affaldsprodukt, som fra Norge kunne erholdes billigt, og hvoraf Jönsch var i stand til at fremstille et tilsætningsmiddel til sit tin. Det kunne også tænkes, at Jönsch med Y betegnede den mængde gammelt metal, altså itugåede tinsager, som naturligt måtte indgå i et kandestøberværksted, men sådanne ting ville han vel bare have ladet indgå i smeltningerne i stedet for tilsvarende mængder tin og bly. Det ligger heller ikke uden for det sandsynlige, at Jönsch i forvejen har fremstillet forlegeringer, og betegnet dem ved bogstaver, således at X for eksempel ikke stod for tin, men for en legering. Det rimer dog dårligt sammen med, at formlerne betragtet som ligninger kun lader sig opløse alt for let, og ikke giver andre resultater end de før nævnte. En mulighed er, at et af metallerne er faldet i pris.

Som foran omtalt var England det første zinkproducerende land i Europa. Desværre er nøjagtige oplysninger svære at fremskaffe, litteraturen derom har afvigende fremstillinger. Det synes dog klart, at Isaac Lawson i 1730 var i stand til at fremstille zink i større målestok, og i henhold til en nyere kilde tog William Champion 1738 patent på fremstilling af zink.⁵⁶ Produktionen kom i gang i 1740 i Bristol og nåede snart op på 200 tons årlig. En veritabel priskrig satte ind mellem Champion og importørerne af asiatisk zink, disse sidste nedsatte deres tidligere priser til om-

kring en femtedel. Det kunne vel tænkes, at virkningerne af pris-krigen også kunne mærkes i Danmark. Zink solgtes jo under flere navne, og Jönsch kunne udmærket have fundet ud af, at de forskellige navne dækkede over samme metal, som således tilsyneladende fandtes i flere kvaliteter til forskellige priser. Det kan i hvert fald fastslås, at prisen på tutenage ikke har været fast, for Jönsch meddelte den 16. oktober 1741 ved mødet på rådstuen, at han havde regnet med en pris på 16 β pundet, men at det skulle kunne fås for 10 β pundet.

Holmsted berettede videre i sit indlæg, at det ville være nødvendigt, at der støbtes prøver i rådstuens prøveform, eller at der fremstilledes en ny, hvis legeringerne ikke ville lade sig støbe i metal. Det aftaltes den 28. november 1742, at prøverne skulle foretages i flere magistratmedlemmers nærværelse. Dagen efter gik Holmsted til fabrikken for at foretage forberedelser til, hvad man troede skulle være den endelige prøve. Han lod i en digel afveje et halvt pund Y, som smeltedes. Derpå tilsattes et halvt pund X, men det blev tykt og ville ikke blive flydende. Jönsch fandt straks, at det gik galt, fordi svenden »biede for længe med noget, som skulle kastes i digelen«. Holmsted opgav derefter forsøget for denne gang, men en ny prøve blev berammet. Forinden han gik, lod han dog støbe en prøve af digelens indhold, og denne prøve fandtes at være lettere, end den behøvede at være ifølge kandestøbernes laugsartikler. En prøve foretoges også af den komposition, som svendene forklarede at have fremstillet som manggods, og også den var lettere end nødvendigt, og næsten ligevægtig med krontin. Endelig foretoges en prøve af det indkøbte bloktin, men den var for tung, og må altså have været forfalsket eller i hvert fald forurennet.

Den næste prøve foretoges den 5. december. Holmsted indfandt sig kl. 2 på fabrikken og lod afveje 2 pund Y og 2 pund X. Det første blev lagt i digelen og straks sat i smelteovnen. Henved kl. 3

kom præsidenten, etatsråd Braem og rådmænd, justitsråd Anton Raff på fabrikken, og fik af Holmsted forklaret, hvad der hidtil var foregået. Det i smelteovnen indsatte Y var nu næsten smeltet, og var snart efter helt flydende. Derpå tilsattes omtrent halvdelen af ingrediensen X under omrøring, og efter fuldkommen legering blev digelens indhold hældt ud på en sten. Så snart det var størknet, blev det vejret sammen med »kratzet« i digelen, og vægten konstateredes at være 3 ℥ 1 lod. Det størknede blev da for anden gang anbragt i digelen sammen med det tiloversblevne af de tidligere afvejede 2 pund X. For at eksperimentere, om der kunne ske nogen ændring ved vægten, blev der yderligere anbragt $\frac{1}{2}$ ℥ X i digelen, deri kom altså $4\frac{1}{2}$ ℥ af begge sorter. Holmsted beregner på dette sted i sin fremstilling prisen for disse $4\frac{1}{2}$ ℥ til at være 3 ƒ 9 β . Utvivlsomt har han regnet forkert, han kan ikke have regnet med $2\frac{1}{2}$ ℥ af den ene slags og 2 ℥ af den anden, men har simpelthen multipliceret prisen for et pund af den legering, der bestod af lige dele X og Y, $12\frac{3}{4}$ β , med $4\frac{1}{2}$. Dette giver $57\frac{3}{8}$ β ; hvis han har fjernet brøken, er det 3 ƒ 9 β .

Efter anden smeltning og støbning i en stenform blev prøven atter vejret. Den havde en vægt af 3 ℥ 11 lod foruden det kratz, der blev siddende i digelen, og prisen beregner Holmsted herudfra til lidt over 1 ƒ pundet. Han bemærker »ej vidende, hvorvidt krätzet eller det efterblivende i digelen kan strække til kul og smeltepulvere, hvilke sidstes kostende endnu ikke vides«. Derefter foretoges en prøvestøbning i rådstuens prøveform, prøvelodet var omtrent $\frac{1}{4}$ kvintin lettere end de $41\frac{1}{2}$ kvintin, det måtte veje i henhold til kandestøbernes laugsartikler. I en stenform støbtes en tallerken, som straks blev afdrejet og poleret på indersiden, men den var noget ujævn i grunden. Efter Jönschs mening kunne årsagen hertil dels være, at formen var kold, dels at legeringen ikke lod sig støbe glat i stenforme, men kun i lerforme.

Det tiloversblevne blev støbt til en klump, og på rådstuen overgivet til oldermænden for kandestøberne med anmodning om, at han selv eller en anden mester ville støbe noget deraf efter behag. Oldermænden kom tilbage den 17. december, medbringende en lille tallerken, som var ganske god, og en del af en anden tallerken, som han var begyndt at støbe, men »materien« var blevet ganske hård og ville ikke flyde, denne halve tallerken var hård og sprød. Endvidere medbragte han en klump, som så helt forbrændt ud, det var resten af det, han havde fået udleveret.

Oldermænden mente, at Jönschs tin ikke var så bekvemt og let at forarbejde som det engelske blandet med bly, og ville give hårdt og tyndt arbejde, hvorved kandestøberne ikke fandt regning (de betales efter vægt). Yderligere mente oldermænden, at der af 4 lispund af Jönschs tin kun ville blive 1 lispund færdigt arbejde, på grund af den store afgang.

Dagen efter fik Jönsch udleveret den halve tallerken og klumpen, og blev samtidig underrettet om, hvad oldermænden havde sagt. Jönsch forklarede, at metallet var blevet så forbrændt, fordi kandestøberen havde haft for meget ild oven på ovnen. De forbrændte stykker lod Jönsch svendene smelte, og støbte et perfekt saltkar og overdelen til et andet deraf.

Oldermændens forklaring passer godt sammen med en formodning om, at den legering, han har forsøgt at støbe af, har indeholdt zink. Ved opvarmning til 500 grader Celsius vil zink begynde at brænde til zinkilte, og har oldermænden så fået rørt noget af zinkilten ned i smelten, kunne han ikke støbe noget ordentligt deraf. Jönsch kan have reduceret den tilbageleverede forbrændte klump til metal igen ved destillation, og må i så fald have været i besiddelse af meget mere kendskab til behandlingen af metaller end mange andre, men han kan her meget let have svindlet ved sim-

pelthen at fremstille saltkarret og overdelen til det andet saltkar af en ny portion af sin legering.

Holmsted foreslog og fik vedtaget af magistraten, at der udbetaltes Jönsch 200 rd. som påskønnelse for de tre års arbejde med eksperimentering, at svenden Martin Hillerts løn forhøjedes fra 1 rd. til 10 $\frac{1}{4}$ ugentlig, og at der, for endeligt at få fastslået, hvor meget færdigvare der kunne produceres af det allerede indkøbte og til hvilken salgspris, skulle arbejdes i større stil på fabrikken. For ikke at fornærme kandestøberne, blev det indskærpet over for svendene, at ikke det mindste måtte sælges her i byen. Alt ville blive afkøbt fabrikken af Holmsted og eksporteret af ham.⁵⁷

Fra den 22. december 1742 blev de på fabrikken fremstillede varer hver lørdag leveret til Holmsted.⁵⁸ Af leveringslisterne fremgår, at der indtil 15. februar 1744 fremstilledes 372 tallerkener, 30 suppeskåle, 57 spølkummer, 3 fade, 42 mælkekander, 37 kaffekander, 49 tepotter, 18 trækpotter, 57 asietter, 116 teskeer, 26 sukkerskeer og -tænger, 28 bordkranse (bordskånere), 116 lysestager og 96 lysearme samt nogle få sennepskander, potageskeer, saltkar og skåle. Alle disse ting er overvejende fremstillet af »prøven litra A med tilsats W«. Man har altså mærket nogle prøver med forskellige bogstaver; desværre fremgår det ikke, hvilken legering der har haft A som mærke. Som før nævnt kan W stå for kobber.

En del af de producerede varer, navnlig kaffe- og teservicer, overlodes til magistratens medlemmer for en billig pris, for at man i praksis kunne erfare noget om holdbarheden og styrken; ingen har dog tilsyneladende skriftligt efterladt noget herom.

Fra fabrikken findes som tidligere omtalt regninger på indkøbte materialer. Deri er adskilligt af interesse. At der købtes kul, brænde og lys, kan ikke undre, og anskaffelsen af salpeter, salmiak,

eddike, glasgalle og borax kan forklares som værende tilbehør til lodning, men spansk salt, operment, vismut, tjære, beg, harpiks, antimonforbindelser, hammerskæl, skedevand, sølverglød, svovl og tartari (vinsten) er ting, hvis anvendelse i et kandestøbeværksted, hvad fabrikken i realiteten var, ikke står ganske klar.

Det ovenfor nævnte operment er et handelsnavn, afledt af auripigment, for et arsensulfid, der anvendtes til gul farve. Her er dog mest af interesse, at operment let lader sig reducere til arsen. Det er almindeligt kendt, at arsen indgik som bestanddel af visse hvide legeringer, navnlig hvidkobber, der, inden man blev klar over dets overordentlige giftighed, endda er blevet anvendt til fremstilling af spiseredskaber, og Jönsch kan meget vel tænkes at have eksperimenteret med sådanne hvidkobberlegeringer, han havde jo før udtalt sig om »Printz-Metal«. I tinlegeringer virker arsen uheldigt ved at forårsage sprødhed. Også antimonforbindelser blev indkøbt til fabrikken. På grund af forkortelser i regningen lader det sig ikke gøre med sikkerhed at fastslå, hvilke der har været benyttet. Den mest almindelige, svovlantimon eller spydglans, afgiver antimon ved opvarmning under tilstedeværelse af jern eller jernilte, for eksempel hammerskæl, som også blev indkøbt.⁵⁹

Antimon indgår sammen med tin i det såkaldte britanniametal; det giver hårdere og hvidere varer end det almindelige, af tin og bly legerede kandestøbermetal. Denne anvendelse af antimon var på Jönschs tid kendt. De stockholmske kandestøbere opgav i 1739, at antimon kostede 24 daler skålpundet,⁶⁰ men hvis Jönsch selv har kunnet fremstille antimon ud fra et billigere råmateriale, har han haft en betydelig fordel, og hans hemmelighedsfulde væsen er alene af den grund forståeligt. Vismut, som flere gange er indkøbt, var også på den tid kendt som tilsætningsmiddel til tin og bly. Dels kan man ved hjælp af vismut fremstille særdeles letsmeltelige legeringer, velegnede til lodninger, dels kan der, ved yderligere til-

DEN ENGELSKE TINFABRIK

i regist
 Til et Læs Smil - - - 1. 1/2 - 57 1/2
 4 sm Drunk^{te} Tøjler - - - 2. 1/2 1
 Drunk^{te} pulvere 10 1/2 1/2 1. - - - 2. 14 1/2
 2 og 1/2 1/2 0 - - - - - u - 1. 14.
 Til Klang - - - - - u - 4.
 Til en Krukke - - - u - 6.

Samme nr 5 alle 27 - 28
 følger Christian Jørgensen
 1745 d. 31 July betalt
 Martin Hillert

Regning fra Jönsch på materiale til tinfabrikken, nemlig et læs kul, fire smeltediger, smeltepulvere 0 og 0, »Klang« og en krukke. Pengene er udbetalt til svenden Martin Hillert. Københavns Stadsarkiv

sætning af kobber, fremstilles legeringer, anvendelige til spejle, og endelig vil tilsætning af vismut til tin gøre dette mere lig sølv.⁶¹

Det ville være forkert ikke at gøre opmærksom på, at såvel de indkøbte metalforbindelser, som beg, tjære, harpiks m.v. kunne anvendes til fremstilling af farver. Jönsch havde været lakfabrikant, og fremstillingen af lakker til dekorering af metaller var på hans tid højt udviklet.⁶² Mod denne teori taler dog, at der ikke købtes linolie, som ville være en nødvendig ingrediens, og tilsyneladende heller ikke noget rødt farvestof, hvilket ville være naturligt.

Adskillige gange har Jönsch indkøbt »Klang«. Ordet er sandsynligvis et af ham opfundet dæknavn for et materiale, der, behandlet på passende måde, tilsat tinnet, forlenede dette med den af kongen, kommercekollegiet, magistraten og vel den hele offentlighed så eftertragtede klang.

En indførsel af tutenage i en regning, foretaget af svenden Christen Madsen Holst, er interessant derved, at han har skrevet »Tutenasi«; denne stavemåde svarer formentlig til hans, og måske andres, udtale af ordet.

I regningerne står yderligere opført træknapper til låg, træhanke til kaffekander og tepotter, tælle og bomolie (til at smøre formene med), gips (til forme), smeltepulvere (ledsaget af alkymistiske tegn), samt indkøb af forskelligt inventar.

Indkøbene betaltes af Holmsted, men 18. marts 1743 indleverede han en regning på 891 rd. 3 $\frac{1}{2}$ 7 β for indkøbt tin, tutenage og bly, jfr. side 64. Hovedparten af de tre metaller var i behold hos ham, kun 18 lispund bly, en blok tin og 10 barrer tutenage var udleveret til Jönsch. Da Holmsted ikke mere kunne stå i forskud for så mange penge, og staden havde penge frugtesløst stående, udbad han sig en anvisning på beløbet.⁶³ Den 22. april forlangte han regningen tilbage, da han mærkede, at staden alligevel ingen penge havde, og ville i stedet gøre sig betalt i de indkøbte materia-

ler. Yderligere bad han om at få de 150 rd. udbetalt, som i juni 1742 bevilgedes til eksperimenter. Disse 150 rd. fik han. Ligeledes bad Holmsted den 22. april om, at magistraten ville efterse deres indgivne betænkninger til kongen og kommercekollegiet, eftersom alting nu var så meget oplyst, som det kunne ske ved en prøve, og eftertænke, om de ville have mere med sagen at gøre. Han ville i hvert fald ikke mere hverken have tilsyn med fabrikken eller betale svendenes underhold.

Kandestøberne havde den 15. marts rørt på sig, idet de indgav en klage over Jönsch til magistraten.⁶⁴ De erindrede om, at det var blevet lovet dem, at denne virksomhed ikke skulle komme dem til skade, og de havde da også med stor koldsindighed og tålmodighed fundet sig i, at to af deres svende var blevet taget fra dem og anbragt hos Jönsch, men nu havde kandestøberne netop erfaret og selv set, at disse to svende var i fuld gang med almindeligt kandestøberarbejde, så nu kunne de ikke mere stiltiende se på, at de selv med deres fattige hustruer og børn skulle kastes i undertrykkelse og armod, blot fordi denne pitschierstikker skulle beriges. Efter mere jammer af samme slags slutter brevet med en opfordring til magistraten om at forbyde Jönsch at arbejde. Skrivelsen har dog ikke gjort noget større indtryk på rådstuen, i resolutionsprotokollen står blot: 22. april foretaget og beror det.

Den 28. marts indgav Holmsted sin beretning til kommercekollegiet,⁶⁵ og den 4. maj kom dettes afgørelse.⁶⁶ Det meddeltes, at kongen under 22. april havde resolveret, at når Jönsch også havde røbet sammensætningen af smeltepulverne, og når det havde vist sig, at de af ham fremstillede varer prismæssigt kunne konkurrere med kandestøbernes, ville han få en årlig pension på 300 rd. af kommercefonden. Dog skulle Jönsch edelig forpligte sig til ikke at røbe sit arcanum, eller noget dertil hørende, til nogen som helst andre end af magistraten bestemt. Samme ed skulle tages af hans

kone og eventuelle andre, som han allerede havde røbet fabriktionshemmeligheden til. Så vidt hans kræfter og helbred strakte, skulle han stadig fortsætte med eksperimentering og forbedring af tinkompositionerne.

Ovenstående blev meddelt såvel magistraten som Jönsch, der den 28. august 1743 på ny indgav en bønsskrivelse til kongen. Efter at have henvist til skrivelser af 4. maj oplyste han, at han i fire år på kongens befaling havde beskæftiget sig med tinkompositioner og derved tilsidesat sit eget erhverv i så høj grad, at han intet har tjent, og følgelig opbrugt sin formue. Som følge af mangel på subsistensmidler ville han end ikke kunne klare sig otte dage endnu. Han bad med tidens svulstige sprog om, at udbetalingen af pensionen måtte begynde straks: »So gehet mein allerunterthänigstes und flehentliches Gesuch dahin, Ewer Königliche Mayestat wollen allergnädigst geruhen den allerhöchsten Befehl zu ertheilen, dass die aus der Qvelle Königl. allerhöchster Mildigkeit allergnädigst verhiessene Pension ihren Anfang nehmen, und mich, als ein hochdürres Land, so nach dem Thau Königl. allerhöchsten Gnade lechzet, befruchten möge«. Efter til slut at have lovet at overholde de stillede betingelser har han underskrevet med rystende hånd.

Den 12. oktober skrev Jönsch i ikke slet så underdanige vendinger til magistraten, og bad om attest for at have opfyldt sine forpligtelser.⁶⁷ To dage senere indkom Holmsted med endnu en beretning.⁶⁸ Han var altså alligevel ikke ophørt med at føre tilsyn med fabrikken, og af senere regninger fremgår, at han også fortsat havde udlagt penge. Ifølge denne beretning havde der været vanskeligheder ved støbning af det såkaldte flade arbejde, tallerkener og fade, i de almindeligvis brugte stenforme. Jönsch var så i foråret, så snart vejret tillod det, begyndt at fremstille lerforme, et arbejde, der både havde kostet tid og penge. Det var heller ikke

lykkedes at støbe perfekt i lerforme, og Jönsch havde beskyldt svendene Holst og Hillert for at være forført, altså at have saboteret foretagendet. De var blevet kaldt op på rådstuen og forhørt, men de havde erklæret, at de ikke kunne støbe på anden måde, hverken i sten- eller lerforme.

Jönsch havde så fået opspurgt to fremmede svende, fra regningerne vides, at deres navne var Michael Frost og Andreas Klosias, der arbejdede på den såkaldte oberlandske manér. De fremstillede stenforme med metaloverdele, og kunne deri støbe såvel tallerkener som fade med en sådan perfektion, at der var mærkbar forskel på deres arbejde og det sædvanlige af kandestøberne fremstillede. Her må bemærkes, at de københavnske kandestøbere i hvert fald siden 1581 havde været underlagt Lübecks kandestøberlaug.⁶⁹ Der havde flere gange været uoverensstemmelser mellem øvrigheden og de københavnske kandestøbere af denne årsag. En grund til underkastelsen synes at have været, at de københavnske kandestøbersvende ellers ikke blev anerkendt i Tyskland, men måtte stå i lære igen, når de på deres vandringer i dette land søgte arbejde. Muligt skyldtes det også, at kandestøberhåndværkets tidligere udøvere stammede fra Nordtyskland. Traktaten var af den daværende københavnske oldermænd Peter Schönfeldt i 1706 blevet bekræftet i Lübeck, men begrænsende indgreb fra danske øvrighedens side blev ved den lejlighed ikke undgået. Så sent som i 1732 fornyedes aftalen med Lübeck, og denne gang opnåede man, at kongen ikke blandede sig i sagen. Senere, omkring 1750, søgte og opnåede Københavns kandestøbere optagelse under den oberlandske kandestøbersammenslutning, hvis hovedsæde var Breslau.⁷⁰

Det var altså lykkedes de to svende Frost og Klosias ved anvendelse af den oberlandske metode at fremstille bedre arbejde, og måske også takket være en større dygtighed. I regningerne kan ses, at de første gang fik udbetalt ugeløn den 14. september 1743,

hver 10 $\frac{1}{2}$, men allerede den 21. september forhøjedes ugelønnen til 2 rd.

Holmsted skrev videre i sin indberetning, at også smeltepulvernes sammensætning var bekendtgjort for svendene, og derfor kunne han kun anbefale, at de 300 rd. årlig udbetaltes til Jönsch. Han tilføjede, at til trods for, at prisen ikke ville kunne holdes så lav som først antaget, burde Jönsch støttes alene af den årsag, at hans varer var lettere og stærkere end det hidtil i København fremstillede kandestøberarbejde, hvormed alle i almindelighed havde været så misfornøjede.

Under samme dato, 14. oktober, indkom til magistraten fra Jönsch en skrivelse med et helt nyt forslag, idet han nu for egen risiko ville forestå fabrikken.⁷¹ Han tilbød at betale, hvad der hidtil var udlagt, på afbetaling, 150 rd. årlig, som kunne indeholdes i hans pension. Dette beløb kunne, når fabrikken var kommet i bedre gænge, forholdsvis forhøjes. Til gengæld skulle der så udfærdiges et privilegium for ham. Han sluttede med at forsikre, at han ikke havde andet end redelige hensigter.

Samme dag indstillede magistraten til kommercekollegiet, at Jönsch fik pensionen, men først efter endnu fjorten dages forløb var Jönschs forslag om overtagelse så vidt overvejet på rådstuen, at en ny indstilling derom den 28. oktober kunne afgå.⁷² Denne indstilling var stilet til kongen og var i Jönschs favør. Han havde, hed det, nu arbejdet i næsten fire år på tinkompositioner, som med hensyn til klang, styrke og lethed skulle være bedre end de af kandestøberne i henhold til laugsartiklerne fremstillede sorter, enten engelsk bloktin alene, eller blandet med bly, krontin og manggods. Magistraten havde understøttet Jönsch på alle måder, men på grund af dennes svage helbred var der gået så lang tid, og anvendt så mange penge til folkeløn og husleje m.v. Det var nu kommet så vidt, at magistratens medlemmer havde kendskab til fabrikations-

hemmeligheden, og de ansatte svende var fuldt udlærte af Jönsch. En hel del af de fremstillede varer var distribueret blandt adskillige familier i København. Det var vigtigt, at fabrikken kunne fortsætte, og dens varers gode egenskaber blev gjort almindelig bekendt ved salg, navnlig da det var utænkeligt, at kandestøberne ville være til at formå til at gå over til nye arbejdsmetoder, de satte sig snarere af al magt imod foretagendet. Dette undrede magistraten, da bedre varer ville give dem mere arbejde på grund af mindre import af fremmede varer.

Det var magistratens ønske, at fabrikken måtte fortsættes, enten af Jönsch selv, eller andre, som magistraten kunne formå dertil. Vedkommende skulle have ret til at holde svende og antage indfødte lærlinge. Disse sidste skulle kunne få svendebrev, og svendene optages i kandestøberlauget efter at have udført mesterstykke i henhold til laugsartiklerne. Fabrikens varer skulle tillades solgt såvel inden- som udenlands, derimod skulle det være den forbudt at fremstille varer af den ordinære slags tin, som kandestøberne brugte; udelukkende Jönschs kompositioner skulle benyttes. Priserne måtte ikke overgå de sædvanlige for tilsvarende arbejder, og varerne skulle stemples med mærker, approberede af magistraten, for at kunne skelnes fra kandestøbernes. Privilegiets indehaver skulle forpligte sig til stedse at forsøge kompositionerne forbedret. Som følge af denne indstilling udfærdigedes den 14. november 1743 et kongeligt reskript til magistraten. Dette reskript fulgte i alle punkter indstillingen og er blot en oversættelse af denne til tysk.⁷³

Foretagendet syntes således endelig at være reddet i land for såvel magistraten som Jönsch, og fabrikken producerede fortsat flere slags kandestøbervarer. Magistraten havde betalt huslejen for Jönsch i generalløjtnant Lerches hus indtil mikkelsdag 1743, men det har nok været for dyrt for ham at blive boende, for ifølge

formue-, kop-, heste- og karosseskats mandtallet 1743 var han flyttet tre huse længere ned i gaden, til Holbergs hus, hvor han havde to svende og en pige. Da indkvarteringskattemandtallet for 1743-44 blev optaget, var han flyttet til Fiolstræde matr. nr. 185. Jönsch har sandsynligvis i alle de år, arbejdet for magistraten stod på, været for syg til at få noget rigtigt fra hånden, og da han så endelig blev selvstændig (med offentligt tilskud), gik det åbenbart stærkt ned ad bakke for ham. Den 3. marts 1744 døde han, og blev begravet ved Vor Frue kirke den 6. marts kl. 12.⁷⁴ Ingen midler efterlod han sig, enken Dorthe Ungers bestormede kongen med bønsskrivelser om pension, og hun opnåede da også at få bevilget 50 rd. årligt.⁷⁵

For magistraten kom dødsfaldet ubelejligt. Jönsch havde intet afdraget, så man måtte se at finde en efterfølger. Fabrikkens virksomhed blev fortsat ved svendene, og Holmsted aftog fortsat produkterne. Han afholdt den 13. april 1744 en auktion i sin gård ved Holmens Kanal, hvor en del tinvarer blev solgt.⁷⁶

Kandestøberne havde anmodet kommercekollegiet om en kopi af reskriptet af 14. november 1743 til magistraten, hvorefter fabrikken måtte fortsættes.⁷⁷ Kommercekollegiet henviste til magistraten, hvortil kandestøberne henvendte sig 20. april 1744 med samme anmodning. Magistraten meddelte dem, at de ikke kunne få den ønskede kopi, da sagen var lauget uvedkommende.⁷⁸ Endnu engang henvendte kandestøberne sig til kommercekollegiet og anmodede om revision af laugsartiklerne i anledning af Jönschs privilegium;⁷⁹ det blev dem meddelt, at de kunne vente besked fra magistraten, men der synes ikke at være sket noget i den anledning.

Et emne som mulig efterfølger i Jönschs stilling havde man i den ene af de to ved fabrikken beskæftigede svende, Andreas Klosias. Han tilbød den 15. juni 1744 i skrivelse til magistraten at

de afbente Exemplarerne imod Prænumerationis-Eadlernes Extra-
dition og de øvrige Venues Erleggelse.

Wiøres hermed bekendt, at Mandagen den 13 April førstkommende om Morgenen imellem 8 og 9 Slet, begyndes udi Justits-Raad og Borgemeester Holmstedts Gaard ved Hornens-Canal, ved offentlig Auction, til de Hønskøbende at bortfælges 16 a 1700 stkr. her fa- briqverede Linnet- og Bomulds-Vahre; Bestaaende udi 320 stkr. blaastribede Dmmevaar fine og grove fra en og en firendeel til 3 al. breede, 96 stkr. Dobbelsteen eller tærnde Lærreder, 213 stkr. blaa og andere Couleurer stribede samt figurerede dito, 56 stkr. couleurede Dreieker, 52 stkr. blegede og u-blegede Bordbug og Seruiett-Dreie- ler, 75 stkr. Glanst, 7 quarteer brede Lærreder, 112 stykker Osnas- krug eller Waflærreder, 68 stykker diverse Sorter Stri, 663 stykker ordinaire middel fine og heel fine Canefas eller Noppen, 22 stykker diverse Bomulds og linnede Stoffer og Lærreder. Og flere Ind- setningen saaledes, at af alle Sorter saavel smaa som store Stykker, fandtages et eller flere indtil 10 stkr. Iligemaader bliver paa samme Auction bortfoldt eendeel af Extraordinaire Lat og haardt Linn her forarbejdede Caffee- og Thee-stell, Luse-Stager og Luse-Arme med og uden Dopper, Ford-Kranse, Ferriner og Staalere ovale og runde, Gade, Uchetter og Kalkstener med videre. Eym alt af de trokkede Specificationer er at see, hvilke en 14 Dags Tiid for Auctionen paa Auctions-stædet skal være at bekomme.

Udi Hudkøbing paa Langeland er en Høraer, Navnlig Jens Jor- aensen Smed ved Nøden afa. og efterladt fra Høen i ringe Tilstand.

Holmstedts annonce i Kiøbenhavns Post-Rytter 30. marts 1744 om auktion, hvor- ved blandt andet tin fra fabrikken tilbydes. Det kongelige Bibliotek

overtage fabrikken for 250 rd.⁸⁰ Han havde erfaret, at prisen skulle være 600 rd., men da det ville koste mindst 150 rd. at få sat værktøjet i brugbar stand, og borgerskab og mesterstykke ville koste 150-200 rd., kunne han ikke tilbyde mere end de 250 rd.

Det overlodes til Holmsted at forhandle med Klosias, og den 1. juli kunne justitsråden meddele, at Klosias ville give 300 rd. for fabrikken.⁸¹ Mere var ikke til at opnå; magistraten gik ind på forslaget, og udfærdigede bestalling den 23. september 1744.⁸² Ifølge denne, der jo kunne udstedes i henhold til reskriptet af 14. november 1743, ansattes Klosias som mester ved tinfabrikken med

ret til at udføre al slags tinarbejde af samme art som kandestøberne og sælge det såvel inden- som udenlands i små og store partier efter behag. Dog måtte varerne kun forfærdiges af de af Jönsch opfundne kompositioner, svarende til de på rådstuen opbevarede prøver. Varerne skulle stemples med det af magistraten bestemte stempel, hvoraf ligeledes på rådstuen opbevaredes et aftryk. I lighed med Jönschs privilegium indeholdt Klosias bestalling tilladelse til svende- og drengehold. Disse skulle kunne optages i kandestøberlauget efter aflagt mesterprøve. I øvrigt skulle Klosias være magistraten hørig og lydlig og underkaste sig dennes fremtidige dispositioner med hensyn til fabrikken.

Desværre eksisterer de nævnte prøver af Jönschs kompositioner ikke mere. De findes opført i Stadsarkivets trykte registratur af 1786, men er gået til ved rådhusets brand i 1795. Andre ting, ceremonisværd og dele til gabestokken, opbevaredes sammen med dem på rådhusets loft, og fandtes efter branden i nogenlunde behold i ruinens grus; da tingene var af jern, har de i modsætning til prøverne modstået ilden.⁸³

Klosias fik dog ikke uden videre bestallingen udleveret, der skulle først skabes klarhed over fabrikkens finansielle tilstand. Stadskæmner Stephen Heger meddelte den 14. december 1744, at der i alt var ydet 1040 rd. i forskud til fabrikken, og at han gerne ville have lov til at lade disse penge udgå af regnskabet, da de måtte anses for at være uerholdelige. Det tillodes ham af magistraten at afskrive de 1040 rd., da udgifterne havde været afholdt i almenhedens interesse, og der ikke nu kunne forventes nogen indtægt efter Jönschs død.⁸⁴ Holmsted indleverede 10. februar 1745 specificeret regnskab for sine udgifter, han havde endnu til gode 325 rd. 1 $\frac{1}{2}$ 7 β , men der skulle jo indkomme 300 rd. fra Klosias. Med hensyn til de 1040 rd. erklærede Holmsted, at de 890 rd. deraf var udgivet, inden han den 11. juni 1742 påtog sig inspektionen.

Holmsted bad om, at man ved bedømmelsen af udgifterne vurderede hver periode for sig, navnlig fordi der ved hans første inspektion ikke udover værktøjet fandtes spor af noget, som kunne være til nytte for sagen. Da først han var kommet til, var der sket fremskridt. Med al optænkelig flid var hele arbejdet begyndt forfra, varer var blevet fremstillet, præsenteret og solgt både her og i andre verdensdele. Det var dog ikke for denne periode lykkedes at få indtægterne ved salg til at opveje udgifterne, der oversteg 1500 rd. Endnu havde Holmsted 325 rd. til gode. Han mente ikke, at det var noget, man behøvede at undre sig over, når man tog Jönschs sygdom og deraf flydende skrøbelige og sendrægtige væsen i betragtning. Undertiden havde han hele fjerdingår været sengeliggende, og der var så intet blevet udrettet; mens husleje og folkeløn m.v. dog måtte betales. Det var den virkelige årsag til tabene, og dog havde det været så let at stoppe alle omkostninger. Herved underforstået, at havde det stået til Holmsted, så var det sket, men man kunne ikke modsætte sig et kongeligt ønske.⁸⁵

Den 8. marts 1745 fik Andreas Klosias borgerskab. Ifølge borgerskabsprotokollen var han født i Danzig. Samme dato udleveredes bestallingen til ham, efter at han derpå havde underskrevet en revers.⁸⁶ Af denne og den kgl. bevilling af 14. november 1743 fik kandestøberne kopi. Reversen, som punkt for punkt gentog bestallingen, indeholder yderligere den bestemmelse, at da Klosias har overtaget fabrikken for 300 rd., skulle al fortjeneste, som fremkom efter den 22. juni 1744, der skulle regnes for at være overtagelsesdatoen, tilfalde ham.

Den oplysning, at fabrikkens varer er blevet solgt i andre verdensdele, kan bekræftes. Den 17. april 1745 modtog Holmsted fra Vestindisk Kompagni afregning på 255 rd. for af ham leverede tinvarer, afsendt med fregatten »Grevinden af Laurvigen« til St. Thomas.⁸⁷ Da Holmsted var direktør i nævnte kompagni, er handels-

forbindelsen jo naturlig, og den bestod da også indtil kompagniets nedlæggelse i 1754.

Efter at Klosias således var blevet selvstændig, indrettede han sin fabrik i Skidenstræde, men flyttede snart efter til Pilestræde. I 1751 købte han et hus i Silkegade, nuværende nr. 7, hvor han boede til sin død i 1770.⁸⁸ Dette hus lå ved siden af snedker von Holtens hus, hvor Jönsch først havde haft sit værksted.

Ganske naturligt stod Klosias sig ikke godt med kandestøberlauget, der i ham så en fræk fusker, som ulovligt havde trængt sig ind i deres kreds. Klosias henvendte sig den 4. juni 1753 til magistraten, og forklarede, at han, da han overtog bestillingen som mester ved tinfabrikken, var blevet mester i kandestøberlauget i Danzig. Årsagen hertil var, at det københavnske kandestøberlaug ikke var zünftmæssigt anerkendt uden for Danmark. Da nu den sag var i orden (jfr. side 81), ville han gerne optages i det københavnske laug. Oldermændene blev spurgt, og det afgjordes, at Klosias kunne optages, hvis han ville udføre mesterstykke på sædvanlig måde.⁸⁹ Han blev aldrig optaget i laudet i København.

I 1754 blev det Vestindiske Kompagni ophævet, hvilket foranledigede Klosias til den 14. maj 1755 at rette henvendelse til magistraten.⁹⁰ Han var kommet i vanskeligheder, dels fordi hans hovedaftager havde været nævnte kompagni, dels fordi en købmand fra Vestindien havde overtalt to af hans svende til at rejse med sig dertil, hvor de skulle arbejde på en tinfabrik, han der ville oprette. Derfor bad Klosias, at det måtte blive ham tilladt også at arbejde med krontin og ikke blot engelsk tin, som hans privilegium bestemte. Magistraten afæskede oldermændene for kandestøberne en erklæring, der blev givet Klosias. Af protokollatet i magistratens resolutionsprotokol fremgår ikke, hvad oldermændene besluttede, og der findes ikke yderligere noget skriftligt bevaret herom, men da Klosias 7. januar 1756 rettede en ganske lignende henvendelse

til kongen, må svaret have været negativt. Denne henvendelse findes i kommercekollegiets arkiv, men da den der er uregistreret, har man næppe beskæftiget sig videre med den.⁹¹

Den 28. juli 1755 klagede Klosias over oldermændene for kandestøberne, som ikke havde villet omskue en af hans svende.⁹² Oldermændene havde udtalt, at Klosias ikke var zünftmæssig, men en strafskyldig mester, og denne udtalelse havde blameret Klosias således overfor svendene, at han nu forlangte oprejsning. Oldermændene og Klosias blev opkaldt på rådstuen, hvor oldermændene hævdede, at det var svendenes sag at omskue. Den 4. august mødte så oldgesellerne på rådstuen og lovede, at det skulle ske. Netop på den tid havde der været så megen uenighed mellem de oberlandske svende og dem fra søstæderne (bl.a. Lübeck og Danzig), at magistraten havde måttet opsætte et ordensreglement for de to slags kandestøbersvende.⁹³ Dette reglement havde den 25. juli 1755 fået kongelig stadfæstelse ved et reskript.

I 1765, den 11. oktober, opnåede Klosias efter indstilling fra magistraten kongelig bevilling til at forarbejde samme sorter tin som kandestøberne, stadig uden at skulle aflægge mesterprøve.⁹⁴

Det ville være interessant, om der kunne findes bare een ting, som var fremstillet af Jönsch eller Klosias, men det er endnu ikke sket. Desværre vides det ikke, hvorledes stemplerne har set ud, blot at de skulle være »aparte«, så de kunne skelnes fra kandestøbernes. Klosias arbejdede i temmelig mange år, og har utvivlsomt, eftersom det var ham tilladt, solgt til private i København. Der eksisterer sikkert endnu ting fra hans hånd, og hvis de bliver fundet, vil det være interessant at få undersøgt, hvad de egentlig er lavet af.

Klosias døde af svindsot 58 år gammel den 5. maj 1770, og blev begravet den 8. maj på St. Petri Kirkegård.⁹⁵ Enken, Margrethe Kirstine Achen, fortsatte arbejdet i huset i Silkegade indtil sin død

i november 1781.⁹⁶ Værkstedet overtoges derefter af svigersønnen Ephraim Benjamin Reiss, der førte det videre som kandestøberværksted, efter at han med stort besvær havde opnået tilladelse til at udføre mesterstykke og var blevet optaget i lauet.⁹⁷

HENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser:

Kbh Sta: Københavns Stadsarkiv.

RA: Rigsarkivet.

DET: Den engelske tinfabrik 1740-45, pakke i Københavns Stadsarkiv.

Mag.res.: Magistratens resolutionsprotokol, Københavns Stadsarkiv.

Mag. kop.: Magistratens kopibog, Københavns Stadsarkiv.

La Kbh.: Landsarkivet for Sjælland.

1. Kollegiebreve 1739, nr. 67, Kbh Sta.
2. Magistraten og laugene i alm., nr. 18, Kbh Sta.
3. Kollegiebreve 1739, nr. 67, Kbh Sta.
4. Kandestøberlauget, nr. 14, Kbh Sta.
5. Politikommissionen 1681-84, kopibog over betænkninger og forslag, s. 230, Kbh Sta.
6. Kandestøberlauget, nr. 1, Kbh Sta.
7. DET, litra A.
8. F.eks. Li Chi'ao-p'ing: The Chemical Arts of Old China, 1948, og W. Hommel: Über indisches und chinesisches Zink, i Zeitschrift für Angewandte Chemie, 25. årg., Leipzig 1912, s. 97 ff.
9. Albert Löfgren: Stockholms kanngjutaresskrå, del I, bd. 3, Stockholm 1950, s. 95 ff.
10. Ullmann: Enzyklopädie der technischen Chemie, 10. bd., Wien 1932, s. 597 ff.
11. Den i note 8 nævnte artikel af W. Hommel.
12. Jfr. note 10 og W. Hommel: Zur Geschichte des Zinks, i Chemiker-Zeitung, 36. årg. Cöthen 1912, s. 920.

DEN ENGELSKE TINFABRIK

13. Alfred Bonnin: Tutenag & Pak-
tong, Oxford 1924, passim.
14. Den i note 8 nævnte artikel af W.
Hommel.
15. Mag. res. 1739-40, s. 771.
16. DET, litra B.
17. Klingende tin fremstilledes ved
tilsætning af kobber, jfr. J. Olrik:
Gammelt Tintøj, i Tidsskrift for
Industri, Kbh. 1906, s. 60.
18. Mag. res. 1739-40, s. 771.
19. Weilbachs Kunstnerleksikon.
20. Borgerskabsprotokol 1724-49, Kbh
Sta, s. 53: »Johan Christian Jen-
sen . . . fød i Slesing«. De sidste
to bogstaver i Jensen er tilføjet
med senere hånd, således at der
oprindeligt har stået »Jens«.
21. Jfr. note 19.
22. DET, nr. 2.
23. Legering af 5-6 dele kobber og 1
del zink, ifl. Alfred Bonnin, se
note 13.
24. Mag, res. 1739-40, s. 771.
25. DET, litra C.
26. DET, litra D.
27. Mag. res. 1739-40, s. 489.
28. DET, litra E.
29. Kommercekollegiet, tyske journa-
ler, nr. 1315/1741, RA.
30. Mag. res. 1740-41, s. 599.
31. Mag. kop. 1741 A, nr. 132.
32. Kommercekollegiet, tyske missive-
protokol nr. 682/1741, RA.
33. Bilag til kæmnerregnskab, litra AC
nr. 14-15, 1742, Kbh Sta.
34. DET, nr. 8.
35. Kommercekollegiet, tyske journa-
ler, nr. 1732 og 1760/1741, RA.
36. DET, litra J.
37. Mag. res. 1741-42, s. 356.
38. DET, nr. 21.
39. Jfr. J. Olrik: Gammelt Tintøj, i
Tidsskrift for Industri, Kbh. 1906,
s. 60, hvorefter klingende tin
(étain sonnant) i Frankrig skulle
stemples på undersiden, medens
almindelige tinsager skulle stemp-
les på oversiden.
40. Mag. kop. 1741 B, nr. 103.
41. Kommercekollegiet, tyske journa-
ler, nr. 2000/1742, RA.
42. DET, litra L.
43. Jfr. note 41.
44. Kommercekollegiet, tyske missive-
protokol, nr. 136/1742, RA.
45. Axel Nielsen: Industriens Historie
i Danmark, II, Kbh. 1943, s. 67
ff.
46. Jfr. note 33.
47. DET, litra M.
48. DET, nr. 19 I.
49. DET, nr. 19 II.
50. I den dengang herskende flogisti-
ske kemi forstodes ved calcination
omdannelse af metallerne til deres
ilter (kalker). Ordet er også ble-
vet anvendt i metallurgien om an-
dre operationer, f.eks. ophedning
i lukkede beholdere, og om glød-
ning i det øjemed at fjerne visse
bestanddele.
51. DET, nr. 19 II.
52. Mag. res. 1741-42, s. 819.
53. Indkvarteringsmandtal 1743, Kbh
Sta.
54. DET, nr. 19 II.
55. Astrid Friis and Kristof Glamann:
A History of Prices and Wages in

- Denmark 1660-1800, vol. I, s. 336. Kbh. 1958.
56. Leslie Aitchison: A History of Metals, London 1960, s. 469.
57. Mag. res. 1742-43, s. 307.
58. DET, nr. 19 II.
59. André Lütken: Opfindelsernes Bog, 5. bd., Kbh. 1880, s. 164 og 171.
60. Jfr. note 9.
61. Neuentdeckte Lackirkunst, Dresden 1766, Der gründlich Lehrende Lackier-Meister, Leipzig 1768, Neuer Tractat von Firnis-Laquir- und Mahler-Künsten, Breslau u. Leipzig 1753, Process zum Laquiren, Breslau u. Leipzig 1746 (findes som Malerlauget nr. 111 i Kbh Sta).
62. Jfr. note 61.
63. Mag. res. 1742-43, s. 450.
64. DET, nr. 13.
65. Kommercekollegiet, tyske journaler, nr. 3575/1743, RA.
66. DET, nr. 14.
67. Kommercekollegiet, tyske journaler, nr. 3754/1743, RA.
68. DET, nr. 15.
69. Albert Löfgren: Stockholms kånngjutarekrå, del I, bd. 1, Stockholm 1925, s. 148.
70. C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, Kbh. 1903, s. 73 ff, og kåndestøberlauget, nr. 1, Kbh Sta.
71. DET, nr. 16.
72. Mag. kop. 1743 B, nr. 84 og 96.
73. Kollegiebreve 1743, nr. 199, Kbh Sta.
74. Vor Frue kirkebog, begravede ved kirken, anførte dato, La Kbh.
75. Kommercekollegiet, tyske journaler, nr. 4248/1745, RA.
76. Kiøbenhavns Post-Rytter, nr. 26, 30. marts 1744, Det kongelige Bibliotek.
77. Kommercekollegiet, tyske journaler, nr. 4033/1744, RA.
78. Mag. res. 1743-45, s. 260.
79. Kommercekollegiet, tyske missive-protokol, 5. juni 1744, RA.
80. DET, nr. 18.
81. Mag. res. 1743-45, s. 342.
82. Mag. kop. 1744 B, nr. 58.
83. Mag. 2. afd. j. nr. 2195/1859, Kbh. Sta.
84. Mag. res. 1743-45, s. 597.
85. DET, nr. 19 II.
86. DET, nr. 22.
87. Vestindisk-guineisk kompagnis negotie-journal 1745, RA.
88. Indkvarteringsmandtaller og H.U. Ramsings arkiv, Kbh Sta.
89. Mag. res. 1752-55, s. 164.
90. Mag. res. 1755-57, s. 25.
91. Kommercekollegiet, (1699)-1796, sager vedr. metalindustri og maskinvæsen, uregistreret sag vedr. Klosias tinfabrik, RA.
92. Mag. res. 1755-57, s. 74.
93. Mag. res. 1755-57, s. 77, og Mag. kop. 1754 B, nr. 210.
94. Mag. res. 1779-81, s. 28.
95. Adresseavis 1770, nr. 67, og St. Petri kirkebog, begravede, anførte dato, La Kbh.
96. Hof- & stadsretsskifte 14. nov. 1781 og St. Petri kirkebog, begravede, anførte dato, La Kbh.
97. Mag. kop. 1780 B, nr. 183, Kåndestøberlauget nr. 3, Kbh Sta.

FRA 1820'ERNE

VED K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

Etatsråd Gottsche Hans Olsen¹ havde i årene 1816-19 en stuepige ved navn Anne Kirstine Lind.² I disse tre år blev Anne Kirstine et både agtet og afholdt medlem af etatsrådets husstand, og da hun med udgangen af november 1819 forlod sin tjeneste for at gifte sig med toldbetjent Niels Christian Mygind³ fra Rudkøbing, fik hun ikke alene et strålende vidnesbyrd af etatsråden,⁴ men i årene fremover stod hun til stadighed i skriftlig forbindelse med sit tidligere herskab, der holdt hende løbende underrettet om store og små begivenheder i familiens daglige liv, og efter nogle års forløb lykkedes det oven i købet for etatsråden at skaffe hende og hendes mand opfyldelse af et brændende ønske, at blive forflyttet fra Rudkøbing til København.

Nogle af de udvekslede breve er bevaret og skal gengives i det følgende, ikke så meget af hensyn til de begivenheder og familiemæssige forhold, de omtaler – de var vigtige for de implicerede, men også kun for dem – men fordi de giver en række kulturhistoriske oplysninger.

Etatsråd G. H. Olsen var notarius publicus i København og medlem af Det kgl. Teaters direktion. Han var både respekteret og afholdt, og i hans gæstfri hjem kom adskillige af datidens kulturpersonligheder. Den megen gæstfrihed var imidlertid kostbar, og tiderne var strenge, så familiens økonomi synes at have været besværlig.⁵

Om dette kan der læses i brevene, der tillige beretter om om-

gangskredsen, om tjenestefolkene o.s.v. Vi hører om, hvorledes det gik til ved et »bryllup i huset«, vi får et glimt af, hvordan de moralske forhold kunne være i tyendeafdelingen, og hvordan de bedømtes fra skrivebordet i den unge frøkens værelse, og vi hører om, hvilke manipulationer der skulle til for at få en toldbetjent forflyttet fra Rudkøbing til København.

Papirerne er i familien Myginds eje,⁶ og vi kender kun de breve, der er modtaget af den, og ikke de breve, der er gået tilbage til København. I etatsrådfamilien er det oftest datteren Antoinette,⁷ der fører pennen på familiens vegne, indtil sagen om forflyttelsen for alvor kommer på dagsordenen. Så skriver etatsråden selv.

Kiøbenhavn den 15de Januar 1820.

Du er vist vred paa mig, kiere Ane at Du ei har for lang Tiid siden faaet Brev fra mig, som jeg lovte da Du reiste fra os. Først takker Moder Dig meget for dit venskabelige Brev, og jeg Dig for den Hilsen Du deri sendte mig. Line⁸ er da nu givt, og lever rask og fornøiet som Kone.

Vi havde alle her meget travlt i Jule-Dagene, og vare eene hiemme hver Aften. Første Jule Dags Aften havde Fader et lille Partie, med Oldenburg⁹ og Thortsen¹⁰ ellers var her slet ingen. Anden Jule Dag om Middagen fik Moder sin voldsomme Hoved Pine som nødte hende at gaac til Sengs. (Du kiender nok til den) og hun har havt den uafbrudt hver Dag siden, i disse Dage ligger hun saavel for at blive den qvit, som ogsaa fordi hun er meget forkiølet. 3^{die} Jule Dag og Moders Fødsels Dag var det Lines Bryllups Dag. Moder laae lidt om Eftermiddagen, men var dog bedre, og da hun var pyntet gik næsten Hovedpinen bort. Kl. 7 om Aftenen vare alle de Fremmede samlede og Kl. 8 gik Vielsen for sig. Provst Clausen¹¹ holdt en deilig Tale og rørte os alle til Taarer. Kl. 10 gik de til Bords. 26 Mennesker spiste i Spise Stuen,¹² og 10 i Læse-Stuen, Johan Rhed og lille Jürgensen, Gandils sorte Johan og vores egen kloge Hans vartede op, alt gik meget nydeligt og pænt. Conferentsraad Cold¹³ var Gandils Forlover og Fader Lines, og med disse kiære Mænd gik de hen for Brude Skammelen, som var i det midderste Vindue i Salen, alle vi andre stode i en stor Rund-Kreds om Dem. Ellers vare Værelserne pænt oppyntede. I Kabinettet det gamle hvide brodeerte Tøi, men som var dog reent og saa godt ud, og de røde Gardiner. I Sahlen var alt det blaae Atlask, og nye lange hvide Nettel Dugs¹⁴ Gardiner i Spise Stuen hænger

Etatsråd Gottsche Hans Olsen. Stik i Kgl. Bibl.

Sahlens fordums Sirtses Gardiner med de grønne Fryndser paa, og i Læse Stuen de Gardiner som vare i Sommer i Salen med de røde Fryndser og Papiers-Kapperne. Nu veed du hvorledes Værelserne see ud. Kl 12 vare de færdige med Aftens-Bordet, og saa kiørte hele Selskabet hjem til Gandils¹⁵ hvor alle Lysene vare tændte, og der blev Brudeparrets Skaal drukket 4de Gang, der blev opvartet med Liquer og en Jøde Kage¹⁶ som Bloch¹⁷ havde sendt. 3 Sange blev: sungne ved Bordet, Een af Fader den anden af Onkel Olsen,¹⁸ og den 3^{die} af Baggesen:¹⁹ baade her paa Torvet, hos Schultzes,²⁰ Frue Scholden²¹ og Lindholms²² var illumineret (Urtekræmmer Holm²³ ikke) og i Boldhuus Gaden hvor Gandil boer var næsten illumineret overalt.

Næste Dag kiørte Moder tidlig derhen for at arrangere Frokost Bordet med Line, siden kom vi andre derhen, næsten alle vore og Gandils Bekiendtere vare hos dem, en græsselig Mængde, fra 11 til 4re havde hun Fremmede, og idelig kom der Flere og flere, om Aftenen vare vi paa Bal hos Bügels,²⁴ men tog derfra Kl 1 da vi vare saa forsvirede. Moder blev syg, som hun kom der, og maatte strax faae en Vogn og kiøre hjem, og lægge sig, og siden har hun af og til lagt. Nu har hun i 4re Dage lagt paa den hvide Sopha som er flyttet ind i Læse Stuen og Fader og Marie²⁵ ligger i vores Sovekammer. Thrine²⁶ og jeg ligge i Moders og Faders Seng, og saaledes er der vendt op og ned paa det hele.

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

Vi har faaet en nye Pige som hedder Lise, der er villig og føielig som Dagen er lang, men hun er ikke rask, lidt seen, og seer heller ikke godt. Vi gjør selv vores Værelse reent, klæder Moder paa, og frier hende for et og andet som vores forrige Piger have gjort, her er ogsaa alt for meget at gjøre for een Pige. Da du veed nok at Moder gjør meget af at der tidt skal vaskes og gjøres reent. Vi savner Dig rigtig nok tidt gode Ane, men det glæder os saa usigeligt at Du er vel og fornøiet, saa vi aldrig ønsker dig mere tilbage for at tiene, det er dog bedre at være sin egen Herre, end at staae under andre. Jeg har i forrige Uge været paa Harmonie²⁷ Ballet med Bügels, hvor jeg morede mig ret godt og kom først hjem Kl 6 om Morgenen. Moder kunde ikke tage med for hendes Forkiølse, og Thrine havde ingen Lyst, saa tog jeg der med Bügels.

Line har engang havt Selskab i hendes Værelser, Wiborgs,²⁸ Feddersens,²⁹ Bügels, alle vi herhjemme, Captain Klaumann³⁰ Baron Adeler³¹ og alle de unge Mennesker her kommer vare der, vi legede og morede os godt hos hende. Hun er en sød lille Kone, og vil gjerne fornøie alle.

I Mandags var Fader og jeg hos hende, vi spilte alle Kort. Fader med Gandil Baron Holsten³² og Munch,³³ og Line Grev Bille Brahe³⁴ Benzon³⁵ og jeg spilte sammen vi havde til Aftens Kalvesteg og Marve Budding. Cathrine kommer godt ud af sin Madlavning. Det er overalt et lille Paradis hos hende naar hendes smaae Værelser ere oplyste og der er godt varmt i Kakkellovnen, saa har hun det saa hykkeligt.

Hun fik til sit Bryllup af General Munch en Plat de Menage af Krystal af Peter Gandil³⁶ en Sølv Kage Skee af Wiborgs Sukker-Skaal af Krystal og Sølv, og 2de Saltkar, og foruden fik hun pæne smaae Pillerier til sig selv af mange andre. Hver Søndag spiser De hos os, og gjerne her en Gang om Ugen foruden. Nu maac jeg slutte gode Ane. Du kan vist neppe læse min Skrivt. Til Dig har jeg fortalt alt som omstændelig, da jeg veed at Du interesserer dig for os alle, men lad Din Mand ikke læse Dette, han vil kiede sig alt formeget. Hils ham mange Gange fra os alle. Glem ikke at lade os vide om nogen Forandring skulde skee i din huslige Stilling, gid det stedse maac gaae dig vel og at Gud vil bevare Dig for alt formange Sorger. Du kan være overbeviist om at vi alle ønske dit Vel. Fader og Moder hilser dig mange Gange. Lev vel og tænk imellem paa mig. Fra Stine har jeg mange Hilsener. Charlotte er hos os i denne Tiid, hun beder dig meget at hilse. Farvel endnu engang forbindtligst fra din Veninde

Antonette Olsen.

Etatsrådinde Elisabeth Dorothea Olsen, f. Balle. Stik i Kgl. Bibl.

Kiøbenhavn den 10de Junii 1820.

Kiere gode Ane!

Jeg takker Dig tusinde Gange, for Dine tvende sidste kierkomne Breve, og maae strax bede Dig ikke være vred fordi jeg ikke svarede Dig ligesaa hurtigt igjen. Det fornøier os alle saa inderligt, at Du er vel igjen, og at Du lever godt med Din kiere Mand, som vi alle syntes saa godt om. Du føler Dig vist lykkelig i det skønne Land, nu da Sommeren er kommen omendskiøndt Veiret har hidintil kuns været maadeligt her, saa endnu savner vi ikke saa meget det yndige og frie Land.

Vi ere her alle ved det Gamle. Moder og Fader er af og til begge lidt syge, Thrine og jeg ere ikke forlovede og tænker heller ikke paa at blive det endnu saa snart. Line og Gandil leve fornøiede med hverandre, og det lader til at de bliver eene to i nogen Tiid. Maria har havt Koldfeber, men er oppe nu igjen. I Tirsdags den 6 Juni var det lille Julies³⁷ Fødsels Dag, her var baade Unge og Gamle og hun fik en Mængde Foræringer, som hun var særdeles fornøiet over.

En Søster til Line Grundtvig³⁸ som hedder Hanne,³⁹ har været hos os i 5 Uger og bliver her den siette med, maaskee reiser Line og jeg til Falster⁴⁰

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

i Julii Maaned, gid vi paa samme Tiid kunde gjøre Dig et lille Besøg, det vilde ret moere os at see vores gode Huslige lille Ane, som en vakker Kone, og paa Veie til at blive ligesaa rar en Moder.

Stine er endnu bestandig hos os og er akkurat den samme, jeg vilde ønske at hun snart maatte faae sin Christen (er det ikke det han hedder?) hun vilde vist gerne være sin egen Herre, som ikke er saa forunderligt. Catrine har forlovet sig med forrige Tiener Poul⁴¹ hos General Friboc⁴² jeg veed ikke om Du husker ham, han har været syg længe og lagt paa Hospitalet, Gud veed om Deres Kierlighed er alvorlig og hvad den bliver til, hun er endnu saa ung og barnagtig.

Johanne reiser nu paa Landet til Petersens, hendes lille Julius er en sød Dreng, hun skal snart have en lille igjen. Mutter Bittermann og Maria leve endnu, og tripper om hver Søndag i Kjøkkenet, for at hielpe Stine, som hun ikke er saa meget fornøiet over. Gamle troe Georg kommer som sædvanlig jeg skal hilse Dig mange Gange fra ham. Du veed vel at Hans er ikke mere Tiener her, men at vi har een som hedder Pohlmann, som vel er en god Tiener, men er lidt for fornem for al den Mængde Arbeide her er at gjøre.

Nu maae jeg slutte gode Ane. Jeg skal klæde Moder paa, siden Du reiste vil hun ikke have nogen anden Pige til at klæde sig paa, uden Thrine Maria og jeg, som skifter ærligen, og hun var saa vant til Din gode Hielp at det er knapt nok at gjøre hende det saa tilpas som Du gjorde det. Hun beder Dig og Din Mand meget at hilse.

Fader har læst begge Dine Breve, og interesserer sig bestandig meget for at det maae gaae Dig vel, fra alle Søstre, og alle dine Bekiendtere har jeg tusinde Hilsener til Dig. Men Du og Din Mand hilses især paa det forbindtligste fra Din hengivne Veninde

Antonette Olsen.

Til Madame Ane Chr. Mygind
Rudkiøbing paa Langeland.

Kiøbenhavn den 27de Feb. 1821.

Kiere gode Ane!

Jeg kan ikke beskrive Dig hvor inderlig stor min og vores alles Sorg blev, ved at faae Efterretningen, om Din lille Søns Død. Tungt er det at lide for saadan en lille Gienstand, men ti Gange tungere maae det være, at strax blive Modernavnet berøvet, dog Din Sundhed vil Du vist ved Forsigtighed snart vinde tilbage, og da Du er ung kan Du og Din Mand endnu mange

Gange blive glædet ved Børn, som ihvor kostbart det end er at føde, dog forsøder mangt et mørkt Øieblik her i Livet. Vi lever her hvad Sundhed angaaer ret godt, Moder har dog imellem hendes slemme Hoved-Pine som altid nødsager hende at tye til Sengen, vi andre ere raske, nu alle. Thrine har dog i denne Maaned havt hendes Mave-Krampe i en høi Grad og Slimfeberen⁴³ slog sig til. Fader ved Du nok skranter altid lidt men troer sig svagere end han er, og Gud haaber jeg vil lade ham længe leve iblandt os, til vores Trøst og Glæde, uden ham vilde vores Existence være høist sørgelig. Hvad Udkommet angaaer, saa er det meget maadelig, alle klager jammerlig, over at de knap har til det daglige Nødvendige, og da Du veed hvor stor Husholdning vores er, saa kan Du begribe, at med smaae Indtægter som Fader nu har af sit Contoir, kan vi ikke længere dandse paa Roser som før. Vi boer endnu paa Gammeltovej, og bliver her ogsaa i det mindste til November, hvad der inden den Tiid skeer maae Gud vide. Bolvig⁴⁴ har slaaet af Leien, og vi skal for Fremtiden give 500 Sølv og Skatter aarligen, før gav Fader 650 Sølv og Skatter, det er dog et betydeligt Afslag, og beqvemt boer vi i en høi Grad for Contoires⁴⁵ Skyld. Line og Gandil slaaer sig igjennem som de kan, de boer endnu i Boldhuusgaden, og har ingen Børn endnu, og for Øieblikket er der ingen Udsigter dertil, som er endnu ret godt, hun er jo ung og har Tiden for sig. Catrine tiener hende endnu, men skal nok derfra til Maj, da hun ved hendes moralske Kiereste Pouls Overtalelser, har begaaet en Brøde som hun vist vil angre hendes hele Liv. Hvad synes Du, om en ung Pige som havde det som en Prinsesse hos den gode Line, og trods Moders mange Formaninger, handler lige imod, vi har ikke megen Medlidenhed med hende, da hun er fræk, istedet for at fortryde hendes Synd, og har i Anledning af hendes Stilling mange Prætensioner. Lise Lindholm⁴⁶ kan du vel huske, som var saa mild og venlig, blev givt den 20de November med Lieutenant Brechwoldt, hun var ogsaa i velsignede Omstændigheder, og fødte i Slutningen af Januar en Søn, men hun fik strax Barselfeber, og døde 11 Dage efter Barnets Fødsel, Doktoren siger at hun maatte lade sit Liv fordi hun under Tiden havde snørt sig for at dølge Tingen, og Sorg og Græmmelse over det havde virket betydelig. Hendes arme Moder, og hele Familie er græsselig bedrøvet, for os, er det som om vi havde mistet en Søster, da du veed hvor ofte hun var hos os. Drengen lever, men er ussel lille og mager, den bliver opfødt hos hendes Forældre. Vores nuværende Stuepige (Lise) venter sig hver Dag og hvert Øieblik, gamle Marie har alt i en Maaned hjulpen hende i hendes Gierning, og skal være ung og flink medens Lise ligger. Her er ellers i Byen megen Sygdom, og paa Accouchements-Huuset⁴⁷ graserer Barselfeberen, tak du Gud gode Ane, at du ei er her i Byen, og at du alt er bedre, spar din Helbred, og dit Humør, at Du kan opfylde de Pligter imod din Mand, som du ere ham skyldige. Stine er

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

rask og er som alletider baade venlig naar alt gaaer efter hendes Lune, og gnaven det mindste onde Ord hun hører, hun hilser dig paa det venligste, og længes meget efter et Brev, du er hende skyldig. — Emma Qvistgaard,⁴⁸ Maries bedste Veninde, er død paa Thybjerggaard af Mæslinger og Skarlagensfeber, stakkels Pige hun var 17 Aar gammel. Cecilia Wivet⁴⁹ min Veninde er forlovet med Licutenant Sandholdt i Søetaten, et rart Menneske, og der er gudske Lov Glæde paa færde. Oldenburg har flere Gange spurgt til Mygind og Dig, og har bedet mig at hilse dem begge. I Efteraaret reiste mange af vore Bekiendtere bort, lille Benzon, som vi kaldte den vestindiske er reist til Vestindien, og Baggesen, som du traf en Morgen paa Sophæen i Kabinettet, er med sin Kone⁵⁰ reist til Paris, hvor han for Gield har været to Maaneder i Arrest, men er sluppen ud igjen. Lille Madame Sinding, lever her som altid, klæder Moder paa og syer hvad her falder for, og er venlig og artig, hun beder dig ogsaa at hilse. Frøken Hanne Balle⁵¹ er i Vinter hos os, den rare Pige hun hjælper paa vores alles Humør, naar det er daarligt. Nu gode Ane, maae du vist være kied af mit lange Brev, bare du kan læse min utydelige Skrivt, min Tiid er knap, og derfor maae du undskylde min Hurtighed. Dog et Nyt kan jeg endnu fortælle dig, Johanne har i Januarii faaet en lille Pige som skal døbes i Marts, jeg skal holde Huen, og Line bære den og den skal hedde Oline Antonette. Naar du igjen faaer en lille Dreng eller Pige, vilde jeg ønske at være hos dig for at jeg kunde have Fornøielsen at staae Fadder til et af vores gode Anes Børn. — Farvel endnu en Gang. Fader, Moder alle Søstrene, og dine andre Bekiendtere bede dig at hilse naar du har Kraft til at skrive saa glæd mig med et Par Ord fra dig. Din bestandig hengivne Veninde Antonette.

Khvn 21 April 1821

S. T. Hr. Toldbetjent Mygind,
Rudkjøbing.

Strax ved Modtagelsen af Deres ærede af 13de dennes sendte jeg det til min Ven, Kammerherre Oldenburg, som ogsaa Dagen efter kom til mig, og forsikrede mig, at ingen Klage var indløben, men at, i Tilfælde en saadan skulde komme, han da paa det nøjeste skulde tage alle Omstændigheder i Betragtning, hvorhos han ytrede, at De i alle Tilfælde kunde være rolig.

I øvrigt roeste han Insp. Blom,⁵² og bad mig at melde Dem, at De skulde stræbe at bruge saa meget Klogskab som muligt, uden derfor paa mindste Maade at handle mod Pligt og Samvittighed. Meget maa man for sin Roligheds Skyld forsmerte i denne Verden, og ved en sindig og venlig Aabenhjer-

tighed vil De forstaae at afparere Saabyes⁵³ Attaker, hvis han skulde høre til det gemene Slags Mennesker.

For Deres gode Ønsker og Hilsener takke vi alle oprigtigst. At Deres elskværdige Kone nu er vel, glæder os alle. Gid hun stedse maa være saa lykkelig som vi unde hende det, og som hun fortjener!

Vi ere alle ved temmelig god Helsen. I næste Uge modtage vi 2 unge Logerende for at kunne bestride vor Husleje. Onsdagen den 2 Maj skal Marie staae til Confirmation. I øvrigt er alting temmelig ved det Gamle.

Enhver i mit Hus beder kjerligst at hilse Dem selv og deres vakre Kone, og jeg henlever stedse

Deres Velædelheds bereedvillige

G. H. Olsen.

Kiøbenhavn Løverdag den 1ste Junii 1822.

Kiere Ane. Tak for Dit Brev, som jeg modtog forrige Løverdag, jeg troede gandske vist at Moder havde svaret, og derfor udeblev mit. Vi tager megen Deel i Din og Myginds Glæde, at være blevne Forældre til et sundt Barn, og især til een Søn som pleier at være meere velkommen end en Datter. Gid Gud maae holde sin Haand over det uskyldige Barn, og lade ham opvoxet til begges Fryd og Haab; og træde i sine værdige Forældres Fodspoer. Du veed vel at Line gjorde Barsel den 24de Marts, med een lille Pige,⁵⁴ hvis Ankomst foraaersagede stor Glæde saavel hos Forældrene som hos Bedsteforældrene,⁵⁵ og hos alle Tanterne saavel gamle som unge. De første 14ten Dage var hun vel men nogle Bylder som hun fik i det høire Bryst nødte hende til at blive inde 4re Uger endnu, undskyld om Du alt engang har faaet denne Beretning, jeg husker ikke, om jeg har skrevet til Dig derom. Veed Du ligeledes at vi boer paa Kongens Nye-torv i 4de Etage paa Hiørnet af Gothers-gaden,⁵⁶ hos Marchandiser Sivertsen.⁵⁷

Vi ere alle friske og lever vel hvad Helbred angaaer, forresten lider vi fuldkommen af samme Uleilighed som Din Mand besværes af, for Udkommet er mere besværligt end nogensinde. Siig Din Mand fra Fader af, at han har leveret Kammerherre Oldenburg din Mands Ansøgning, og at han stedse paaminder ham at erindre den men at det er overdraget til General Bülow⁵⁸ at uddele slige Poster i Fremtiden efter enhvers Tour og Trang dertil, dog skal Kammerherre Oldenburg som Deputeret i General-Toldkammeret anbefale Din Mand til Bülow, og saa maae Gud sørge for Resten. Den svenske Kronprinds Oscar⁵⁹ er i denne Tiid i Kiøbenhavn med et stort Følge, han skal reise udenlands, og har af sin Fader⁶⁰ faaet een Million at bruge paa

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

sin Tour, han uddeler store Drikkepenge til alle Hof-betiente her og man siger at det allene skal beløbe sig til 10,000 Daler, han er ung, høi af Figur, smuk, meget artig og beleven, og gjør stor Lykke saavel hos Damerne som hos Herrerne, i denne Uge vi nu begynder i Morgen reiser han een af Dagene. Min Kiereste Louis Gandil siger at han kan meget godt huske Dig og hilser Dig paa det venskabeligste.

Farvel kiere Ane, lev godt og lad os snart høre fra Dig, hils din Mand fra os alle, og gid min Fader snart kunde sende Dig noget glædeligt Bud angaaende Myginds Fremtids, han vil vist ikke forsømme nogen Leilighed, hvor det er mueligt at bringe din Mands Fortieneste og Ønske i Erindring hos høiere Vedkommende.

Stine, Georg og lille Charlotte som er hos os som sædvanlig i ugeviis bede Dig alle at hilse. Cathrine er igjen paa gode Veie, hun lever ret godt med Glad, og jeg tror de har Deres gode Udkomme.

Farvel gode Ane, tænk imellem paa alle os, som Du veed ynder Dig af Hiertet og ere Dine sande Veninder.

Din hengivne Antonette Olsen

Jeg har skyndt mig lidt med mit Brev, undskyld om det er ulæseligt. Gandil er kommen for lidt siden til Byen, og jeg maace nu tale med ham.

Khvn 13 Aug. 1822

S. T. Hr. Mygind

Jeg har i sin Tid rigtig imodtaget Deres Ansøgning som jeg strax bragte til Hr. Kammerherre Oldenburg med Bøn at bidrage alt hvad han kunde til Deres Ønskes Fremme. Jeg har ligeledes forelæst ham Deres sidste ærede af 29 Julii, men begge Gange har han svaret mig, at alle slige Toldbetjentposter bleve bortgivne ved General Bülow, til hvem General-Toldkammeret indsendte de respective Ansøgninger. Da De selv neppe har nogen Kjendskab til General Bülow, vilde jeg raade Dem, at bede Deres Kone skrive til min Kone med Bøn om at henvende sig til Generalinde Bülow⁶¹ og til Kammerherre Oldenburg, dog ønsker jeg ikke, at det Brev, De i Deres Kones Navn saaledes skrev, skulde indeholde noget, der røbede dette mit Raad. Jeg skal desuagtet gjøre hvad jeg kan, endskjønt jeg i lang Tid baade hos Gen. Bülow og hos Generaltoldkammeret har suppliceret forgjæves for 2 andre, hvoraf den Ene er Kontorist paa mit Embedskontor.

Da vi alle særdeles meget interesserer os for Mad^{me} Mygind, har det smertet os at erfare hendes maadelige Helbred. Vi haabe, hvad vi af

Hjertet ønske, at hun snart maa blive fuldkommen restitueret, hvortil en kjerlig Mand og en kjær og nydelig Søn vist nok ville bidrage meget.

Vi ere alle for nærværende Tid ved god Helbred. Line Gandils lille Pige er et sødt Barn; Kokkepigen Stine skal giftes til næste Skiftetid; Stuepigen Lise er anden Gang i Barselseng, og er bleven afløst ved en ny Stuepige. Thrine⁶² er hos Fru Feddersen paa Petersdal,⁶³ Nette⁶⁴ hos Gandil; de 2 mindste⁶⁵ i Jfrue Zeuthens Institut⁶⁶ hos Wivets. Marie⁶⁷ er sin Moders daglige Hjælperinde.

Med beste Hilsner fra os alle til Dem selv, og Deres elskelige Kone henlever jeg

Deres bereedvillige

G. H. Olsen

Kjøbenhavn den 27de August 1822.

Kjære gode Ane!

Denne gang maae jeg paatage mig den Comision at skrive Dig til da Moder har travlt med at sylte Asier og hun vilde ikke lade Dig vente længere paa Svar, Det glæder os alle meget at høre at Du er i Bedring og at Din lille Dreng er Dig til saameget Fornøielse, derimod gjør det Moder meget ondt at det er saa knapt for Dig og raader Din Mand til at give en Ansøgning ind til Kammerherre Oldenbourg selv, om at blive forflyttet til Aalborg eller et andet Sted, til Kjøbenhavn kan det ikke nytte da der er ingen Pladser ledige. Moder talte med Kammerherren forleden Dag, og han lovede at gjøre alt hvad der stod i hans Magt. Generalinde Bülow har allerede længe været i Holsten og kommer nok ikke saasnart hjem endnu. Du kan ellers være vis paa at Moder vil minde Oldenbourg derom saa ofte som muligt da hun holder alt formeget af Dig til at hun skulde unnlade at gjøre noget som kunde være til Dit Gavn. I denne Uge skal Moder bære Cathrine Glads lille Dreng over Daaben og Line Gandil⁶⁸ skal være Jomfrue Fadder. I næste Uge skal Lines lille Pige døbes som Moder ogsaa skal bære, og, som skal hede Elise Hansine, hun er ligesom din lille Dreng et velsignet godt og roligt Barn og Du kan da nok begribe at det er en stor Glæde for hele Familien at faa saadant et sødt lille Barn hvor der saalænge ingen har været. Baade Antonette og Thrine ere paa Landet saa der er ingen andre hjemme hos Moder uden os tre yngste Børn, men Tiden gaar dog alligevel meget godt. Det er muligt at Stine bliver gift til November dersom han kan faae Borgerskab som Spekhøker. Hendes Bryllup bliver herfra Huset ligesom dit. Hun beder Dig mange gange at hilse.

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

Lise er ikke hos os længere da hun nu den anden gang skulde i Barselseng, endnu er hun ikke blevet gift, men hun haaber at det ikke skal vare længe. Alle beder at hilse Din Mand Dig og Dit lille Barn, men vær selv mest hilset af din

hengivne Marie Olsen.

Charlotte Sinding er endnu bestandig hos os hun beder Dig ogsaa mange gange at hilse.

Kjøbenhavn
13. Jan. 1824.

Højtærede Hr. Mygind!

Baade min Kone og jeg have til sin Tid rigtigen modtaget Deres og Deres elskelige Kones Breve, og takke for alt det venskabelige som deri indeholdes, men i Anledning af Hovedsagen, nemlig Deres Forflyttelse til en bedre Post, beklager jeg oprigtigen, at jeg ikke seer mig i Stand til at udrette noget stort. Kammerherre Oldenburg bliver ordentlig vrippen og vranten hvergang vi tale til ham derom og henviser os stedse til General Bülow, som ene foreslaaer til Besættelse af slige Poster, og General Bülow er deels vanskelig at faae i Tale, deels taler han altid om den uhyre Mængde af militære Sollicitanter, som han efter Kongens Ordre først skal sørge for. I denne Vanskelighed veed jeg altsaa intet bedre Raad at give Dem, end at De selv directe indgiver en Ansøgning til General Bülow, forsynet med Deres nærmeste Foresattes kraftigste og hjerteligste anbefaling, eller om De maaskee kunde formaae bemeldte ærede Foresatte i Rudkjøbing til i eget Navn at søge for Dem; godt var det om en øvet Skribent paa Stedet opsatte for Dem slig en Ansøgning, hvori De maaskee gjorde vel i at beraabe Dem paa Kammerherre Oldenburgs og Etatsr. Olsens foruden Fleres personlige Bekjendtskab.

Modtag i øvrigt mit hele Huses og mine egne beste Lykønskninger for Dem selv og Deres elskværdige Kone i Anledning af det begyndte nye Aar; vi have været hjemsøgte med megen Sygdom, men ere nu alle taaleligen vel. Gid jeg, saa gjerne jeg ønskede, kunde finde Lejlighed til at overbevise Dem om den Oprigtighed hvormed jeg henlever

Deres bereedvillige og hengivne

G. H. Olsen

Højstærede Hr. Mygind!

I Anledning af Deres sidste ærede af 30te April har jeg saavel hos Hr. Kammerherre Oldenburg, som Hr. Inspecteur Blom (logerende hos Justitsraad Beldring,⁶⁹ Nye Vestergade No. 210) bragt Deres Anliggende i Bevægelse. I Torsdags den 13de dennes havde jeg den Fornøjelse at erfare af Hr. Inspecteur Blom, som just til den Ende besøgte mig, at De allerede var bestemt og udnævnt til en Toldbetjents Post her i Kjøbenhavn, hvilket jeg lovede ham paa hans Vegne at tilmelde Dem, ligesom jeg desuden selv glæder mig for meget til ikke ufortøvet at forkynde Dem det i mit eget Navn. Ogsaa havde jeg Lejlighed samme Aften hos mig selv at takke Kammerherre Oldenburg for den Deel han har havt i denne Deres Forfremmelse. Jeg lykønsker altsaa baade Dem selv og Deres elskelige Kone med et Budskab som jeg haaber vil være Dem velkomment, og ønsker af Hjertet tilligemed alle Mine, at disse Linier maa treffe Dem med kjære Familie ved god Helbred. Det er en herlig Aarstid for Deres forestaaende Overrejse hertil. Vi alle længes nu efter at see Dem og Mad^{me} Mygind glade og fornøjede i det gamle Kjøbenhavn, og hilse Dem paa det kjerligste og oprigtigste.

Venskabeligst

G. H. Olsen

Kjøbenhavn d. 15 May 1824

S. T.

Hr. Toldbetjent Mygind.

HENVISNINGER OG NOTER

Oplysninger, som hidrører fra Dansk biografisk Leksikon, Richters 100 Aars Dødsfald o.l. håndbøger er i reglen anført uden kildeangivelse.

1. F. 1760, d. 1829, g. 1798 m. Elisabeth Dorothea Balle, datter af hofprædikant, senere biskop Nicolai Edinger Balle og hustru Frideriche Severine Grundtvig.
2. F. 1796, d. 1862, datter af lejetjener Peter Lind og hustru Anna Dorthea Nielsdatter, København.
3. F. 1792 (Nors s.), d. 1847, søn af Hans Mygind og Ane Tranum. Han og Anne Kirstine Lind viedes 1. december 1819 i Vor Frue Kirke.
4. Skudsmålet findes opbevaret sammen med de aftrykte breve.
5. Jfr. Dansk biografisk Leksikon XVII, 433 f.
6. Hos prokurist *Kaj Mygind*, Korsør, hvem redaktionen takker, fordi han har villet stille papirerne til rådighed for årbogen.
7. Antoinette Margrethe Olsen (1801-92) var familiens tredieældste barn. 1825 blev hun gift med toldkontrollør Ludvig (Louis) Gandil. Hun underskriver sig Antonette.
8. Nicoline Frederike Christiana Olsen (1799-1844), familiens ældste datter, gift 1819 med Friedrich Christian Gandil (1791-1840), varemægler, senere også revisor i Nationalbanken og bogholder i Kbhvns. Brandforsikring. Chr. Gandil, Stamtavle over de ældre Generationer af Slægten Gandil, 1958, 6.
9. Frederik Oldenburg (1767-1848), 1. deputeret i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet.
10. Vel Thomas Peter Thortsen, auditor ved Kgs. Livkorps, chef for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets Handels- og Konsulatkontor.
11. H. G. Clausen (1759-1840), stiftsprovst.
12. Olsens boede Gammeltorv 6, nuv. gadenr. 18.
13. C. M. T. Cold (1754-1826), 1. deputeret i Danske Kancelli.
14. Netteldug: åbent vævet stof.
15. Gandils boede Boldhusgade 222, nuv. gadenr. 2.
16. Her: wienerbrøds lignende bagværk.

17. Evt. J. G. Bloch, bureauchef ved Skolefondet.
18. Vel brudens farbror og fadder P. Blicher Olsen (1759-1832), fhv. diplomat.
19. Digtet synes ikke trykt.
20. Vel assistent ved Notarialkontoret, J. H. Schultz, Gammel Strand 7.
21. L. v. Scholten (1786-1849), Gammeltorv 4, nuv. gadenr. 14. Hun var gift med generalguvernør S. i Vestindien, men boede i Kbh. Vore gamle tropekolonier, II, 1953, 301.
22. Hans Lindholm (1757-1821), kontreadmiral, generaladjutant, kammerherre, og hustru Rosalie, f. Fabritius-Tengnagel (1775-1856). De boede Rådhusstr. 46, nuv. gadenr. 1.
23. Vel H. Holm, Gammeltorv 39, nuv. gadenr. 20 = Vesterg. 1.
24. Vel grosserer D. N. Bügel.
25. Else Marie Olsen (1805-88), familiens fjerde datter, gift 1. g. 1827 med søløjtnant Hans Jacob Hansen (1797-1830), 2. g. 1833 med godsejer, cand. jur. Adolph Frederik Holten Castenschiold til Borreby (1805-65).
26. Cathrine Olsen (1800-24), familiens anden datter.
27. Det harmoniske Selskab el. Harmonien stiftedes 1778. Det var byens fornemste klub og den første, til hvilken damer fik adgang.
28. Evt. Laurentius Wiborg (ca. 1793-1846), fuldm. u. Kbhvns.mag.
29. Vel Peter Feddersen (1765-1845), chef for Rentekammerets 1. slesv. kontor (renteskriver), og hans hustru Margrethe, f. Tersling (1779-1836).
30. Vel kaptajnløjtnant Martinus Christian Klauman (1784-1837).
31. Vel baron, kammerherre Christian Lente Adeler (1784-1844).
32. Vel enten kammerherre, baron Ditlev Holsten el. hans bror kommandør Hans Holsten.
33. Der synes ikke at være nogen general (se brevetets næste afsnit) Munch i året 1820; den unge brevskriverske har muligvis misforstået den militære titel.
34. Vel Preben greve Bille Brahe (1773-1857).
35. Adrian Benjamin Bentzon (1777-1827), generalguvernør i Dansk-Vestindien. Personalh. T. 6. rk., 4. bd., 250.
36. Johan Peter Gandil (1788-1861), premierløjtnant i Søetaten, F. C. Gandils bror, Stamtavle ... Gandil, 5-6.
37. Julie Frederikke Dorothea Olsen (1813-51), familiens sjette datter, gift 1836 med sognepræst Jørgen Vilhelm Marckmann (1804-61).
38. Nikoline Friderike Marie Grundtvig (1800-58), datter af sognepræsten i Torkildstrup på Falster Otto Grundtvig, hvis hustru var søster til etatsrådinde Olsen. Patriciske Slægter, anden Saml., 168.
39. Johanne Severine Grundtvig (1801-81), se note 38.
40. Hermed menes Torkildstrup.
41. Jfr. brevene 1. juni og 27. aug. 1822. En Ane Cathrine Becher,

K. WINKEL RASMUSSEN OG REDAKTIONEN

- død 12. okt. 1866, var gift med Amund Paulus Carolius Glad, død 13. juni 1866, politibetjent, senere fyrbøder ved Politiretten. Deres søn var kontrollør, senere kasserer, ved Finanshovedkassen Godske Paulus Theodor Glad.
42. F. C. C. Frieboe (1767-1846), general.
43. Tyfoid feber.
44. C. C. Bolvig, brygger, rodemester, fattigforstander og ejer af Gameltorv 6.
45. »Notarial-Contoiret holdes i Domhuset«, Vejviseren 1821, 340.
46. Elisabeth Brechwoldt, f. Lindholm (død 4. febr. 1821), gift med Johan Joachim Brechwoldt (1794-1879), sekondløjtnant, senere major.
47. Fødselsstiftelsen.
48. Emma Julie Adelaide Qvistgaard (1804-21), datter af borgmester Ivar Q. Hendes moster, Sophie Magdalene Dinesen, var gift med major Jacob de Neergaard til Tybjerggård, Tybjerg s. Tybjerg h., Præstø a. Erh. Qvistgaard, Stamtavle over Slægten Qvistgaard, 1893, Tavle C. IV og Vilhelm von Antoniewitz, Danske Patricierslægter, 1956, 13.
49. Caroline Cecilie Johanne Frederikke Wivet (1802-74), gift 19. jan. 1823 med premierløjtnant i Søetaten Claus Hendrik Munk Sandholt (1789-1848).
50. Françoise (»Fanny«) Magdelaine, f. Reybaz (1774-1822).
51. Vel Johanne Petrea Balle (1790-1827), etatsrådinde Olsens halvsøster. Louis Eugène Grandjean, Biskop Nicolay Edinger Balle's slægt gennem 350 år . . ., 1922, 52.
52. Johan Jakob Gram Blom (ca. 1782-1862), told- og konsumtionsinspektør i Rudkøbing.
53. Jørgen Saabye (ca. 1783-1865), strandkontrollør på Langeland.
54. Elise Nicoline Hansine Gandil (1822-1908), blev musiklærerinde. Stamtavle Gandil, 6.
55. Fr. Chr. Gandils forældre var døde. Stamtavle Gandil, 4.
56. Kgs. Nytorv 353, nuv. gadenr. 26, det sydlige hjørne af Kgs. Nyt. og Gothersg.
57. S. Sivertsen, ejer af Kgs. Nyt. 353.
58. Frantz Bülow (1769-1844), generalmajor.
59. Oscar (I) (1799-1859).
60. Karl XIV Johan af Sverige.
61. Sophie Eleonore Bülow, f. Selby (1785-1842).
62. Se note 26.
63. Petersdal, Udenbys Klædebo Kv. 23, sydøst for nuv. Nørrebro Station, købtes 1800 af Peter Feddersen, note 29. Bygningsafgiftsprotokol, Stadsfond. Dir., Kbh. Stadsarkiv.
64. Se note 7.
65. Vilhelmine Charlotte Elisa Olsen (1809-87), familiens femte datter, gift 1840 med læge Lorentz Vilhelm Castenschiold (1807-1903), og Julie Olsen, se note 37.
66. Institutbestyrerinde A. Zeuthen, Gothersgade 15, nuv. gadenr. 30. Huset ejedes af højesteretsadvokat

F R A 1 8 2 0 ' R N E

- P. B. Wivet, som var far til Cecilie Wivet, note 49. kvindelig fadder, uanset at vedk. er gift.
67. Se note 25.
68. Line Gandil er formentlig søsteren Nicoline, se note 8, og ordet jomfrufadder er da brugt om en
69. Jonas Beldring, kontorchef i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet.

G. F. LASSEN OG STUDIET AF KØBENHAVNS HISTORIE

AF FRANK JØRGENSEN

Den, der beskæftiger sig med Københavns historie og topografi i middelalderen såvel som i det 16. og 17. århundrede, vil af og til støde på navnet G. F. Lassen og måske drage nytte af hans omhyggelige studier og indsamling af kildemateriale vedrørende byens bygningshistorie og befæstningshistorie. For det meste er hans navn dog næsten glemt, idet hans indsamlingsarbejde i arkiverne blev delvis overflødiggjort ved senere kildeudgaver, hvoraf de vigtigste er Kjøbenhavns Diplomatarium og Kancelliets Brevbøger.

Gotthilf Ferdinand Lassen fødtes i København 1803, blev student 1821, men tog ingen embedseksamen. Fra 1830 blev han ansat ved Det kgl. Teaters kontor og udnævntes i 1838 til økonomiinspektør. På grund af hans kantede personlighed var hans forhold til den øvrige del af personalet på teatret dårligt. I 1835 blev han tillige ansat som kopist ved Det kgl. Bibliotek, efter sigende på Molbechs anbefaling, og avancerede sluttelig til 3. bibliotekssekretær. På biblioteket blev han hurtigt velanskrevet blandt kollegerne på grund af sin omhu og sit store kendskab til opstillingen af bibliotekets bøger.

Sandsynligheden taler for, at det er efter sin ansættelse på Det kgl. Bibliotek, at han har hentet inspiration til alvorligere beskæftigelse med historiske og topografiske emner. Resultaterne af hans omhyggelige studier i bibliotekets manuskriptsamling, i Geheimearchivet, Rentekammerarchivet og i øvrigt, hvor sådant kildemateriale lod sig opspore, er bevaret for eftertiden i følgende af-

handlinger og selvstændige publikationer: Bidrag til den danske Bygningshistorie af Archiv-Documenter og andre Kilder. I. Fredriksborg Slot (1843).¹ Documenter og Actstykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie (1855), der vel må anses for hans vægtigste arbejde. 1858 udkom Bidrag til Børsens Historie. Herudover findes på Det kgl. Bibliotek, efter hans uventede død i 1860, hans efterladte samlinger.

Imidlertid havde Lassen også andre og større planer, idet han fra begyndelsen af 1850'erne syslede med tanken om at udarbejde en omfattende historisk-topografisk beskrivelse af København. Dette var dog et arbejde, der ville kræve mange års indsats og koncentration, i hvert fald et arbejde, der næppe kunne udføres, hvis man som Lassen skulle bestride to stillinger, selv om vist ingen af disse var særligt krævende. I denne situation var Lassen dog heldigt stillet, da Det kgl. Biblioteks chef, professor E. C. Werlauff, ivrigt tilskyndede ham til at tage opgaven op.² I første omgang henvendte Werlauff sig til sekretæren for Det kgl. nordiske Oldskriftselskab, C. C. Rafn, for at få selskabets støtte til arbejdet. Senere har Lassen formodentlig selv drøftet planerne med Rafn, der hurtigt blev levende interesseret og henvendte sig til selskabets præsident, kong Frederik VII. Rafn bad kongen lette Lassens adgang til de samlinger, biblioteker og arkiver, der kunne få betydning for indsamlingen af materiale, og i øvrigt støtte hans arbejde mest muligt. Kongen overgav sagen til Kirke- og undervisningsministeriet, der igen bad Werlauff udtale sig om Lassens plan. Werlauff svarede tilbage den 7. december 1853 og anbefalede tanken om udgivelse af et sådant værk. Desuden anførte han, at det i 1854 netop var 600 år siden, at Jacob Erlandsen gav staden København dens første stadsret, og fandt, at dette jubilæum kunne være en velegnet motivering til at udgive en historisk-topografisk skildring af København. Også andre argumenter førtes i marken:

»At en paa et saadant Materiale [d.v.s. dokumenter i arkiver og biblioteker] grundet fremskridende Statistik af Danmarks Hovedstad, ikke blot vilde have historisk og antiquarisk, men selv i en vis Grad practisk Interesse, turde kunne sluttes af det i indeværende Aar udgivne Skrift: »Om de forskjellige Aarsager til Choleraens ulige Styrke . . . ved A. Colding og I. Thomsen«, der viser den Indflydelse, Stadens Udvidelse og forskjellige Anlæg i en ældre Tid kan have havt paa dens sanitære Forhold i Nutiden«. Werlauff fremfører, at flere personer sikkert vil bidrage til arbejdets gennemførelse, og antyder til slut med vanlig forsigtighed, om ikke pekuniær understøttelse måtte blive forundt.

Ministeriet var ikke uvilligt til at overveje en passende understøttelse til udgivelsen, når et nærmere andragende herom blev indsendt, ligesom ministeriet også gerne ville bidrage til at lette adgangen til biblioteker og arkiver i nødvendigt omfang. Skrivelser herom sendtes både til Det kgl. Bibliotek og til sekretæren for oldskriftselskabet C. C. Rafn. Da Werlauff i sin erklæring havde nævnt, at flere personer sikkert ville bidrage til arbejdets gennemførelse, uden dog at nævne hvordan, greb den mere dynamiske Rafn omgående denne tanke og fremsendte den 26. februar 1854 en ny plan til ministeriet. Han foreslog, at kongen skulle nedsætte en kommission af interesserede, der kunne sammentræde den 13. marts 1854 på 600-årsdagen for stadsrettens indførelse. Lassen kunne blive kommissionens sekretær, og oldskriftselskabets tidskrift kunne åbnes for beretninger om arbejdets resultater. Forfatterne til sådanne artikler kunne modtage et honorar for arbejdet. Ministeriet afslog dog at medvirke til oprettelse af en kommission, men ville i øvrigt gerne søge at fremme sagen.

Om dette forslag har medvirket til at bremse sagen en tid, vides ikke, men det er dog lidet sandsynligt. Snarere har andet arbejde en rum tid optaget Lassen, idet han i 1855 udgav Documenter og

Actstykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie, der ved sin omhyggelige udgivelse af dokumenterne vakte både Werlauffs og geheimearchivar C. F. Wegeners anerkendelse. Lassen havde dog langtfra opgivet tanken om udsendelsen af et større værk, og i en henvendelse fra 1856 til kultusminister C. C. Hall skitserede han, hvorledes han tænkte i praksis at udføre arbejdet. Han anfører, at Hall, der var blevet kultusminister i december 1854, selv havde opfordret ham til at fremkomme med et andragende. Den eneste måde at gennemføre et sådant arbejde på, fastslog Lassen, var at gennemgå alle arkiver, biblioteker og samlinger for at skaffe bidrag. Dernæst må der fremstilles en grundtegning af København. »Der maa, som jeg troer, begyndes med, efter en temmelig stor Maalestok, at construere en Plan af Byen, saa gammel som den kan gøres rigtig og tro, for derpaa at afsætte alle Kirker, Adelsgaarde, Borgerhuse etc. etc. efterhaanden som deres Beliggenhed med fuldkommen Sikkerhed maatte vides. Fra hvor fiern en Periode der af saadanne faste Holdepunkter kan havees saa mange, at Stadens Grændser og Skikkelse derefter saa nogenlunde kan bestemmes, vil da nærmere vise sig«. Efter at dette andragende af 2. november 1856 var indsendt, anmodede ministeriet overbibliotekaren ved Det store kgl. Bibliotek, Werlauff, geheimearchivar C. F. Wegener og professoren i kunsthistorie ved kunstakademiet, N. Høyen, om en udtalelse. Allerede den 19. december 1856 afgav de tre herrer overfor ministeriet en omfattende erklæring om kammerråd Lassens plan, og tillige en udtalelse om, i hvilken grad de var villige til at understøtte arbejdet. Erklæringen er konciperet af Wegener og ligeledes renskrevet med hans altid yderst sirlige håndskrift.³ De tre støttede på alle måder Lassens plan, og med hensyn til den økonomiske side af sagen anbefalede man dels en passende løn for arbejdet, dels fornøden understøttelse til offentliggørelse af værket, der skulle ledsages af kort, tegninger m.v.

Det stod imidlertid alle klart, at udarbejdelsen af et værk af den nævnte karakter ville tage mange år, og, rimeligvis efter Wegeners idé, fremsættes et forslag om udgivelse af en periodisk publikation: »Dersom det med Hensyn dertil skulde ansees nødvendigt eller ønskeligt, at det Offentlige stadig forvissedes om, at et Arbeide, der umiddelbart understøttedes af Staten, virkelig bliver fremmet med Iver, uagtet Maalet er langt borte, kunde man nævne som et Middel dertil Udgivelsen af et »Magazin for Kjøbenhavns Topographie og Historie«, udgaaende i tvangløse Hefter og indeholdende dels Aktstykker, Monographier af Udgiveren selv eller Andre, Tegninger af enkelte Bygninger, Planer af enkelte Quarterer o.desl., dels Efterretninger om Hovedværkets Fremgang, Oplysninger om, hvilke Kilde-Samlinger der vare gennemgaaede, Excerpter af disse o.s.v. Et saadant Magazin vilde vække Fleeres Opmærksomhed og Deeltagelse, og det vilde, under alle vidtløftige Foretagenders uvisse Skjæbne, dog altid bevare for Efterverdenen et sikkert Udbytte ogsaa af det afbrudte eller ufuldendte Arbeide. Vi skulle henstille denne Tanke til det høie Ministeriums gunstige Overveielse«. I øvrigt henstiller de til slut i erklæringen, at Lassen »bør have den videnskabelige Frihed, som rimeligt er«, og meddeler, at de ikke vil påtage sig nogen direkte deltagelse, men gerne stå til disposition med oplysninger og anden hjælp.

Den gunstige erklæring resulterede i, at ministeriet bevilgede kammerråd Lassen en årlig understøttelse på 600 rdl., der første gang udbetaltes 1857, mod at han årligt redegjorde for sit arbejde med Københavns historie. De følgende år indberettede Lassen, hvad han havde gennemgået af arkivalier. I første omgang koncentrerede han sig om Sjællandske registre og tegnelse fra 1572 til 1660 samt Rigens og rentemestrenes regnskaber fra 1555 til 1626. Excerptsedlernes antal steg, og samtidig afskrev han vigtigere dokumenter af bygningshistorisk indhold fuldstændigt. Ved skri-

velse af 13. februar 1857 entledigedes han desuden fra sin stilling som økonomiinspektør ved Det kgl. Teater, og således skulle han nu i højere grad kunne koncentrere sig om sin store Københavnsbeskrivelse. Selv om det ikke er muligt at følge hans arbejde med indsamlingen af materiale, ses det dog, at han i 1857 ansøgte gennem ministeriet om tilladelse til at benytte Københavns rådstuearkiv, og af hans excerptsedler fremgår det, at han også har besøgt det. Overbibliotekar Chr. Bruun nævner i sine erindringer, at Lassen arbejdede en time hver dag i Geheimearchivet, inden bibliotekstjenesten begyndte.⁴

Et konkurrerende arbejde var imidlertid begyndt fra anden side allerede i 1855, idet en københavnsk løjtnant, Wilhelm von Vett, i dette år udgav 1. hæfte af et større værk om København med titlen: Kjøbenhavn, historisk-topographisk Beskrivelse. 1. hæfte nåede frem til Erik af Pommerns tid, men siden kom intet mere, muligvis har abonnenterne svigtet, og hæftet bærer, trods et luksuriøst udstyr, ikke præg af større originalitet. Om udsendelsen af dette første hæfte på en eller anden måde skulle have sinket Lassens ansøgning, ved vi dog intet om, selv om der netop på dette tidspunkt er en pause i Lassens arbejde med planen om en lignende publikation.

Det lykkedes ikke kammerråd Lassen at nå til vejs ende med sit store arbejde. Den 19. januar 1860 fandt bibliotekspersonalet ham liggende død ved siden af sin arbejdsplads på Det kgl. Bibliotek, efter sigende af et apoplektisk tilfælde.⁵ Arvingerne afleverede kort tid efter hans samlinger til biblioteket, og en fortsættelse af arbejdet var der ingen, der påtog sig, selv om flere, deriblandt den nyansatte Chr. Bruun, var meget interesserede i det kildemateriale, de formodedes at indeholde. I 1861 indsendte Chr. Bruun derfor en ansøgning til Kirke- og undervisningsministeriet om understøttelse til udgivelse af Lassens samlinger.⁷ Hans tanke var at udgive

dels de afskrevne dokumenter og dels dele af excerptsedlerne. Udgaven ville således fremtræde som en slags kildepublikation, der naturligvis tillige skulle udstyres med de nødvendige registre. Gyldenalds direktør, Fr. Hegel, tilbød at dække halvdelen af trykkeomkostningerne, og i overensstemmelse hermed ansøgte Bruun om 500 rdl. til dækning af den anden halvdel af trykkeomkostningerne samt til en ringe godtgørelse for udgiverarbejdet. Ansøgningen var bilagt med anerkendende erklæringer fra Werlauff og Høyen. Understøttelsen var utvivlsomt blevet bevilget, men Bruun fik i mellemtiden andre opgaver, efter at bibliotekets chef, Jørgen Bølling, døde den 18. april 1862. Umiddelbart efter dødsfaldet blev Bruun kaldt til kultusminister Monrad, der betroede ham, at man ville udnævne ham til chef.⁸ Indtil videre måtte han dog vente med selve udnævnelsen, men allerede den 23. april 1862 trak Bruun sin ansøgning om understøttelse tilbage.

Tanken om en samlet udgivelse af Lassens samlinger blev herefter skrinlagt, men en af de mest betydningsfulde afskrifter, Lassen havde præsteret, Frederiksborg Slots inventarium fra 1650, blev senere udgivet af fuldmægtig Anton Petersen i Danske Samlinger.⁹ Udgiveren meddelte, at det ikke havde været muligt at finde originalen i arkivet, siden Lassen havde benyttet den! Siden må den dog være fundet, idet den i dag ligger på sin plads i Rigsarkivet. Da en mere systematisk udgivelse af kilder begyndte i 1880'erne, svandt betydningen af samlingen, og i dag har den næppe større interesse. Hermed er den kommet til at dele skæbne med så mange andre af tidens kildesamlinger. Desværre hørte man intet mere til ideen om udgivelse af *Magazinet for Kjøbenhavns Topographic og Historie*; næsten 50 år skulle forløbe, førend denne tanke blev virkeliggjort med udgivelsen af *Historiske Meddelelser om København*.

HENVISNINGER

1. Historisk Tidsskrift. 4. bd., 1843, pag. 565-92.
2. RA Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet. 3. ktr. Ansøgninger om videnskabelige og rejseunderstøttelser. G. F. Lassen 1854-60. I sagen findes de forskellige ansøgninger og erklæringer m.v., som omtales i det følgende.
3. RA Geheimearchivets Copiebog 1854-57. Brev nr. 73. 29. dec. 1856.
4. Chr. Bruun: Erindringer fra det gamle kgl. Bibliotek, 1906, pag. 11-12. Bruun giver i dette værk en karakteristik af Lassen.
5. Ibidem, pag. 12.
6. I G. F. Lassens skiftesag findes desværre ingen oplysninger af betydning om hans bibliotek og samlinger. LAS Kbhs. sdr. birk. Skifteprotokol Q 1858-61 fol. 488-89 og 787. Auktionsprotokol 1860-72. Løsøreauktion af 27. april 1860.
7. RA Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet. 3. ktr. Ansøgninger om videnskabelige og rejseunderstøttelser. Chr. Bruun 1861-62.
8. Brickas artikel om G. F. Lassen i Dansk biografisk Lexikon 1. udg. (1906). Chr. Bruun: Erindringer fra det gamle kgl. Bibliotek, 1906, pag. 13.
9. Danske Samlinger 2. bd., pag. 118 ff.

FRU HEIBERGS FARVEL

AF HENNING VALEUR LARSEN

I året 1868 var det 25 år siden, den fortrinlige komiske skuespillerinde, fru Julie Sødring, debuterede.¹ Hun skrev i den anledning til sin tidligere kollega, fru Heiberg, at hun ikke vidste sine levende råd med hensyn til, om hun burde fejre dette jubilæum.² Fru Heiberg svarede: »Min Mening om saadanne Aftener hvor man faaer u.g. med Kryds og Slange af Publikum, kjender De, og jeg har vist min Tro af mine Gjerninger, eftersom jeg aldrig selv har godvillig indladt mig herpaa.«³ Fru Sødring blev stødt over svaret og havde åbenbart ventet det anderledes. Fru Heiberg mente vist, at der på dette tidspunkt var ved at gå lidt primadonna i hende. I flere år herefter var forholdet de to damer imellem ret køligt.⁴ Fru Heiberg havde imidlertid ret i sin påstand. Skønt der – som bekendt – var blevet hende usædvanlig megen virak til del gennem årene, kan man ikke påstå, at den skyldtes hendes egen »Aufforderung zum Tanz«. At publikum benyttede et par gange, hvor hun vendte tilbage til scenen, til at hylde hende, kunne ingen forhindre, men ved jubilæer satte hun grænsen.⁵ Dem fejrede man ikke ved teatret på den tid. Selv hendes afsked gik for sig i det skjulte. En sommeraften i 1864 – den 2. juni – stod hun på scenen uden selv at vide, at det var sidste gang.

Edvard Brandes, der åbenbart var til stede i teatret den aften, har sidenhen skildret begivenheden.⁶ Som ven med fruens arvefjende, skuespilleren F. L. Høedt, tilhørte Brandes hendes modstanderes lejr, og da han i 1880 udsendte sin skelsættende bog om

»Dansk Skuespilkunst«, bragte han til manges forargelse ingen karakteristik af teatrets største skuespillerinde – der imidlertid selv absolut ville have frabedt sig at blive portrætteret.⁷ To år forinden havde hun nemlig, som hun skrev til sin nærmeste ven, ministeren A. F. Krieger, »en Fornemmelse af, at den fordreiede Abekat Edvard Brandes med Høedt ved sin Side udarbejder et Livsbillede af mig som Menneske og Skuespillerinde i Lighed med hans tidligere skruede Billeder af andre Kunstnere. Den Tanke, at en saadan Een tidligt eller seent kunde give Offentligheden et Vrængbillede af mig og Heiberg, gjør, at jeg bevarer min Udholdenhed til selv at fremstille mine Anskuelser og Oplysninger om hine Aar, uagtet jeg maa være forberedt paa, at man snarere vil tro Hr. Brandes end mig. Angreb behager det store Publikum meget mere end Forsvar.«⁸ Dum var damen jo ikke – om end uforbeholden. Det var vel til tak for bl.a. denne salut, at Georg Brandes senere kaldte hende »en gås«.⁹ Hun slap imidlertid for sit »livsbillede« i første omgang, men adskillige år efter besvarede E. B. hendes angreb på fornemste vis gennem en varm og strålende hyldelse til den geniale skuespillerinde.

Der er et aber dabej. Man glemmer undertiden, når E. B. klogt og kyndigt – i sin kronik i »Politiken« – karakteriserer en del af fru Heibergs roller, at han selv kun var 16½ år, da han så hende sidste gang.¹⁰ Meget må være erindret i lys af senere betragtninger, en del må være glemt, noget måske fortegnet i et bevidst – og forståeligt – forsøg på at placere denne antagonist mellem de tabende. F.eks. fortæller han, at hun fandtes alt for gammel til at udføre de unge roller, selv om hun i hans øjne var ungdommelig nok. Publikum fordrev hende fra scenen, og hun spillede sidste gang for et halvtomt hus.¹¹ Mærkeligt nok kan fru Heiberg selv – atter her – tage til genmæle.

Torsdag den 2. juni 1864 spillede man – efter den egentlige sæ-

sons afslutning – en ekstraforestilling til indtægt for korpersonelets enkekasse.¹² Man opførte »Elverhøj«, som i to sæsoner ikke havde stået på repertoiret, og hvori fru Heiberg spillede Elisabeth Munk.¹³ På selve denne torsdag skriver fru Heiberg til Krieger: »Theatrets sidste Uge har været glimrende med Hensyn paa Indtægterne, de største Theatret nogensinde har havt. Fem Aftener i Træk udsolgt Huus, to Aftener ved »Don Juan«, tre ved »Bagtalelsens Skole«.« Og hun tilføjer, at det også i aften tyder på udsolgt hus.¹⁴ To dage efter kan hun da også fortælle, at »Elverhøj« »blev spillet for udsolgt Huus, udsolgt alt om Formiddagen.«¹⁵ Det må da vel være korrekt – og er tilmed sandsynligt, da publikum erfaringsmæssigt strømmer til teatrene i krigstider. En lille tilføjelse: Da fru Heiberg 2. juni skriver sit brev, har hun ond samvittighed, for hun burde bruge formiddagen til at læse på sin rolle. Vi gentager: Rollen var Elisabeth Munk i Heibergs »Elverhøj«, som hun må have kunnet i søvne. Hvilken flid – og hvilken omhu! Endvidere skriver hun: »Jeg har i Dag erindret den Bemærkning, De gjorde med Hensyn paa Elisabeths Udførelse, og skal nok afhjælpe denne i Aften, haaber jeg.« Hun arbejder altså stadig med sine roller – lige til den sidste dag.

Det har næppe heller været publikum, der fordrev hende fra scenen. Hun var et nationalklenodie, og respekten for hendes kunst har såmænd holdt sig til den dag i dag, hvor der stadig udkommer nye bøger om fru Heiberg. Nej, det var andre forhold, der spillede ind: Michael Wiehes håbløse sygdom, der ville berøve hende den i enhver forstand kæreste medspiller (*han* optrådte sidste gang 30. maj samme år, tre dage før fru Heibergs afsked¹⁶) – krigens uhygge, der virkede dobbelt grelt, når hun skulle spille muntre roller¹⁷ – ikke mindst ensomheden. »Tænk, at jeg nu er den *Eneste*, der er tilbage af det Personale, som først spillede i dette Stykke«, skriver hun under prøverne på »Elverhøj«. »Døde, døde

FRU HEIBERGS FARVEL

Fru Heiberg som Elisabeth Munk i »Elverhøj«

Alle med samt dets Forfatter.«¹⁸ Hun var altså selv ved at mærke alderens indflydelse og tænkte – i sit 52. år – så småt på at søge afsked.¹⁹ Alligevel deltog hun i prøverne på de nye stykker til næste sæson, ja, havde lovet at begynde tidligt på prøverne til efteråret.²⁰

I erindringerne fortæller hun om teaterluftens fordævelige indflydelse på karakteren. Mystiske stemmer tilråber hende i drømme: »Vogt dig! det er ikke godt at slide sine sidste Par Sko paa Theatrets Brædder!«²¹

Anledningen til, at hun den 6. august indgav sin afskedsbegæring, var dog en helt anden. Dagen forinden havde hun fået meddelelse om, at teatret havde fået ny chef – og det ikke den, hun havde ventet.²² Den nye chef, R. H. C. Kranold, var holstener, tysktalende holstener. Dette i 1864! Om resultatet af udnævnelsen for fru Heibergs vedkommende skriver teatrets syngemester, komponisten Henrik Rung, til digteren Henrik Hertz: »Det gjør hende meget ondt at maatte forlade Theatret. Hun har betroet mig forskjellige Ting, som De, hendes Ven, skal faae at vide i al Hemmelighed. Det forargede hende, at Kranold er blevet Chef. »En Mand *jeg* aldrig har hørt nævne kan altsaa udnævnes til Chef for det danske Theater«, saaledes taler hun. H. P. Holsts Udnævnelse til Scene-Instructor har været hende *meget* imod. »Jeg maa hellere gaae bort før Theatret begynder, end naar jeg først er der igjen, der kunde let skee noget en Aften, som tvang mig til strax at forlade Theatret.« Dette er hendes egne Ord. Tillisch [F. Tillisch, den afgåede chef, nu udnævnt til indenrigsminister] og Heltzen [E. Heltzen, den nye kultusminister] var hos hende for at overtale hende. Hun sagde til Heltzen: »Deres Forandringer i Bestyrelsen behager mig ikke; det har gjort mig ondt at forlade Theatret, men Tillisch har lettet mig Afskeden betydeligt ved at ansætte H. P. Holst.« Hun savner Theatret meget og længes vist ofte, men hun er rask og ser

forbavsende frisk og livlig og yndig ud, svævende som altid.«²³ – Fru Heibergs afsked begrundedes – à propos – med dårligt helbred.²⁴

Selvfølgelig savnede hun som ægte teatermenneske sit arbejde, og selv om mange grunde talte for afsked, mærkede hun, at nok var ånden redbon, men kødet var skrøbeligt. Især bedrøvede det hende, at næsten alle hendes venner syntes at billige hendes beslutning om at trække sig tilbage – men nu var det for sent.²⁵

Siden erindringerne udkom, har det været skik og brug at kritisere fru Heiberg for de menneskelige skavanker, som den overdrevne virak, hun livet igennem var genstand for, måtte fremkalde hos hende, altså: Forfængelighed og herskesyge, ja, selv løgnagtighed.²⁶ Det er vist på tide at se lidt mere forstående på alt dette. At hun, da hun efter 20-30 års forløb genoplevede sit liv i erindringen, måtte huske begivenheder og ordskifter ukorrekt, er ganske naturligt.²⁷ Hvem gør ikke det? At hun dømmer partisk, er ligeledes forståeligt. Også heri ligner hun andre memoireforfattere, og alt i alt er disse erindringer faktisk næppe upålideligere end de fleste værker i samme genre. Langt snarere er der grund til at fremhæve de mange positive sider, som mennesket fru Heiberg trods alt bevarede: Flid, trofasthed og gavmildhed, mod til at forsvare sine farver, samt ikke mindst et temperamentsfuldt lune, der formelig slår gnister i hendes breve og vidner om kunstner-sindet og den rige iagttagelsesevne. Man bør også fremhæve hendes usvækkede lyst og evne til at følge med på en lang række områder. Det er da f.eks. morsomt, at det blev hende og ikke den Høedtske kreds, der fik Henrik Ibsens og Bjørnstjerne Bjørnsons værker indført på Det kgl. Teater trods modstand – især mod Ibsen – fra både censor, Carsten Hauch, og teaterintendanten, F. J. G. Berner. De udtalte nemlig begge om »De Unges Forbund« af Ibsen, at det duede aldeles ikke for teatret.²⁸ – Ibsen var i øvrigt en af de

sidste, der så fru Heiberg på scenen, da han i april 1864 oplevede hendes »Dina«. ²⁹ I sit berømte rimbrev til den store kunstnerinde takker han hende da – i 1871 – ikke blot, fordi hun i årene forinden havde ført to af hans skuespil frem til succes, men også – og først og fremmest – for hendes skuespillergerning. Blandt hendes mange roller fremhæver han specielt fem: Agnete i »Elverhøj«, Dina, Jolanthe i »Kong René's Datter«, Ragnhild i »Svend Dyrings Hus« og Ophelia i »Hamlet«, altså lutter danske kvindeskikkelser – selv Ophelia må vel være dansk. ³⁰ Der er det mærkelige ved sagen, at Ibsen strængt taget ikke kan have set to af disse skikkelser på scenen. Da han første gang besøgte København – i 1852 – havde fru Heiberg afgivet både Agnete og Ragnhild. ³¹ Dog er det fristende at tænke sig, at han kan have oplevet dem uden for scenen. Hvis han nemlig på hin fjerne sommersøndag, den 14. august 1870, da han besøgte hende i hendes endnu eksisterende villa i Rosenvænget, har omtalt det første arbejde, han fik opført på en dansk scene, nemlig »Gildet paa Solhaug« på Casino i 1861, må nemlig fru Heiberg have affærdiget ham – dels vel fordi hun nok ville være den, der »opfandt« Ibsen her i landet, dels fordi hun faktisk selv havde fundet, at stykket var en mat efterklang af »Svend Dyrings Hus«, hvilket hun på en charmerende måde kan have bevist ved over for forfatteren at have reciteret monologer af »Svend Dyrings Hus« – måske også af Heibergs »Elverhøj«, der tilhører samme genre. ³² Hun yndede ved lejlighed at citere sine roller. ³³ – Dette er naturligvis rent gætterier, men det ville forklare omtalen af de to roller i rimbrevet.

Den 2. juni 1864 stod da fru Heiberg for sidste gang på scenen. Hvordan virkede hun? Herom har altså Edvard Brandes fortalt i dyb betagelse: »Et Øjenvidne kan forsikre, at selv for ganske unge Øjne var hendes Elisabeth en straalende skøn og af Ungdom fortryllende Ridderdame. Elisabeth stod i Vinduet og sang og

FRU HEIBERGS FARVEL

vendte sig langsomt om, betragtende den sig nærmende Junker Flemming, som hun elskede, med Ømhed, med Stolthed, med kvindelig Fornærmethed, med Overlegenhed, med Sejrssikkerhed, med Trods, med himmelsk Forjættelse i sit Væsens Righoldighed, uskyldigt tillokkende, sværmerisk kaldende, en Skabning, om hvem Digtene og ligeledes almindelige Mennesker drømmer, naar Sjæl og Sans bliver ét. Og en dansk Kvindeskikkelse af gylden Lød, saaledes som Marie Grubbe tegnede sig i J. P. Jacobsens Drøm. Saaledes *var* Fru Heiberg.«

NOTER OG LITTERATURHENVISNINGER

Br. J. L. H.: Breve fra og til Johanne Luise Heiberg, udg. af Just Rahbek. 1955. Bd. 1-2.

Et liv: Johanne Luise Heiberg: Et Liv gjenoplevet i Erindringen. 4. rev. udg. ved Aage Friis. 1944. Bd. 1-4.

Krieger: Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve. 1860-1889. Udg. af Aage Friis og P. Munch. 1914-15. Bd. 1-2.

1. 5.11. 1843.
2. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 20.
3. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 21.
4. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 245. — Et liv. Bd. 4, s. 129-30. — Krieger. Bd. 2, s. 201.
5. F.eks. 30.3. 1853 — efter sygdom — og 5.10. 1859 — efter i to sæsoner ikke at have været ansat ved teatret. Jfr. Et liv. Bd. 2, s. 285-90 og bd. 3, s. 94-95.
6. Politiken 20.6. 1927 — genoptrykt i Edv. Brandes: Om Teater. Anmeldelser og Erindringer fra henvend 50 Åar. Udvalgt af Harald Engberg. 1947, s. 106-13. Sammensteds findes to tidligere kronikker om emnet, trykt i Politiken 21. og 22.11. 1912.
7. Frederik Schyberg: Dansk Teaterkritik indtil 1914. 1937, s. 279.
8. Krieger. Bd. 2, s. 308.
9. Georg Brandes: Liv og Kunst. 1929, s. 151.
10. E. B. var født 21.10. 1847.
11. Anførte kronik.
12. Krieger. Bd. 1, s. 295. — Overskous Haandbog for Yndere og Dyrkere af dansk dramatisk Litteratur og Kunst. 4. udg. ved Edgar Collin. 1879, s. 98.
13. Arthur Aumont og Edgar Collin: Det danske Nationalteater 1748-1889. En statistisk Fremstilling. 1896-99. Bd. 5,1, s. 185.
14. Krieger. Bd. 1, s. 302.
15. Krieger. Bd. 1, s. 303.
16. Krieger. Bd. 1, s. 331. — Br. J. L. H. Bd. 1, s. 175. — Et liv. Bd. 4, s. 440.
17. Krieger. Bd. 1, s. 246-47, 248, 257 og 262.
18. Krieger. Bd. 1, s. 296.
19. Krieger. Bd. 1, s. 262.
20. Krieger. Bd. 1, s. 301. — Br. J. L. H. Bd. 1, s. 173.
21. Et liv. Bd. 3, s. 151.
22. Br. J. L. H. Bd. 1, s. 172 og 275.

FRU HEIBERGS FARVEL

23. Utrykt brev i Henrik Hertz's breve. Ny kgl. Saml. Fol. 1706 (Det kgl. Bibliotek). Jfr. fru Heibergs brev til Hertz af 26.8. 1864. (Br. J. L. H. Bd. 1, s. 175).
24. Br. J. L. H. Bd. 1, s. 172.
25. Krieger. Bd. 1, s. 326-27.
26. Se f.eks.: Robert Neiiendam: Johanne Luise Heiberg. En Analyse. 1917, s. 16-26.
27. »Et Liv gjenoplevet i Erindringer« blev skrevet 1855-60 (1. del) og 1864-85 (2.-4. del). Jfr. Et liv. Bd. 4, s. 7-24.
28. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 38-39, 247. Bd. 1, s. 278. — Krieger. Bd. 2, s. 112.
29. Robert Neiiendam: Gennem mange Aar. Afhandlinger og Kronikker. 1950, s. 95.
30. Henrik Ibsen: Digte. 1871, s. 164-76.
31. Henrik Ibsen ankom første gang til København i april 1852. Jfr. Neiiendams netop anførte bog s. 90. — Fru Heiberg spillede sidste gang som Agnete i »Elverhøj« 3.3. 1849 — og som Ragnhild i »Svend Dyrings Hus« 11.4. 1851. Jfr. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 307 og 311.
32. Ibsen besøgte fru Heiberg i Rosenvænget søndag den 14. august 1870. Jfr. Br. J. L. H. Bd. 2, s. 61. — I øvrigt talte fru Heiberg — efter eget udsagn »adskillige gange« med Ibsen. Se anførte sted. — »Gildet paa Solhaug« havde premiere 6.12. 1861. Jfr. Robert Neiiendam: »Casino«s Oprindelse og Historie i Omrids. 1923, s. 44-47. — Krieger. Bd. 2, s. 38.
33. Anna Poulsen: En Skuespillers Liv. Minder om et Samliv med Emil Poulsen. 1925, s. 420. — Julie Weber Sødning født Rosenkilde: Erindringer ved M. F. Sødning. Ny udg. 1951, s. 305-06.

Billedet af fru Heiberg i »Elverhøj« er efter tegning af A. Harttung i Teatermuseet. Her givet fra Et liv. Bd. 3, s. 152.

FILANTROPEN

LUDVIG ISRAEL BRANDES

AF JOHANNES LEHMANN

Den største filantrop i den hjemlige godgørenheds tjeneste er Ludvig Israel Brandes. Han er desværre næppe kendt af mange i vor samtid. Retfærdighed byder imidlertid, at hans navn og gerning aldrig går os af minde. Tværtimod bør han stå som det store eksempel, fordi han var en virkelighedsbetonet foregangsmand, der af intet rejste den ene institution efter den anden, som har vist sig at have livskraft.

Det var en solid jødisk rod, Ludvig Israel Brandes var runden af. Faderen var en anset silke- og klædehandler Joel Israel Brandes (1795-1867), og moderen var Emilie Frænckel (1799-1856). Begge spillede de en ikke ubetydelig rolle i det mosaiske trossamfund, og det ret stilfærdige familieliv var på samme tid inderligt og smukt. Fra skoletiden nærede L. I. Brandes den anskuelse, at en højere magt styrer alle menneskelige anliggender, og det går som en rød tråd gennem alt hans arbejde. Hermed hænger også hans rørende beskedenhed sammen: han er kun et redskab, ledet af en stærkere ånd og hånd.

Straks han var blevet student fra Borgerdydsskolen i 1839, 17 år gammel, kastede han sig over det medicinske studium med liv og lyst, foruden store evner endnu i svøb. Men det gik ikke så glat som ventet. Nogle måneder efter studiernes start døde kong Frederik VI, og som vi ved, førte det længe ventede regeringsskifte en hel del uro med sig. Med sin levende interesse for alt omkring ham fulgte L. I. Brandes med i stort som i småt. Han havde god

tid, for dengang holdt man et rigtigt rusår, og han følte sig mere og mere radikal, uden dog at træde aktivt op. Han forberedte sig til den filosofiske eksamen, der omfattede en række fag, hvis formål ikke var at give noget bestemt kundskabsforråd, men en vis almindelig dannelse. De forelæsninger, der vakte hans største interesse, var dem, Hans Christian Ørsted holdt over naturlæren. Alt havde nyhedens præg, og Brandes blev nærmest betaget af den ynde, der var over hele fremstillingen, selv tørre kapitler blev morsomme. Den begejstring, som kendetegnede H. C. Ørsted, viste til fulde studenterne, hvor nær hans ånd var knyttet til videnskaben. Som gammel huskede Brandes endnu, hvordan et smukt smil spillede om den lærde mands læber, når han foretog et eksperiment – det var, som når glade forældre viser fremmede, at deres lille barn kan gøre en kunst. En dag havde den unge student en så høj feber af forkølelse, at han var gået i seng – efter en henstilling fra den ømme moder. Men da eftermiddagen kom, og H. C. Ørsted skulle læse, var Brandes ikke til at holde i ro. Den dag talte Ørsted om den tyske fysiker Johan Wilhelm Ritter's galvaniske forsøg, og da der kort tid derefter blev udsat en prisopgave derom, løste L. I. Brandes den. Det skyldes noget af et tilfælde – han trodsede moderens sengetilhold, Ørsted fik den hellige flamme til at slå ud i lys lue i den alsidige mediciner, der følte det som et kald at vinde prisen. Vel indeholdt det store manuskript på 300 sider ikke noget synderlig nyt, det er jo heller ikke meningen ved slige opgaver, men dommen gav håb om fremtidig produktion, da H. C. Ørsted, Daniel Frederik Eschricht og Johan Georg Forchhammer, alle videnskabsmænd i det meget store format, konkluderede i, at »foredraget røbede megen videnskabelig dannelse«. Guldmedaljebesvarelsen havde ført L. I. Brandes ind på den videnskabelige vej, og han forsømte den egentlige eksamenslæsning. En overgang ville han studere de fysiske og kosmiske kræfters virken

i den menneskelige organisme og deres anvendelse i lægekunsten, og der var en lille kreds, der sluttede sig sammen og læste større videnskabelige arbejder i den fremmede litteratur. Det var en lykkelig tid for L. I. Brandes, der som de fleste af intelligensen i 1840 havde trang til frihed, ikke blot i politisk, men også i videnskabelig henseende. Da Studentersamfundet blev oprettet, var han med, og endnu kun student skriver han i 1844 en afhandling i »Ugeskrift for Læger« om manglen på videnskabelig interesse hos de yngre medicinere. Det er en ganske frimodig appel til professorerne om at gøre alt for at fremme sansen for forskning hos studenterne. Artiklen vakte opsigt både på Universitetet og udenfor, og i oktober 1845 blev han kandidat med en »første karakter af god kvalitet«, som hans stolte fader sagde. Med nogen grund havde han næret frygt for udfaldet, fordi han allerede i skoleårene var blevet meget nærsynet ved at overanstrengte øjnene ved læsning af klassikerne, der dengang blev trykt med meget små typer. Det svage syn gjorde, at han ikke kunne vente noget særligt i de kirurgiske fag. Men det gik dog fint – og det var et af de lykkeligste øjeblikke i hans liv, da han fra Kirurgisk Akademi kunne løbe hjem til forældrene og fortælle dem om resultatet. Lønnen lod ikke vente på sig. Dagen efter tilbød faderen ham et års ophold i Paris, for at studierne kunne afsluttes der. Fra sine unge år havde Joel Brandes elsket Frankrig, han tog hvert år dertil om foråret og efteråret for at købe ind, og han mente, fransk kunst stod over al anden. Det måtte lægekunsten også gøre, hvad der vitterligt var tilfældet i flere discipliner. Den i alle kredse vel ansete manufakturhandler havde i det hele en god, sund og naturlig forstand, han var livlig, human og kærlig. Moderen var mere alvorlig, svagelig fra de unge år, og ofte meget lidende. Men ingen hørte hende klage, alt kunne vende sig til det gode, og det hørte for hende til de menneskelige pligter at skabe glæde. Derfor var hjemmet et samlingssted for mange

FILANTROPEN LUDVIG ISRAEL BRANDES

Professor, etatsråd, overlæge, dr. med. Ludvig Israel Brandes. Buste af Rudolf Tegner, 1895. Ejes af dr. phil. Johannes Lehmann

venner, familielivet var jødisk, men liberalt, det var lykkeligt og såre smukt.

Opholdet i den franske hovedstad fik varig betydning for L. I. Brandes som læge og filantrop. Måske var det påvirkningen fra H. C. Ørsted, der for en tid gjorde L. I. Brandes til fysikstuderende. Han anskaffede sig både bøger og apparater, var meget flittig i laboratoriet og gik kun nu og da på hospitaler eller til medicinske forelæsninger. Han stod uvis på en videnskabelig skillevej, da tilfældigheder atter greb ind. En af faderens handelsvenner havde vist den unge dansker megen gæstfrihed. Den velhavende familie boede meget smukt og stort i en villa uden for Paris, da fru en i huset blev farligt syg. De besøg, L. I. Brandes aflagde, var til stor beroligelse, og man bad ham om at blive i hjemmet. Gennem mange døgn sad han nu ved fru Dumas' sygeleje, og her blev det klart for L. I. Brandes, at han nu måtte vælge mellem fysikken og medicinen – at forene begge dele ville kun føre til middelmådighed. Det blev lægevidenskaben, der gik af med sejren. De naturvidenskabelige bøger og instrumenter blev pakket i en kasse og sendt hjem. Fra nu af var han en daglig gæst på hospitalerne og ved de medicinske forelæsninger. Nu var terningerne kastede, han ville være læge, og han blev det, endog i en fortrinlig grad.

Men det er dog ikke som Asklepios' tjener, han lever i vor bevidsthed, selv om man må indrømme, det er lidet rigtigt, at denne fremtrædende side af hans virksomhed er trådt meget i baggrunden. Hele sit liv igennem var han en nidkær, interesseret og meget menneskeligt indstillet læge, der af gode grunde blev mere end afholdt af sine ofte såre vanskeligt stillede patienter, hvoraf de allerfleste havde levet på tilværelsens skyggeside.

Det var på baggrund af en grundig og vel organiseret uddannelse her og i det fremmede, at L. I. Brandes efter sin hjemkomst fra Paris i 1846 blev kandidat på Almindelig Hospital i Amaliegade.

Her var der ved at komme et kraftigt videnskabeligt røre, der senere satte dybe spor. Tidligere havde det kun været en ren praktisk skole, Frederiks Hospital var ene om at repræsentere videnskaben. Men nu kom det til en frugtbar kappestrid – og det giver et smukt billede af den unge kandidat og senere reservelæge L. I. Brandes at se, med hvilken iver han deltog i alt det nye. Som så ofte senere hen griber han pennen og skriver faglige afhandlinger om at udnytte det righoldige hospitalsmateriale til videnskabelige undersøgelser. Såvel indhold som stil er påvirket af Frankrig, og disse egenartede artikler gav stødet til udgivelsen af det nye tidsskrift »Hospitals-Meddelelser«, som straks slog an. Det var her, L. I. Brandes først påpegede, at den danske hovedstad nødvendigvis måtte have et helt nyt hospital. En rosenepidemi mente Brandes kom af overbelægning på sygestuerne. Den ene lægeautoritet efter den anden sluttede op bag ham og om tidsskriftet, der redigeredes udelukkende af overlæger, og det bragte en stor samling af fortrinlige indlæg.

Det bedste af disse års skriftlige arbejder var imidlertid disputatsen om en særegen form for rheumatisme. Den var skrevet på latin, fik derfor kun få læsere, men da L. I. Brandes for anden gang kom til Paris i 1854, gav han store uddrag til det udbredte franske medicinske tidsskrift »Archives générales de médecine«, og det vakte stor opsigt i den internationale medicin. Så sent som i 1876 skrev den berømte professor Ernest Charles Lasègue, at ingen i Frankrig skrev om rheumatisme uden at citere denne afhandling. Man kan sige, at han ved udarbejdelsen af disputatsen var ved at gå op i videnskaben – men så kom martsdagene 1848 og krigen.

Ved skæbnens ironi kom L. I. Brandes til batteriet Marcussen. Her skulle Brandes altid være til hest, og han havde aldrig før været oppe på et sådant dyr. Han var dog for opfyldt af pligten mod fædrelandet til at lade bekymringerne få overhånd. Med den

sans for humor, der var så karakteristisk for ham, kunne han senere fortælle om sit krigerliv. Det var for ham en smuk tid, fuld af spænding og afveksling. Batteriet kom aldrig rigtig i ilden, men det var ofte opstillet parat til at tage kampen. Men enten kom fjenden ikke, eller der blev givet ordre om at gå tilbage. Da våbenstilstanden kom, var Brandes syg, angrebet af en ondartet hoste, der kunne tyde på, at han havde fået brystsyge. Derfor søgte han afsked, og tog hjem til Almindelig Hospital. Men den videnskabelige iver og lyst var blevet ude på valpladserne. Han kunne ikke samle sig om noget nyt inden for forskningen. Der var netop på den tid alt for meget, der bevægede hans følsomme sind. Tankerne var urolige, han var forpint og medtaget over Danmarks vanskelige stilling, som han havde et åbent blik for. Blåøjjet var han aldrig.

Hvor udmærket rustet han end var som læge – det er ikke som sådan, ikke som overlæge ved Almindelig Hospital, han bør blive ved med at leve i erindringen, ikke mindst hos menigmand i vort folk. Det er som den store, den enestående filantrop, han vil blive husket i vor og kommende generationer. Det er fortjent, selv om han i sin voksende trang til at leve stille og ubemærket ville protestere, om han kunne. Den medfølelse, han nærrede i sine ganske unge år for alle dem, der levede på livets kolde sider, holdt sig til hans sidste time. Om L. I. Brandes kan det siges, at hvad han havde nemmet i ungdommens friske og produktive dage, det glemte han ikke, selv da alderen meldte sig og gjorde sin ret gældende. Alle bestræbelser, alle gøremål hos L. I. Brandes gik ud på at hjælpe alle, der havde støtte behov – det være sig kvinder, mænd eller børn. Det var et varmt hjerte og en smuk og brændende idealisme, der ledede ham. Klog som han var, forstod han at disponere over sit arbejde. Hvor betydeligt hans initiativ end var, løb han aldrig løbsk og trættede derved sig selv og andre. Tværtimod kunne mange i dag tage ved lære af hans udtalte evner

til at få folk fra alle lag med, så også de blev grebet af arbejdet for at nå de høje mål, han havde sat sig. Når man ser på L. I. Brandes som filantrop i den meget store stil, øjner man straks hans sikre instinkt for, hvorledes der skal gås frem. Beundringsværdigt hurtigt var han altid klar over, hvorledes en sag skulle gribes an. Medarbejdere taler gang på gang om hans lynhurtige blik, der fik andres betæneligheder til at vige. Ville L. I. Brandes noget, førte han det ofte suverænt igennem. Han hadede den megen udenomsnak, de mange betæneligheder, den stadige vejen for eller imod. Handles skulle der, og det blev der, og derfor kunne han se tilbage på så mange og så store resultater. De vakte undren i vide kredse – men aldrig hos ham selv. Vanskeligheder mødte han i massevis, men for ham var de netop til for at overvindes. Det var sjældent, L. I. Brandes blev modløs og måtte give op.

Spiren til den første af hans menneskekærlige og humane virksomheder blev lagt i Paris, da han var der på sit første studiebesøg. Da han i sit pensionat læste i avisen om »la Crèche« – krybben på dansk – spurgte han værtinden om, hvad det var. Hun forklarede, at det var en institution i Rue Sainte Geneviève, som en rig franskmand havde oprettet for egne midler. Den var beregnet som et asyl for spædbørn og småbørn under to år. Om morgenen bragte mødrene de spæde parisere derhen, før de gik til deres arbejde, og de hentede dem så om aftenen tilbage til deres hjem. Alt var indrettet efter opfordring af en vis Jean Marbeau, der havde givet anstalten navn efter krybben i Bethlehem. Øjeblikkelig var interessen spilvågen hos L. I. Brandes, og en smuk varm forårsdag besøgte han stedet, hvor børnene krøb omkring i den frie, friske luft – der var jo endnu ikke automobiler i staden ved Seine – og inde i stuerne hang vuggerne på stativer med pynkelige hvide forhæng. Det hele tiltalte L. I. Brandes, og da han forstod på Jean Marbeau, som viste rundt, at her blev et stort savn

afhjulpet hver eneste dag, besluttede han at realisere ideen i Danmark. Lige fra starten havde krybben vist sig næsten uundværlig i kvarteret i Paris.

En lille brand var tændt i hjertet hos L. I. Brandes, hans tanker kredsede om alt, hvad han havde set, og da han atter er i København i efteråret 1846, hører han om dronning Caroline Amalie's interesse for asylerne, og i vinteren 1846-47 skrev han en stor fremstilling af, hvordan man havde båret sig ad i Paris. Manuskriptet gav han overhofmesterinden hos dronningen i den tanke, at en lignende institution kunne knyttes til det store asyl, den godhertede dronning allerede havde oprettet. Men her kom han ud for en skuffelse. Nogen tid efter fik han sine papirer tilbage. Dronningen havde læst alt med levende interesse – men det ville koste hende for meget at udvide asylet, der alt var en tyngende udgift på hendes ikke så store budget. Lidt ærgerlig kastede L. I. Brandes afhandlingen i kakkellovnen og opgav planen – foreløbig. Påny koncentrerede han sig om videnskabelige arbejder, der ikke tålte, at hans tanker gik ad andre, måske vildsomme veje. – Men så kom krigen, han blev udkommanderet, som alt fortalt, og depressionen over fædrelandets stilling dræbte al lyst til forskning.

Men atter greb tilfældet afgørende ind. En aften med streng vinterkulde mødte han på Kongens Nytorv en fattig kone, der stod tiggende med sit barn på armen. Den lille var kun et par måneder gammel. Da L. I. Brandes kom i snak med hende, fortalte hun, at hun nu var blevet enke og ikke kunne tjene noget ved at arbejde ude, da hun måtte passe den lille. Nu dukkede erindringen om krybben i Paris op – og som den handlingens mand, han altid var, fik han lyst til at give en skildring af, hvad han havde set i Frankrigs hovedstad. Det skulle være et rent æstetisk arbejde, hvori hans følelser kom til orde. Målet var at få den parisiske krybbe plantet om på københavnsk grund, og han slog til lyd for sagen i en lang

artikel i »Berlingske Tidende« under form af et »Brev til en Dame«, samtidig med at han gik en ikke lige behagelig tiggergang til en hel del fremtrædende folk – flere af dem havde han ikke truffet før. Hans fængende evne til at fremstille en sag fornægtede sig ikke, der kom straks en hel del bidrag, og man nåede hurtigt derhen, at der kunne lejes en første sal på hjørnet af Dr. Tværgade og Borgergade – og her blev der plads til tolv vugger. Det var den første vuggestue ikke blot i København, men i Danmark overhovedet. For L. I. Brandes betød det en videre udvikling af ideen, der med årene har vundet så stor og berettiget udbredelse som daghjem. Alt var vel indrettet og renligt – og det gik såre godt i begyndelsen. Men man må erindre, at de sanitære forhold på den tid var så primitive, at det var ganske umuligt at undgå epidemier, når det drejede sig om en samling af børn, der kom fra vidt forskellige steder, og som hver dag bragtes fra og til deres hjem. Det var ikke til at undgå, at smitsomme sygdomme greb om sig, nogle af de små døde, ofte måtte man lukke hele institutionen. Det lykkedes L. I. Brandes at få flere ansete børnelæger til at hjælpe under ledelse af datidens førende specialister – f.ex. den unge Harald Hirschsprung. Men modgangen tog på L. I. Brandes, og i 1858 lod han resolut vuggestuen slå dørene i – for dog at lade den hele virksomhed fortsætte under andre former som »Børneplejeforeningen«. Den viste sig at være levedygtig og endog meget livskraftig til støtte for enker med børn under fire år. Den uddeler fødevarer, brændsel og lignende nødvendighedsartikler, og i årenes løb har den fra vidt forskellige sider fået store legater. Så vidt man kan skønne i denne usikre verden, er der intet, der tyder på, at den ikke kan opfylde sin mission fremover. Der er også god brug for den, selv i den såkaldte velfærdsstat.

Det er et par gange understreget, at det er tilfældigheder, som har spillet ind, når L. I. Brandes fik sine ideer og virkelig gjorde dem.

Det var den, som han siger, »meget overfladiske læsning« i pensionatet i Paris, der gav den indirekte anledning til oprettelsen af vuggestuen, og det var ligeledes en ren hændelse, der gav stødet til, at han kastede sig ud i en anden og meget større opgave. Det gik sådan til: Da han en dag lukkede det ene øje, medens han skrev en recept, mærkede han, at han hverken kunne læse eller se at skrive med det andet øje. Han gik selvfølgelig til en øjenspecialist, der anså tilfældet for at være så alvorligt, at han forbød Brandes at læse og skrive ved lys. Vinteren med de lange aftener var just begyndt, men alt videnskabeligt arbejde måtte nu lægges til side. Men ikke nok med det, han levede i en voksende ængstelse for, at det andet øje også skulle blive udsat for et farligt angreb. Skete det, ville han ikke kunne være læge mere, hans livsbane var brudt, netop som alt tegnede så godt. Typisk for ham var det i denne triste situation, at det ikke var ham og hans skæbne, han alene tænkte på. Mere og mere rettedes hans tanker mod de uhelbredeliges skæbne. Det førte igen til, at han ville forsøge at rejse en stiftelse for disse ulykkelige medborgere, som for størstedelen levede under trange og sørgelige kår, og som led under ensomheden og isolationen. På rejser i udlandet havde han set enkelte milde stiftelser, og han var blevet ganske klar over, hvordan en dansk skulle være og indrettes.

De mange aftentimer, hvor han var dømt til hverken at røre bog eller pen, fik hans planer til at udvikle sig til modning. Som tidligere tyr han til »Berlingske Tidende«, hvor han lader offentliggøre en række artikler, der er holdte i en ret agitatorisk stil. Ved udarbejdelsen var den halvblinde mand blevet hjulpet af to af sine næreste venner, politikeren Orla Lehmann og hans lidt yngre broder, øjenlægen, dr. med. og lidt senere professor Heinrich Lehmann. Deraf den kraftige penneføring i forbindelse med de mange saglige enkeltheder. Man mærker tydeligt den øvede journalist og den erfarne oftalmolog, som dog i et og alt fulgte lægevennens men-

neskekærlige anvisninger. Efter opfordring fra mange sider blev artikelserien i 1852 udgivet i bogform under titlen »Om den offentlige Understøttelse i Kjøbenhavn for Syge af Middelstanden«.

Et hovedpunkt er den stærke pointering af, at Almindelig Hospital desværre var det eneste sted, hvor de uhelbredelige syge, der tilhørte middel- og embedsstanden, kunne få den nødvendige pleje. Helt dramatisk skildres den pinefulde og ofte langvarige kamp, den ulykkeligt ramte må føre for at undgå at komme ind på den nærmest berygtede lemmestiftelse. Af mange hæderlige folk regnedes det for en skam at havne her, hvor der også var modbydeligt at være. En mængde mennesker var hobet op på et lille areal, i de nærmest uhyggelige stuer var sengene stillede så tæt op ad hinanden, at det kun var med største besvær, man kunne knibe sig frem mellem dem. Til så selvfølgelig ting som et skab eller blot et lille bord var der ikke plads, og man er ved at falde om ved at høre, at kaffe, smør, sukker og brød lagredes i fodenden af sengene. Livet på disse forpestede stuer var i høj grad uharmonisk, fordi mange af de indlagte hørte til de dybt forfaldne, der var blevet til fuldkomne samfundsvrag på grund af deres idelige drikkeri. Slagsmål, stadige skænderier hørte til dagens orden. Det står for L. I. Brandes som en skændsel, en plet på det danske samfund, at hæderlige, propre, uhelbredelige borgere blev stuvet ind i disse belægninger. Man tog intet hensyn til tidligere dadelfri livsførelse, og det var kun at vente, at de ordentlige hurtigt blev ganske deprimerede og sank ned i den sump, omgivelserne dannede. Kort og godt – lemmestiftelsen kunne kun blive en kilde til såre megen fortvivlelse og sorg, mest selvfølgelig for de indlagte stakler, men også for deres familier og andre pårørende. Forholdene var så slette, at det ikke kunne gå længere, man kunne simpelt hen ikke være bekendt at behandle landsmænd og medborgere på så nedværdigende en måde. Tiden krævede, humaniteten forlangte, at der oprettedes en stiftelse for gamle, hæ-

derlige og skikkelige folk, der var blevet ramt af en ulykkelig sygdom, som gjorde dem hjælpeløse og tvang dem til at være bestandigt sengeliggende. På den samme stiftelse skulle der også være plads til ældre ugifte døtre af afdøde borgere og embedsmænd.

Målet stod klart for L. I. Brandes, men han var i tvivl om fremgangsmåden. Skulle denne stiftelse rejses ad privat vej, eller skulle kommunen påtage sig denne opgave? Det er karakteristisk for L. I. Brandes, der var kommunal embedsmand, at han vælger at få stiftelsen rejst ved private midler, simpelt hen fordi sagen har hast, og fordi han af erfaring vidste, at kommunen i slige tilfælde holdt af at bevæge sig med en skildpaddes langsommelighed. Artiklerne fængede i læserkredsene, og borgerskabet fik en dårlig samvittighed. Her var en stor opgave, der var ganske forsømt. Bidragene kom hurtigt, og da der var dannet en komité – opråbet blev skrevet af venen Orla Lehmann og er typisk for ham med den svulmende stil – vakte sagen stor interesse, mest i den københavnske middelstand. Alt tegnede meget lovende. L. I. Brandes var i så godt humør, at han selv sagde, at denne store sags gennemførelse var som balsam på det syge øje.

Men så spillede tilfældighederne på ny ind. København kom ud for den forfærdelige koleraepidemi i 1853. Folk var med rette rædselsslagne, hver fik nok i sit eget, og bidragene stoppede op. Men intet er så galt, uden det er godt for noget – og sorg blev til glæde vendt. Da epidemien var endt, viste det sig, at et forbavsende stort antal mennesker havde gjort testamente til fordel for stiftelsen, der også fik mange betydelige legater, som sikrede dens eksistens.

Men hvor skulle den kommende store stiftelse ligge? Der var så mange byggegrunde, at man kunne vælge og vrage og være kræsen. Først tænkte man på det areal, hvor nu Blegdamshospitalet ligger. Det ejedes af krigsministeriet, og måske lidt naivt troede L. I. Brandes, at de militære myndigheder ville give ham det hele gratis.

Københavns Sygehjem på Rolighedsvej 1859. Akvarel af arkitekt Harald Stilling.
Ejes af dr. phil. Johannes Lehmann

Det slog fejl, hvad L. I. Brandes ikke tog sig nær, da han håbede på en bedre beliggenhed. Den kom, da professor C. E. Fenger tilbød L. I. Brandes at købe den store ejendom Rolighed på Rolighedsvej på Frederiksberg. Det var oprindelig meningen, at veterinærskolen ville opføre en ny skole. Men under forhandlingerne herom blev der truffet den afgørelse, at den skulle lægges nærmere Gammel Kongevej, på de marker, der hørte til ejendommen. På den tid var L. I. Brandes reservelæge hos professor Fenger, de arbejdede særdeles godt sammen, og der var ingen tvivl om, at den store læge og betydelige finansmand og politiker ville gøre sin yngre kollega en glæde. Prisen var meget lav, da C. E. Fenger

også herved ville vise sin interesse for en god løsning. For bygningerne med tilhørende have på fem tønder land betaltes der kun 14.000 rbd., og da bygningerne gav en større lejeindtægt end renter af denne kapital, fik man hele den store og smukt beliggende plads frit – og en dejlig skyggefuld park i tilgift. Held og tilfælde havde stået den kække L. I. Brandes bi.

Overalt i de bestemmende instanser, som L. I. Brandes udtalte det, havde han vundet stor respekt, og man ville gerne hjælpe og støtte ham, så vidt det var gør ligt. Af ganske afgørende betydning var det, at ministeriet gav tilladelse til et lotteri. Der havde hidtil kun bestået et såkaldt industrilotteri, der var oprettet af en grosserer Sommer til fordel for idiotanstalten. Nu fik L. I. Brandes i 1856 tilladelse til at starte et lignende, og det indbragte navnlig i de første år meget store summer – ofte 30-40.000 kr. Den så forsigtige L. I. Brandes, der altid ville have fast grund under sine humane foretagender, gik nu uden frygt i gang med at opføre de nødvendige bygninger. Det fortjener at blive husket, at såvel arkitekt Harald Stilling, tømrermester Julius Blom som murermestrene Johan Kornbech og Johan Jakob Dantzer ikke beregnede sig selv noget honorar eller fortjeneste ved arbejderne. Det viser til fulde den smukke ånd, der gik gennem det store byggeforetagende. Grundbestemmelserne for driften blev udarbejdede af etatsråd, senere konferensråd Jens Jetsmark. Der valgtes en bestyrelse og to ulønnede direktører, den ene administrerende, den anden lægekundig. Hen på sommeren 1858 var man nået så vidt, at man inviterede deltagerne i det skandinaviske naturforsker møde til at se, hvad der var udrettet. De to berømte læger Carl Gustaf Santesson – det var ham, der indførte den første flaske kloroform til Sverige – og Pehr Henrik Malmsten – den store svenske kliniker og diagnostiker, der bl.a. var æresdoktor ved Københavns Universitet – blev straks meget indtagne af ideen, og de mente, Stockholm fuldt så

meget og endog mere end København trængte til en stiftelse af lignende art. Da de kom tilbage til Sverige, gik de i gang med at lægge planerne til et nyt sygehjem efter den danske model. Hen på året påbegyndtes opførelsen af Stockholms Sjukhem, og stiftelsen indviedes i 1867. Dens administrative grundregler er ordret de samme som de danske.

Da stiftelsen var ved at stå færdig, var L. I. Brandes lidt i vildrede med sig selv om, hvad navn den skulle have. Han var imod at kalde den hospital eller forsørgelsesanstalt. Betegnende for hele hans indstilling fandt han da på at forbinde ordet »syge« med »hjem« og danne ordet »sygehjem«. Det forekom ham at dække tanken. Han fik ret. Denne måde at forbinde ordet hjem med et andet ord er siden den tid blevet meget almindelig. — Under de fæstligste former fandt indvielsen sted i maj 1859. Man begyndte med halvtreds beboere, hvoraf de halve havde fripladser, for seksten var betalingen modereret og for ni gaves der fuldt vederlag. Senere steg og steg antallet op til hundrede pladser, hvoraf de fyrretyve havde moderation. Siden da er der fortsat ad de samme gode baner — om end tiderne naturligvis har vendt fuldstændig op og ned på budgetterne.

Der er en lille ting, som i en nøddeskal viser os, hvem L. I. Brandes var som filantrop. Der var ingen grænser for hans omtanke. Da planerne for hjemmet blev drøftede ved utallige møder, var man noget i tvivl, om det kun skulle optage syge eller tillige beboere, der blot var gamle. Det sidste gik L. I. Brandes meget stærkt ind for ud fra den betragtning, at livet inden for sygehjemmets mure ville blive hyggeligere ved, at disse findes der, end hvis det kun var beboet af ganske uheldbredelige. Det har i de godt hundrede år, stiftelsen har været til, vist sig at være klogt disponeret. Netop præget af hjem er derved bevaret og vedligeholdt.

Følger man L. I. Brandes, der aldrig giftede sig, på hans livsens

bane, bliver det klart, at det var ham umuligt at opgive filantropisk arbejde – hans tanker kredsede så at sige uafbrudt om, hvad der kunne gøres for at mildne kårene for dem, der havde det hårdt, eller i hvert fald ikke så godt, som tilfældet burde være. Hvert øjeblik skriver han, uden at give sig til kende som forfatteren, vel begrundede afhandlinger om et eller andet emne, og lægger så manuskriptet i en skuffe. Her ligger det, til det ved en eller anden lejlighed kommer frem, bliver læst af en interesseret ven, der pålægger L. I. Brandes at føre opgaven ud i livet. Blufærdig og selvudslettende beskeden som han altid var, kom han med den ene indvending efter den anden. Men snart efter stod han midt i arbejdet, der lagde beslag på ham både ved dag og nat. Da dampmotoren for alvor vandt frem, sagde professor, dr. med. Edmund Hansen Grut, at han altid kom til at tænke på L. I. Brandes, der også kunne indstilles på døgndrift.

Da Københavns Sygehjem var en kendsgerning, fik L. I. Brandes ret blod på tanden og mod på at tage nye store opgaver op. Med liv og lyst tog han fat på at fremme sygekassesagen, hvad der igen førte til dannelsen af »Den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere«. Det var en sygekasse for kvinder af en enkelt klasse. Det havde længe undret ham, at der i hovedstaden fandtes så få sygekasser for kvinder, og da han tog fat på at gennemføre en forandring i dette forhold, begyndte han med syjomfruerne. Fra sin lægegerning vidste han, hvor økonomisk svært de ofte havde det, han så mange sygdomstilfælde forårsagede ved overanstrengelser – f.ex. op mod pinsetid – og de arme kvinder havde ikke råd til at få den nødvendige medicin. Det var i 1867, han besluttede at gå i gang, og klogt allierede han sig med frøken Josefine Schneider, der senere vandt et fortjent smukt navn som børnehjemsforstanderinde.

Da L. I. Brandes indbød til et møde om sagen, kom der en tre-

dive mennesker til stede, slet ikke så lidt i de dage, og af dem tegnede de seksogtyve sig straks som medlemmer af foreningen. Grunden var nu lagt, men det viste sig fra begyndelsen, at det er vanskeligt at starte noget nyt af denne art. Ved udgangen af det første år var der ikke mere end fireogfyrre medlemmer – der var netop hos de fattige syersker en udbredt mistillid til hjælp og støtte fra en sådan sygekasse som »Den gjensidige«. Over for denne alt for svage tilgang blev det hævdet, at syerskerne løn var for ringe til, at de kunne indbetale så meget, at en sådan kasses fremtidige eksistens var betrygget i tilstrækkelig grad. Det var mængden af medlemmer, der skulle gøre denne forening økonomisk sikker og virkningsfuld i social henseende. Da det så nok så mørkt ud, fik L. I. Brandes en lys idé, der var lig med en redningsbøje i et oprørt hav. For at vinde virkelig fremgang skulle de årlige medlemsmøder gøres fornøjelige gennem lødig underholdning, der ved samvær før og efter rystede medlemmerne sammen. Ved det første årsmøde af denne art sang selveste Peter Schram, vor operas forgudede kammer-sanger, og han blev ved og blev ved, til det endelig var opbrudstid. Medlemmerne mere end morede sig, og fra da af udviklede disse aftenunderholdninger sig til det ganske særlige. Der gik ligefrem frasagn om dem, og der blev ikke blot fremgang, men en mægtig stigning i medlemstallet. Snart blev det nødvendigt at dele årsmødet i to aftener. Simpelt hen fordi der ikke var et tilstrækkeligt stort lokale at få. På en måde kan man sige, at L. I. Brandes atter havde fundet de vises sten – som så ofte før, når det gjaldt hans filantropiske gøremål.

Det var med velberåd hu, at L. I. Brandes ikke kaldte sin forening for »sygekasse«, men gav den navnet »Den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere«. Det gav en videre ramme – og den blev straks taget i brug. Meget beskedent grundlagde han et lille bibliotek til udlån – det var jo længe før folkebiblio-

tekernes tid – og han startede en søndagsundervisning med fagene dansk, regning, skrivning og sang. Da de få deltagere blev til mange, udvidedes undervisningen til også at omfatte tysk, tegning, kunstbroderi og måltagning. Dertil kom på faste aftener belærende foredrag – bl.a. af så store navne som Julius Lange. For at hjælpe medlemmer, der var i en øjeblikkelig forlegenhed, stiftedes der en lånekasse, der gav små rentefri lån. Det var realiseringen af en radikal idé, helt ny inden for sygekassevæsenet. Men langtfra nok hermed. Medlemmerne boede næsten allesammen i dårlige lejligheder uden frisk luft og sol, og det lå derfor L. I. Brandes stærkt på sinde at skaffe syerskerne ferie med et landophold, og han gik til statsbanerne og rederierne og fik bevilget frirejser. Også denne form for hjælp var noget helt nyt, og det store flertal af medlemmer har haft stor nytte heraf. Men vigtigst af alt var det, at foreningen skulle skaffe gode boliger for en meget lav betaling. Dette formål havde han haft for øje fra den dag, »Den gjensidige Hjælpeforening« lagde ud – men her var der flere end mange vanskeligheder at overvinde. Dog lod L. I. Brandes sig ikke afskrække, han trodsede alle hindringer, og i 1882 kunne man tage den store bygning Gyldeuløvesgade 12 i brug. Her var ikke mindre end halvtreds lejligheder på et og to værelser. Ved nye ejendomskøb er boligmassen blevet mere end fordoblet – og der er stadig mange lejligheder, der er helt eller delvis gratis. Hvad det betyder også i vore dage, kan enhver forstå. Det humane arbejde, L. I. Brandes satte i gang i »Den gjensidige«, er simpelthen imponerende – og fra den første dag har det været til den største gavn for overordentlig mange mennesker, der har været fuldt værdige til støtte. Som L. I. Brandes begyndte, fortsætter man den dag i dag – i nøje kontakt med de kommunale og statslige institutioner, der har med sygekassevæsenet at gøre.

Det er let at se, at L. I. Brandes som filantrop altid var langt

forud for sin tid. Han fik ideer og realiserede dem, årtier før det offentlige forsøgte derpå. Et meget stort personligt arbejde gjorde han for at skaffe en alderdomsunderstøttelse til gamle og ubemidlede medborgere. Det var jo længe før nogen drømte om aldersrente og folkepension – og L. I. Brandes havde hele tiden et åbent øje for, at det var naturligt, at kommunerne og staten skulle ordne alt vedrørende denne sag. Da regeringen satte ham ind i en kommission vedrørende dette spørgsmål, kom han med mange gode forslag, men han blev hurtigt klar over, at det ville vare meget længe, før det var muligt at komme frem til en generel løsning, der gav alle gamle en alderdomsunderstøttelse. Til da måtte det være den enkelte borgers pligt at gøre, hvad han evnede, for at skaffe så mange som muligt en virkelig hjælp på de gamle dage. Den første alderdomskasse, han fik lagt grunden til, var for stuekoner, men da omordningen af hele sygeplejen kom, medførte den, at stuekonerne forsvandt fra hospitalerne, og foreningen fik da det lange, men fint klingende navn af »Sygeplejerindeforeningen«. Under denne betegnelse har den været til meget stor nytte gennem de mange år. Den har i mangfoldige tilfælde gjort det muligt for gamle stuekoner at blive hos deres børn, når de fik en lille pension fra foreningen. Ellers ville de være hjemfaldne til datidens lemlestiftelse. »Danske Sygeplejeforeningers Hjælpe- og Alderdomssparekasse« overtog i 1917 kassen som et led i den almindelige centralisation. Men det bør ikke glemmes, at det var L. I. Brandes, der satte det hele i gang.

De danske alderdoms- og sygekasser har i deres hele levetid ikke haft en pioner som L. I. Brandes. Det var, »som om han var besat af hele systemet«, sagde hans samtidige og ven, socialborgmester H. A. V. Knudsen om ham. Næppe havde han fået kassen for sygeplejersker i gang, før han startede en begravelseskasse kombineret med en alderdomskasse for funktionærer ved Københavns

Sporvejsselskab. Også her var det en tilfældighed, der spillede ind. Bag på en sporvogn havde L. I. Brandes en samtale med konduktøren, der fortalte om sine og sine kollegers økonomiske forhold, især efter at de havde forladt tjenesten. Blot en uge efter havde L. I. Brandes lavet et udkast for denne funktionærkasse. Direktionen stillede sig velvilligt og lovede at give et lige så stort bidrag som medlemmerne. Kassen oprettedes 1880, men er i 1939 gået op i Sporvejstjenestemændenes samarbejdende Klubber. Endelig kan det i denne sammenhæng nævnes, at han også oprettede en alderdomskasse for medlemmerne af »Den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere«. Fra første færd har den vist sig meget nyttig, fordi den var lagt i så fast en ramme, et typisk eksempel på det praktiske organisatoriske håndlag, L. I. Brandes altid viste i sine filantropiske anstrengelser.

Ved med næsten genialitet at fremme sygekassesagen i vort land bekæmpede han fattigdommen – og ingen har gjort en så stor indsats og været så dygtig og ihærdig til at forbedre sygeplejen i og uden for hospitalerne. Da han drog sammenligninger med forholdene, som han kendte dem i Frankrig, blev han hurtigt klar over, at vi var meget langt tilbage. For den følsomme humanist L. I. Brandes gjaldt det om at få virkelig dannede mennesker interesserede i sygeplejen og samtidig give dem en god uddannelse. For at vække en mere almindelig interesse for plejen af syge begyndte han i 1868 at holde foredrag for damer – først tre unge damer, der var døtre af hans venner. Var starten ringe, blev disse lektioner dog til stor gavn for hospitalets beboere, og da kredsen af tilhørerinder udvidedes til en halv snes, holdt han kliniske øvelser ved sygesengen i lighed med øvelserne for de medicinske studenter. Ved samme lejlighed lærte han også disse tilhørere, hvad der var at gøre ved den første behandling af tilskadekomne, således som det en halv snes år efter blev udviklet i de såkaldte sama-

riterkursus – og ved det store skandinaviske naturforskersmøde i 1872 talte han om en reform af hele sygeplejen. Man lyttede, og man gav ham ret.

Han begyndte med at fremhæve, hvor meget der var gjort i andre lande for at forbedre hospitalerne. Man sparede ikke der, alt skulle gøres så godt som muligt. Hos os var der intet gjort i umindelige tider for at forbedre pasningen af de syge, og han pointerede, hvor stor betydning det har både for den syge og for lægen, at patienterne passedes og iagttoges på samvittighedsfuld måde. Men det krævede en omhyggelig uddannelse. Efter en beskrivelse af organisationen hos os med stuekoner, gangkoner, gangpiger – og endelig vågekoner, der ikke boede på hospitalet og ofte toges lige fra gaden, uden at man kendte det mindste til deres uddannelse, fremsatte han sine forslag til en meget dybtgående reform. Det første skridt var, at man ikke mere betroede pasningen af syge fra aften til morgen til mennesker, af hvilke man ofte kun kunne forlange, at de skulle være årvågne, da de slet ingen uddannelse havde. Det var helt hen i vejret, at de syge mennesker var overladte til denne mere end ringe hjælp, og det på en tid af døgnet, hvor patienternes tilstand ofte forandrede sig til det værre. Det var så meget uheldigere, som lægetilsynet om natten er mere ufuldstændigt end om dagen. Det var derfor tvingende nødvendigt, at der ansattes natstuekoner med samme uddannelse som dagstuekoner, og disse natstuekoner skulle have en del af deres forplejning på hospitalet, så de kunne være til stede ved stuegangen om morgenen og der få direkte ordrer af lægerne for natten. Men skulle sygepasningen have nogen effektivitet, ville det være aldeles nødvendigt at få kvinder med tidens bedste opdragelse til at træde ind i hospitalstjenesten. Som forholdene lå, da L. I. Brandes talte om sine store planer, var flertallet af stuekoner fattige kvinder, der havde taget arbejde af trang. Det var fortrinsvis enker med eller

uden børn, der var for svage til at tjene til livets ophold ved vask eller syarbejde. Følgen af disse tilstande var, at stillingerne kun var lidt agtede i befolkningen. Der var kun een udvej – stillingen som sygeplejerske skulle hæves, ved at mennesker meldte sig, der tilhørte den virkelig dannede klasse. Derved ville man også komme det forbudte, men dog stadig florerende drikkeri til livs.

Kun kort tid efter begyndte hospitalsborgmester C. E. Fenger at lægge sygeplejen om på Kommunehospitalet i den retning, L. I. Brandes havde foreslået – og lidt efter lidt kom andre hospitaler og stiftelser med. År for år voksede antallet af kvinder, der havde bestemt at gøre sygeplejen til et livserhverv.

Som overlæge på Almindelig Hospital havde L. I. Brandes de bitreste erfaringer med hensyn til alkoholismen og den stærkt udbredte drikfældighed i de fattige klasser af befolkningen. Dag for dag blev han vidne til alle de ulykker, brændevinsdrikkeriet forvoldte, og det var derfor så selvfølgeligt for ham, at han med hele sin energi og iver kastede sig ind i kampen mod drikfældigheden. Som tiden gik, optog denne sag ham mere og mere, selv om man skulle synes, han havde nok at tage vare på. Han skrev, og han talte, og da »Foreningen til Ædruelighedens Fremme« blev stiftet i 1885, var det givet, at L. I. Brandes skulle være den første formand. Fra alle sider betragtedes han som selvskreven. Programmet havde et meget vidt formål, og man lagde den største vægt på kontakten med lovgivningsmagten, som man gjorde alt for at påvirke. Her var L. I. Brandes den helt rigtige mand i kraft af sin store autoritet. Hans skrift »Om Brug og Misbrug af spirituøse Drikke« kan med udbytte læses den dag i dag. Det var forøvrigt denne lille bog, der bevirkede, at den i flere henseender så markante folketingsmand Jens Busk gik til L. I. Brandes for at drøfte, hvad der kunne gøres ad lovgivningens vej for at komme drikkeriet til livs. De udarbejdede i fællesskab et lovudkast, men det vandt ingen tilslut-

ning, og det viste sig i det hele meget vanskeligt at få nogen rigtig tilslutning til et rationelt ædruelighedsarbejde. Det gjorde L. I. Brandes mismodig, han nedlagde formandshvervet, men fortsatte sit arbejde – skrev afhandlinger, holdt foredrag og tog ud på de militære kaserner for at agitere blandt det indkaldte mandskab. Desuden var han den første, der her i landet samlede materiale af statistisk art angående alkoholspørgsmålet. Her hjalp lægerne ham ved at udfylde nogle vel gennemtænkte skemaer.

Med mund og pen kæmpede L. I. Brandes for mådehold. Det var dette, man skulle stræbe efter. Derimod var han ikke stemt for forbud eller totalafholdenhed. Som det hjertevarme menneske, han var, satte han kammeratligt samvær meget højt, det var efter hans erfaring en rigdomskilde for den enkelte og for de mange. Men som den frisindede og liberale mand, han også var i alle livets forhold, var han klar over, at et lille bæger havde sin store betydning mellem venner. Det bragte også hygge og fortrolighed med sig. Det var derfor, han ikke ville gå ind for total afholdenhed. Mange år senere så også den socialdemokratiske høvding, borgmester Peter Knudsen, på afholdssagen med en vis skepsis, fordi han nærrede frygt for, at den skulle svække det kammeratlige forhold mellem arbejderne – og det ville igen betyde en svækkelse af hele arbejderbevægelsen og nedsætte dens kampkraft.

Når L. I. Brandes evnede at skabe så meget, var det, fordi han var af en særlig støbning. Han var overbevist om, at det gode i menneskene vil sejre, og han var stærk i sin tro, trods talrige og store skuffelser. Der er næppe nogen tvivl om, at han har set på sig selv som et redskab i et nådigt forsyns hånd. Denne tro, denne faste overbevisning var fra ungdom til alderdom en kraftig drivfjer i ham. Gennem hele sit liv var han til det yderste nøjsom med alt, hvad der angik hans egen person, han levede under de mest beskedne forhold, kun opfyldt af at gøre godt mod andre – og da

JOHANNES LEHMANN

helst mod dem, der var de mindst påagtede i samfundet. Som læge for de allerfattigste viste han, hvorledes den virkelige humanitet skal holdes højt i ære.

Lad ham da for alle kommende slægter stå som det lysende eksempel på, hvor meget den enkelte kan udrette. De virksomheder, han ved andres forstående hjælp fik sat i gang, er et rent ud sagt imponerende vidnesbyrd om hans humane gerning, der fra først til sidst var præget af de fire ord, man huggede ind på det monument, der rejstes over ham ved en almindelig folkeindsamling, og udført af billedhuggeren Axel Hansen i 1895:

Han elskede sin Næste.

Almindelig Hospitals gamle sølvsegl.
Assistance et prévoyance sociale en
Danemark, 1910

HENVISNINGER

Julius Petersen i Illustreret Tidende, 3. aug. 1884.

L. I. Brandes: Mine Arbejders Historie, 1891.

Politiken, 18. sept. 1894.

Julius Petersen i Ugeskrift for Læger, 21. sept. 1894.

Julius Petersen i Illustreret Tidende, 30. sept. 1894.

Carl Lehmann i Assistance et prévoyance sociale en Danemark, 1910.

Ida Johnsen: Mellem to Tidsaldere, 1915. Udg. af Clausen og Rist (Memoirer og Breve. XXIII).

Fr. Vogelius: Ludvig Israel Brandes, 1921.

Desuden breve i Det kgl. Bibliotek, Rigsarkivet og forskellige kommunale arkiver samt utrykte breve tilhørende Johannes Lehmann.

Artiklen bygger med få og uvæsentlige ændringer på et foredrag af Johannes Lehmann, holdt i Selskabet for Staden Københavns Historie den 23. april 1965.

OPRØR I RABARBERKVARTERET?

En arkivstudie

AF HENRY BRUUN

På Hans Reitzels forlag udkom i 1961 en usædvanlig erindringsbog med den velvalgte titel *En rabarberdreng vokser op*. Fortælleren var den gamle arbejder og aktive syndikalist Christian Christensen. Han døde før bogens fremkomst, og den blev udgivet af digteren Halfdan Rasmussen, der i en to siders indledning kort redegjorde for forfatterens livsskæbne og om sit forhold til teksten oplyste: »Christensens barndomserindringer blev færdige inden han gik bort, men en gennemgang af manuskriptet har været nødvendig. Jeg har dog kun foretaget rettelser i teksten hvor direkte fejlhuskninger og ortografiske misforståelser har gjort det nødvendigt, og hvor gentagelser har skæmmet fremstillingen«. En svagere fortsættelse udkom året efter.

Autentiske arbejdererindringer er som bekendt en mangelvare. Allerede derfor har denne bog krav på interesse. Dertil er den letlæst og velskrevet. Forfatteren bemærker i sit korte forord, at han har »afstået fra ethvert forsøg på litterært pynteri«. Det er også rigtigt; men stil savner hans værk dog ingenlunde; de ligefremme og korthugne sætninger med de mange højst uslebne gloser svarer fortrinligt til emne og intention. I samme forord undskylder Christensen erindringerens fremkomst: han føler sig »frigjort for enhver overdrivelse af det enkelte menneskes betydning«. I harmoni hermed er hans skildring fri for selvspejling, endsiges for den selvynk, som ikke helt sjældent skæmmer proletarbørns minder, og som her visse lige ikke vilde have været umotiveret. Selvportrættet gives over-

vejende indirekte og præges af humor og selvironi. Hvad det interesserer ham at fortælle om, er barndommens Nørrebromilieu, og hovedmotiverne er her tre: hjemmet med den fordrukne far, den tapre og elskelige mor, Jagtvejens skole med een udmærket og flere tåbelige lærere, endelig lejekasernen Nordvestvej 32 og dens beboeres kamp mod politiet. Dette sidste stof skal her omtales nærmere.

Om denne kamp handler henved halvtreds¹ af bogens 165 sider. Dette afsnit omfatter igen flere episoder, hvoraf vi her begrænser os til den udførligst skildrede, der kort kan resumeres således: En i ejendommen bosat arbejder, Eriksen, protesterer mod to betjentes overgreb mod en gammel gadesælgerske. De fører ham til politivagten i Korsgade, hvor han gennemprygles. Tre uger efter, da han er ved at overvinde følgerne, meddeles det ham, at han er idømt fængsel for gadeoptøjer og skal møde til afsoning. Det vil han ikke, og kasernens mænd enes om at hindre, at han afhentes. Følgen heraf bliver en vældig kamp; politiets angreb slås tilbage, men en arbejder dræbes og mange såres, deriblandt Eriksen hårdt. Næste dag lykkes det ved overrumpling politiet at bortføre ham. Han indlægges på Kommunehospitalet, men dør to dage efter af kraniebrud. Kasernens arbejdere afhenter hans lig og gennemfører en stor begravelse på Vestre kirkegård med karakteren af masse-demonstration.

Næppe mange faghistorikere vil kunne gennemlæse denne skildring uden en umiddelbar fornemmelse af utryghed. Dels er memoirer nu engang en kildegruppe, der ikke er højt anskrevet for troværdighed, dels og især falder det svært at tænke sig et så groft retsbrud passere upåtalte, navnlig så sent som i 90'erne. På den anden side lader fortællingen sig heller ikke uden videre afvise. Den ikke blot prætenderer at være fortalt af et øjenvidne, den gør også indtryk af at være det. Den ti-tolvårige dreng er hele tiden med,

og vi hører stadig om hans refleksioner og reaktioner, positive eller negative, ofte også blot undrende. Indtrykket af selvoplevelse forstærkes af detaillernes rigdom og præcision. Som eksempel, også på stilen, skal anføres et uddrag af skildringen af begravelsestoget fra Nørrebro til Vestre kirkegård: »Så satte ligtoget sig i bevægelse. Foran kisten gik seks velvoksne mænd med lange tynde pakker indsvøbt i gråt papir. Lurehasen her vidste godt, at det var jernrør, der i dagens anledning var pakket pænt ind. Sørgetoget skulle gennemføres, koste hvad det ville . . . Efter kisten og droschen dannede der sig nu række efter række på seks eller ti mennesker. Der var ingen ordensmarchaller, men alt gik naturligt og ligetil. Toget voksede og voksede uendeligt række efter række. Jeg erindrer endnu tydeligt, at jeg, for at se hvor langt toget var, løb op på en stentrappet på hjørnet af Nordvestvej og Griffenfeldsgade. Men der var ingen ende på toget at se. Nede ved vor kaserne og Jægergade stod der endnu sort af mennesker, der ville med i rækkerne. Spidsen af toget drejede om ad Griffenfeldsgade, over Parcelbroen og ind på Ørstedesvej, men på den lange vej kom toget i kollision med en af de høje hestesporvogne, hvis kusk ville piske sine heste ind i menneskemængden. Men den gik ikke. Et par af vore mænd greb fat i hestenes hovedtøj og drejede dem på tværs af vognen. . . . Fyren her skulle selvfølgelig være med, hvor der foregik noget, og jeg skældte sporvognen ud for en »møgkasse«. At navnlig dette sidste om mødet med sporvognen ikke umiddelbart smager af skrivebordsfiktion, kan vanskeligt bestrides.

Om sine kilder er Christensen lige så karrig med oplysninger som de fleste andre memoireforfattere. Lidt herom står der dog i hans forord: »Med undtagelse af min tidligste barndom, der delvis hviler på min moders beretninger, er resten af erindringerne bygget på egne optegnelser, avisudklip og min egen endnu glimrende hukommelse«. Hvad optegnelserne angår, tør man vist se bort

fra den mulighed, at en skoledreng skulde have haft tid og evne til at føre dagbog under et så dramatisk hændelsesforløb som det refererede; og havde han gjort det, vilde det nok udtrykkeligt være bemærket. Hvad han her tænker på, synes da også at være noget andet, nemlig fortællingen om, hvordan han på sin 10-års fødselsdag første gang fik fabriksarbejde. Derom siger han nemlig,² at han »allerede 16 år gammel i et kollegiehefte havde skildret denne fødselsdag« og solgt fremstillingen til en jysk fodermester for 5 kr. Heller ikke avisudklippene synes af mange grunde at kunne komme i betragtning som kilder for drabsepisoden. Til dem hentydes snarere et andet sted: umiddelbart forinden fortælles om den meget hårde medfart, som overgik fire betjente, der besøgte kasernen for at arrestere en formentlig prostitueret pige; det hedder derefter: »Men sikken et brøl dagen efter i bladene. »Oprør i Rabarberlandet«. Med store bogstaver og bulletiner om de sårede betjente og lægernes udtalelser om de såredes muligheder for helbredelse efter den frygtelige rå behandling o.s.v.«. Hvad endelig moderens andel vedrører, så hedder det efter beretningen om en forholdsvis underordnet scene af drabsepisoden: »Foranstående har jeg ikke oplevet, men det er næsten ord til andet, hvad mor fortalte mig, da hun kom op«. En bemærkning, der i hvert fald i første omgang må virke afgjort tillidsvækkende.

På forhånd kan fremstillingen således hverken godkendes eller afvises. En kritisk prøvelse er da på sin plads. Og det ligger meget nær at begynde med den formentlig myrdedes person.

Han præsenteres ved første omtale således: »Skrås overfor vor dør på fjerde sal i kasernen boede en slagteriarbejder Eriksen med hustru og to små børn. Eriksen kom aldrig fuld hjem, og han sørgede godt for sin familie. Han var med at hjælpe vore piger i kampen mod sædelighedspolitiet og var afholdt i kasernen«. Børnene omtales mange gange i det følgende, men oftest kun som de »to små

børn« eller lignende. Et enkelt sted gives dog en mere præcis oplysning; det er i den scene, som »næsten ord til andet« bygger på moderens referat, og som skildrer, hvordan den gode fattiglæge skånsomt meddeler konen, at hendes mand er død. For at dæmpe hendes fortvivlelse maner han hende til at tænke på børnene. Hun tog da »den mindste op på skødet og klappede og kyssede den og så ville pigen også kyskes og klappes af mor«. Det ældste barn var altså en pige.

Familien Eriksen lader sig med lethed identificere. I folketællingen 1895 anføres som bosat Nordvestvej 32, i sidehuset på fjerde sal, slagter Julius Eriksen, f. 1870 i København, hans kone Ida, f. 1867 i Lund og indvandret 17 år gammel, samt deres to børn Julie Marie, f. 14. marts 1891 i København, og Svend Axel, f. 9. april 1893 sammesteds. *Alt* stemmer: navn, profession, etage, børnenes antal, alder og det ældstes køn. Vi har fået det første, men ingenlunde eneste bevis for Christensens »glimrende hukommelse«.

Næste spørgsmål må blive: Når, hvor og hvordan døde den i folketællingen opførte slagter Eriksen?

Supplerende oplysninger om ham kan findes i de i Københavns stadsarkiv bevarede halvårlige politimantaller, under Nordvestvej 32. Her møder vi første gang ham og hans kone maj 1892: de boede da og ligeså november 92 og maj 93 på 5. sal i sidehuset, men november 93 på fjerde sal, og der boede de endnu maj 97, da familien Christensen var fraflyttet ejendommen. Endvidere oplyser disse mandtal Eriksens lægdsrullenummer og giver dermed et let spor til de i Rigsarkivet bevarede ruller. Her anføres hans fulde navn, Enghardt Julius Theodor Eriksen, samt fødestedet, fødselsstiftelsen. Han må have været høj, da han 1893 blev udskrevet til livgarden; men da han udeblev, straffedes han med tre dages mørk arrest og overførelse til fodfolket, hvor han tjenstgjorde fra august 95 til oktober 96. Endelig læses: »Afg. v. Døden 12/03«, hvad der

må betyde, at udskrivningsvæsenet i december 1903 fik underretning om hans død. Den nøjagtige dødsdato fremgår nemlig af Landsarkivets skifteregister og »dødeblad«; og derfra var vejen let til den i Rigsarkivet bevarede dødsattest. Den er underskrevet af den bekendte overlæge C. A. Feilberg og oplyser, at arbejdsmand Julius Enghardt Theodor Eriksen, 30 år gammel og bosat Istedgade 69, femte sal, døde på Øresundshospitalet 26. september 1901. Dødsårsagen var tuberculosis pulmonis og sygdommens varighed ca. et år. Han begravedes søndag den 29. fra Søndre kapel på Vestre kirkegård. — Hans sidste bopæl bekræftes af folketællingen 1901, som føjer til billedet, at der i hans ægteskab havde været syv børn, hvoraf de fire var døde.

Vi ved nu alt fornødent om slagteriarbejder Eriksens korte levnedsløb. En krank proletarskæbne, tør man roligt sige — endda ganske uden den trods alt en smule forsonende dramatik, der i Christensens fremstilling omgiver dens afslutning.

Situationen er derefter den, at vi står med en kriminalhistorie, hvor ikke morderen, men den lige så nødvendige myrdede kan præstere et solidt alibi. Og dermed vilde det for så vidt være berettiget at henlægge sagen mod Korsgades politivagt, indtil anklageren havde fremskaffet et brugbart lig. I så fald vilde der alligevel stadig være en sprække på klem for tvivlen: man kunde navnlig formode, at Christensen af en eller anden grund, vel snarest hensynet til efterlevende, havde valgt at tillægge politiets offer et falsk navn. Stimulerende til fortsat undersøgelse er desuden i høj grad muligheden for derved nøjere at kunne bestemme beretningens legering af *Dichtung und Wahrheit* — at der er en vis procent af sidstnævnte ædle metal i den, har vi jo allerede kunnet konstatere. Et sagns tilblivelse har altid en vis metodisk interesse.

Den nye opgave er vanskeligere end den første. Jo længere tøjreslag man indrømmer forfatterens fantasi, des sværere bliver kon-

trollen. En grænse for hans frihed må der dog være. Lod det sig for at tage et vilkårligt eksempel påvise, at der i hans fremstilling var indblandet træk fra Sabroes begravelse i 1913, blev den ikke derved acceptabel. Hvor man så vil sætte grænsen, er en skønssag; her vil vi anse det for rimeligt at kræve, at de skildrede hændelser skal have tilknytning til Rabarberkvarteret og være passeret i de år, da forfatteren boede på Nordvestvej, nemlig 1890-96. Denne tidsgrænse kan og må endda indskrænkes yderligere, idet det på grundlag af en række kontrollable og sandfærdige detaljer er muligt at indsnævre det tidsrum, der kan komme i betragtning, til højst tre år.

For at komme på fast grund med dette dateringsproblem, men iøvrigt også med korrektheden af Christensens oplysninger i almindelighed, viste det sig nødvendigt at underkaste politimandtallene for Nordvestvej 32 et ret indgående studium. Først herved blev det muligt at give et billede af ejendommen, som i det store og hele bekræfter, men også supplerer forfatterens.

Rabarberkvarteret på Nørrebro har navn efter de gartnerier, som det afløste. Som dets grænser angav Marcus Rubin i 1890³ Peblingesøen, Ladegårdsåen og Nørrebrogade; hos Christensen bruges det fortrinsvis om Nordvestvej med sidegader. Det meste af denne vej, som nu hedder Rantzausgade, stammer fra midten af 70'erne. Ejendommen nr. 32 opførtes således 1874. Den bestod da af et forhus og et sidehus, begge på seks etager, stuen og kvisten medregnet. I forhuset var der ti relativt anstændige lejligheder, i sidehuset – som nu er nedrevet – fordelt på to opgange i alt 48. Antallet af beboere i begge huse var ifølge folketællingerne: 1880: 248; 1885: 250; 1890: 267 (gennemsnitligt 4,6 i hver lejlighed); 1895: 244; 1901: 197; 1911: 178. Christensens ophold i ejendommen falder således i de år, da dens uhyggelige overbefolkning var allerværst.

Hvem var det så, der måtte tage til takke med disse elendige boligforhold? Som man kan tænke sig, var der forskel på forhus og sidehus. I det førstnævnte, særlig de lavere etager, boede en del håndværksmestre, en vognmand, 1895 ejendommeligt nok også en politibetjent; fremdeles viceværten, først et postbud, senere gennem mange år en skibsfører. I sidehuset boede derimod, så vidt man kan se, ingen eller dog næsten ingen selvstændige næringsdrivende og kun et mindretal, allerhøjest 20-25 %, faglærte arbejdere, mest af byggefagene. Flertallet af lejerne var arbejdsmænd eller kvinder; de sidste var navnlig sammenklumpet i kvistlejlighederne oppe under taget; som livsstillinger angives handelskone, vask, rengøring og navnlig håndarbejde, sjældnere fabriksarbejde, men det er efter Christensens fremstilling nok sandsynligt, at nogle af de yngre fortav deres hovedindtægtskilde. Gennemsnitsalderen var ret lav; ægteparrene var gennemgående folk i 30'erne, til nød 40'erne, sjældent ældre. En anden mindretalsgruppe – når man som i denne sammenhæng naturligt bortser fra børnene – var de indfødte københavnere. En løselig beregning af fordelingen af sidehusets fuldvoksne beboere i 1893 giver kun 25 % københavnere mod 30 % fra Sjælland (navnlig Københavns og Sorø amter), 12 % fra de øvrige øer, 13 fra Jylland og ikke mindre end 19 % udlændinge, omtrent ligelig fordelt mellem Tyskland (navnlig Slesvig-Holsten) og Sverige-Norge (navnlig Skånelandene). Sidehusets befolkning var således overvejende unge immigranter, trækfugle lokket af storbyens lysskær, mange af dem for øvrigt først indvandret efter indgået ægteskab. Sproget på de snævre trapper og i etagerens skumle korridorer må have været et kaudervælsk af dialekter.⁴

En sammenligning mellem mandtallene og Christensens fremstilling taler på mange punkter til gunst for denne sidste. Ikke mindst gælder dette hele milieuskildringen. Det er kun alt for sandsyn-

ligt, at livet i denne overbefolkede lejekaserne har været præget af de træk, han tillægger det, sult, alkoholisme, prostitution og had til øvrigheden, især politiet. Men også i detaljer. Han anfører således ganske rigtigt, at sidehuset havde seks etager med otte lejligheder på hver. Særlig vigtigt er det, at en del af de ikke helt få beboere, han nævner, med sikkerhed kan identificeres; det viser sig nemlig at være af megen værdi for den store episodes datering, idet flere af dem ikke boede i kasernen hele tiden fra 1890 til 1896. Og her vil det være nødvendigt at gå lidt i detaljer.

I forbindelse med den store kamp nævnes en passant en dreng ved navn Bertel, berømt for sin dygtighed til at fange rotter, som i død og våd tilstand brugtes til at ophænges på dørhåndtagene til to lejligheder, som beboedes af for »hellighed« ildsete kvinder. Bertel kommer igen senere i bogen⁵ som konfirmeret samtidigt med forfatteren i 96, og her anføres hans efternavn, Hansen. I mandtallene er der ingen Bertel før november 92, da Bertel Simon Hansen, f. 82, er indflyttet på anden sal med sine forældre og tre ældre søskende; familien er der ganske rigtigt endnu i 96. – Umiddelbart efter politiets angreb på kasernen fælder »Johansen fra anden sal« en forfatteren sårende ytring. Den i Flensborg fødte stenhugger Rudolph Heinrich Johansen bor i ejendommen allerede maj 90, men da på fjerde sal; november 91 til maj 92 bor han i stuen; først november 92 bor han på anden sal, hvor han forbliver til og med maj 94. – Endelig er der den oftere omtalte familie Kaufmann. Ubestridelig morsom er skildringen af dens overhovede: »Det var gamle Kaufmann oppe på knasten, der en aften rejste sig og holdt et lille foredrag for sin kone. Han forklarede hende, at nu havde han slidt og slæbt i halvtreds år uden nogen sinde at nå mere end til huslejen, lidt nødtørftige skorper og en enkelt snaps. Nu ville han ikke slide mere, men slutte sig til kvarterets prinser, der kun arbejdede om formiddagen med at tigge mad og penge til brænde-

vin, hvorefter de med udhvilede lemmer kunne tilbringe resten af dagen nede hos »mutter røv« i nr. 37. Beværtingens navn kom af, at konen der drev værtshuset havde en så mægtig bagdel, at den fuldstændig dominerede landskabet.«⁶ Kaufmann viser sig så dygtig til at betle, »at de unge prinser en dag udråbte den gamle til kronprins, en titel han bar med fortjeneste og værdighed«. »Gamle kronprins Kaufmann« og »prinsekoret« optræder ved begravelsen, hvor de til forbavselse for flere end fortælleren slider med at bære tunge bænke fra kapellet ud til graven. Under omtalen af de samme bevægede dage nævnes også hans søn, »grinebideren« Harald Kaufmann. En sammenligning af alt dette med de mere officielle kilder falder ret positivt ud. Kun »kronprinsens« alder er det galt med; hvis han skulde have slidt i 50 år, før han lagde op, måtte han jo være mindst ca. 65; men ifølge mandtallene var arbejdsmand Hagbart Kaufmann født 1851, altså en mand i fyrrerne.⁷ Rigtigt er derimod, at han boede, om ikke »på knasten«, så dog (ganske vist kun et halvt års tid) på fjerde sal, at han havde kone og en søn Harald, der var født samme år som Christensen. Interessant er derfor, at denne familie kun optræder i mandtallene fra november 92 til november 94 inclusive.

Det vil nemlig sige, at tre indbyrdes uafhængige detailundersøgelser samstemmende anviser maj 92 som terminus post quem for »Eriksen«-episoden; i mandtallet for denne måned mangler nemlig både drengen Bertel og familien Kaufmann, ligesom Johansen ikke bor på anden sal. Hertil kan endda føjes, at familierne Christensen og Eriksen først i november 93 (men ikke i maj samme år) befindes bosat på samme etage, hvad de efter beretningen skal være. Samtidigt får vi som terminus ante februar 95, da familien Kaufmann er borte, eller om man vil allerede november 94, da det samme er tilfældet med Johansen. At opfatte alt dette som et blot tilfældighedernes spil vilde være urimeligt. Det er ikke blot berettiget, men

nødvendigt at drage den slutning, at den større eller mindre brøkdelen af erindringsstof, som øjensynlig indgår i fortællingen, stammer fra årene 1892-94, den midterste trediedel af det tidsrum, hvori familien Christensen boede på Nordvestvej.

Nu står ganske vist et andet dateringsmoment i modstrid med dette resultat. Næsten umiddelbart efter Eriksenafsnittet følger i bogen et afsnit om Krügers skrå- og tobaksfabrik på Kultorvet. Det oplyses, at Christensens fader ansattes som fast arbejdsmand her fra 1. januar 92, og at fortælleren selv kort efter på sin 10-års fødselsdag tiltrådte en halvdagsplads som rokkedrejer samme steds. Disse usædvanligt præcise datoangivelser er sandsynligvis rigtige. I hvert fald blev Chr. Christensen 10 år den 12. januar 92, og hvad der er nok så vigtigt, når det angives, at det var tobaksspinder F. Larsen på 1. sal, der gav faderen anvisning på pladsen, så stemmer dette fint med politimandtallene, som fra maj 92 til maj 93 opfører tobaksspinder Ferdinand Larsen som bosat Nordvestvej 32, 1. sal. At ansættelserne fandt sted efter Eriksens død, udtales intetsteds direkte, men synes klart at fremgå af dispositionen. Rigtigt er det næppe. Ikke blot er i så fald både Bertel, Johansen og Kaufmann inddigtet i episoden, men væsentligere endnu er det, at hvis Christensen, da denne indtraf, var optaget af skolegang fra tidlig morgen til kl. eet og derefter af fabriksarbejde fra en kvart i to til syv,⁸ vilde han ikke som øjenvidne have kunnet overvære ret mange af de scener, der sættes i forbindelse med Eriksens navn. På dette tidspunkt er der altså god grund til at nære mistanke om, at dispositionen er bevidst vildledende. Valget mellem før nytår eller efter maj 92 kan i hvert fald ikke være tvivlsomt.

Vi har nu endnu mere end hidtil fået bekræftet forfatterens vidnesbyrd om sin »glimrende hukommelse«. Han husker ikke blot den jævnaldrende kammerat Bertel Hansen, men også Johansen på anden sal samt Hagbart og Harald Kaufmann; han husker endog,

hvad der i betragtning af de uafladelige flytninger, som mandtallene til overflod dokumenterer, nærmer sig til det utrolige, at disse personer boede i ejendommen *samtidig*.

Denne forbløffende korrekthed er imidlertid ikke noget gennemgående træk. Den aftager med en vis lovmæssighed, jo mere man fra de perifere bipersoner bevæger sig ind mod dramaets midtpunkt. Det må dog indrømmes, at en af hovedpersonerne, den ædle fattiglæge »Bondsens«, er historisk, for så vidt han med sikkerhed kan identificeres med kommunelæge, dr. med. Johan Emil Buntzen (1847-1904), og det er endog aldeles rigtigt, at han boede i lejligheden oven over apoteket i Korsgade. Deraf følger naturligvis ikke, at alle de udmærkede ord og gerninger, der tillægges ham, er lige så rigtige. Men med to andre hovedpersoner står det væsentlig sløjere til.

Den ene er den »stærke« madam Petersen. Om hende oplyses, at hun bor på anden sal, har mistet mand og barn og har ekstra-indtægt fra sin mands livsforsikring. Oprindeligt er hun mistænkt for »hellighed«, går derfor under øgenavnet »jomfruen« og er en af de to kvinder, som bæres med Bertels rotter. Men under krisen viser hun sig fra en uventet side. Hun tager sig efter Eriksens død varmt af hans kone, giver de to små faderløse gratis kost og logi i indtil en måned, arrangerer tid og sted for begravelsen og støtter også under denne den nedbrudte enke på alle måder. Meget tvivlsomt er nu, om denne dame kan identificeres med den Emilie Jensine Petersen, der ifølge mandtallene bor på anden sal og lever af håndarbejde; hun er ugift, lovlig ung (kun ca. 30) og bor ikke alene, men sammen med en anden syerske. At den ædle madam dukker op igen i slutningsvignetten til erindringernes anden del, hvor hun angives at have adopteret de to børn, styrker ikke tilliden.

Endnu mere mystisk er en anden hovedperson, af mandkøn. Påfaldende er allerede, at han, i modsætning til selv helt underord-

nede bipersoner, ikke navngives. Han forekommer første gang i afsnittet umiddelbart før Eriksenhistorien.⁹ I skildringen af politiets forgæves forsøg på at arrestere en for prostitution mistænkt pige spørger en betjent mændene, hvorfor de vil forsvare en luder, men manden giver svar på tiltale: »Hvad siger du, din elendige lus, taler du om luder. Du er jo selv en modbydelig hanluder, der sælger din krop til de rige for at gøre fattige mennesker fortræd« etc. Fortælleren, der angiver selv at have hørt det, tilføjer: »Jeg kendte ikke den yngre mand, der sagde de gode ord . . ., men de andre drenge fortalte mig, at han lige var flyttet ind på tredje sal med kone og et lille barn, og at manden vistnok var en socialist. Dette sidste troede jeg dengang, men efter de mange socialister, jeg siden har mødt, tvivler jeg, og jeg begrundet min tvivl med, at han var et sandhedskærligt menneske«. Da Buntzen har skrevet en attest, der skal forhindre Eriksens arrestation, afskriver manden den i flere eksemplarer til glæde for beboerne. Og da begravelsen skal ordnes, beder kasernens mænd ham om at tale, hvad han lover. I forbindelse hermed hedder det: »Jeg husker også, at mændene diskuterede, hvad han egentlig var for en mand. De mente, at han nok var en slags socialist, men en rigtig socialdemokrat var han ikke. En dag mændene spurgte ham, hvilket parti han tilhørte, svarede han: »Jeg tilhører det største parti i hele verden, vor fattige arbejdende klasse. Den må vi aldrig svinge, den må vi vie alle vore evner og kræfter, om vi engang skal sejre over de rige og mægtige undertrykkere«. Mere sagde han ikke, men det var også nok. Een efter een stak mændene deres barkedede næver ind i hans og sagde tak. Også jeg lille lurelas puttede min lille næve i hans og sagde tak! Jeg forstod ikke helt, hvad han sagde, men jeg syntes, det lød så dejligt«. – Til den udførligt gengivne tale ved begravelsen kommer vi tilbage.

Grundlaget for identifikation af denne Andersen Nexø-helt er

spinkelt, men dog ikke ubrugbart. Manden skal bo på tredje sal, nylig være indflyttet, yngre og have kone og eet lille barn. Tager vi som udgangspunkt oplysningerne i mandtallet maj 93 om sidehusets tredje sal, kan to af de otte lejere straks bortelimineres; det var kvinder. Af de seks mandlige lejere var kun een under 40 år, og han var ugift. Af de øvrige havde to, en snedker og en sadelmager, børn over ti år; de tre andre var halvgamle arbejdsmænd, næppe i besiddelse af socialistens skrive- og talefærdighed; to af dem havde desuden boet i huset allerede i 90. At inddrage mandtallene fra 92 og 94 gør på ingen måde sagen bedre, men det vilde føre for vidt at gå i detaljer også med dem. Der er ingen, på hvem beskrivelsen blot nogenlunde kan passe. Med andre ord, der er god grund til at formode, at »socialisten« er en fiktion, indført i fortællingen som talerør for forfatterens revolutionære anskuelser.

At dømme efter, hvad tællingerne har fortalt os om bipersonerne, skulde den store kamp med politiet henføres til 1892, 93 eller 94. Men en yderligere indskrænkning er mulig. Fortællingen om begravelsen slutter med at skildre det væld af blomster, der ophobes omkring graven. Blandt de sidste, som bidrager til det, er »en række på otte mænd. Men du store verden, det var jo vore egne prinser med selve kronprins Kaufmann i spidsen . . . Hvor var de buketter dog pæne. Der var tusindpiger (lollandsk udtryk for »tusindfryd«) og forglemmigej og gule kobblommer, gule og hvide margueritter og røde valmuer«. Heraf hører navnlig valmuer og forglemmigej forsommeren til – sommer er det i hvert fald. Endvidere er året 1892 mindre sandsynligt; endnu maj 93 boede nemlig familien Eriksen på femte sal, mens de efter fortællingen skulde bo skrås over for Christensens, på fjerde. Men lad os være large og regne med en af somrene 92, 93 eller 94.

Vi vender nu opmærksomheden mod begravelsen, som – hvis den

er rigtigt skildret, med sit masseopbud, trafikforstyrrelsen m.m. – med god grund kunde forventes omtalt i datidens københavnske aviser. Det var som nævnt madam Petersen, der ordnede den. Derom hedder det: »Kun på to punkter måtte hun give op. Hun ville, at Eriksen skulle begraves på Assistens kirkegård, og at begravelsen skulle finde sted om søndagen, hvor hans venner havde fri. Ikke tale om, begravelsen skulle finde sted lørdag ude på Vestre kirkegård«. En lørdag ved sommertid og på Vestre – det indskrænker mulighederne til ca. et halvt hundrede datoer. Til alt held er kirkegårdens protokoller fra 90'erne i god behold, gemt i kælderen til den store administrationsbygning til venstre for hovedindgangen, og gennemsynet af dem viste sig at være en særdeles overkommelig opgave. Lørdagsbegravelser var nemlig forholdsvis sjældne, og undtagelserne var for det meste børn. Både dem, kvinderne og enkelte meget gamle mænd var det berettiget at se bort fra; tilbage blev derefter kun 25 mandspersoner, hvis i disse protokoller unævnte bopæl måtte konstateres ved hjælp af begravelsesvæsenets bøger i hovedkontoret i Dronningens Tværgade. Det vil måske ikke ligefrem overraske, at ingen af dem kom fra Nordvestvej.

Som en kontraprøve er endvidere gennemgået begravelsesprotokollen for Hellig Kors sogn, hvortil Nordvestvej 32 hørte, og hvori vel at mærke forskriftmæssigt også er indført de beboere af sognet, som døde på et af byens dengang få hospitaler. Undersøgelsen udstraktes her til alle årene 1890-96 og til naboejendommene, nr. 30 og 34. Resultatet var 54 mandlige dødsfald, hvoraf 28 – mere end halvdelen! – børn under eet år og 14 drenge mellem eet og 14 år. Kun to var mænd over 60 – så gammel blev man sjældent på Nordvestvej. Kun ti var i alderen mellem 15 og 60, kun om to af disse anføres, at de døde på Kommnehospitalet, og disse to blev ikke begravet på Vestre. Ingen af de to begravedes på en lørdag. For de fire af dem, som døde ved sommertid, eftersås dødsattes-

terne; dødsårsagerne var her tuberkulose, svindsot og kræft, ikke kranielæsion.

Gennemsynet af Vestre kirkegårds protokoller var også på anden måde oplysende. Den var i slutningen af forrige århundrede på ingen måde nogen »fin« kirkegård, slet ikke præget af berømte mænds store gravsteder; den var tværtimod nærmest en fattig- og arbejderkirkegård. Langt de fleste begravelser var derfor liniebegravelser, og denne betegnelse er at opfatte aldeles bogstaveligt; det drejer sig virkelig om begravelser på stribe, uden mindste mulighed for individuelt valg af gravsted. Men i Christensens fremstilling hedder det, at følget standser »ude på et stykke markliggende jord, hvor der var opkastet en eneste grav«; en kirkegårdsbetjent forklarer dette med, at »det er gammel erfaring her, at kommer der mange mennesker til en begravelse lige op ad andre gravsteder, går det ud over disse«. Selv om man som en svag mulighed kan gå med til, at kirkegårdspersonalet i tilstrækkelig god tid er blevet underrettet om følgets sandsynlige størrelse, er det svært at tro på, at man af den grund skulde have besluttet sig til at afvige fra den sædvanlige rutine ved en fattigbegravelse.

Et andet træk er dog endnu mere utroligt. Det hedder hos Christensen, at kasernens mænd efter dødsfaldet drøfter, »om nogen præst skulle tale ved begravelsen. Til sidst enedes man om, at det skulle madam Eriksen bestemme«. Hun giver da det i og for sig smukke svar: »Jeg ved, at min gode mand kommer i himlen, også uden hjælp af nogen præst«. Hvorefter jordefærden ordnes uden præstelig medvirkning, med den føromtalte mystiske »socialist« som leder og hovedtaler.

Dette vilde have været en alvorlig lovovertrædelse. Med hensyn til begravelser gjaldt endnu helt op til århundredskiftet Danske Lov 2-10-1, der fastsætter, at »Præsterne skulle kaste Jord paa de Døde, naar de ere hensatte, eller i Jorden nedsatte, og dersom

de have Stunder, og ere bedne derom, skulle de paa Prædikestoelen holde een Prædiken og Formaning af Guds Ord til Folket«. Det tilsvarende, ligeledes endnu gyldige forbud var udtalt i kirkeritualet af 1685, hvor det hedder, at ingen må »begrave sine Døde stiltiende uden Præstens Tieniste med at kaste Jord derpaa; Men de skal give ham det tilkiende, og da bestille Liigprædiken hos ham, om de den ere begierende«. Ligtalen var således frivillig, men ikke jordpåkastelsen, og for så vidt var præstens nærværelse obligatorisk. Dette følte af mange københavnske arbejdere som en urimelig tvang, og der blev derfor i 1899 med udgangspunkt og støtte i fagforeningskredse dannet en forening for borgerlig begravelse, hvis medlemmer demonstrerede, ikke ved at ordne ulovlig jordefærd, men ved simpelt hen at udeblive fra den kirkelige handling. Dette var så pinligt for præsterne, at disse selv tog initiativet til den bevægelse, hvis resultat blev loven af 13. februar 1903,¹⁰ hvorved begravelse uden præstelig medvirkning tillodes, når afdøde selv eller ægtefællen skriftligt havde udtalt ønsket derom. Men i 1892-94 forelå denne mulighed ikke, og det er komplet utænkeligt, at de samme myndigheder, der ifølge Christensens beretning småligt dikterede tid og sted, skulde have lukket øjnene for et flagrant lovbrud. Det kan i denne sammenhæng tilføjes, at det også må forekomme meget lidt troligt, at man – som bogen angiver – på Kommunchospitalet skulde have indladt sig på at udlevere et lig til en flok arbejdere, der ikke engang kunde påberåbe sig noget slægtskab med afdøde.

Endelig er der den unge socialists tale ved graven. Det er et vigtigt moment i bogen, hvor den fylder to hele sider, hvoraf omtrent to trediedele mellem citationstegn. Indholdet er i og for sig jævnt og smukt; men dette kan jo ikke fritage historikeren fra at stille sit sædvanlige spørgsmål om kildegrundlaget. Med al skyldig respekt for den »glimrende hukommelse« er det dog vist for meget

forlangt, at vi skal tro på, at en 10-12 års dreng har kunnet indprente sig lange passager af en kun een gang hørt tale så godt, at han over tres år senere kan gengive dem ordret. Og hvis han meddeler uddrag af et manuskript, vilde man jo gerne vide, når og hvordan han er kommet i besiddelse af det; intet i bogen eller dens fortsættelse antyder nærmere bekendtskab med taleren. Den mulighed, at vi her står over for en tale holdt ved en anden lejlighed, er udelukket; indholdet er nemlig i hovedsagen et kommenteret referat af det passerede.¹¹ Det mest sandsynlige er, at der her foreligger en sen og utvivlsomt ubevidst udløber af den ældgamle tradition, som rækker fra Thukydid og Livius til renaissancen, og som tillader historieskriveren i pædagogisk-opbyggeligt øjemed at indføje opdagede taler i sin fremstilling.

Mod skildringen af den store jordefærd lader sig altså ikke blot indvende, at begravelsesvæsenets protokoller ikke rummer nogen som helst oplysning om begravelsen af en arbejder fra Nordvestvej en sommerlørdag 1892-94 og på Vestre kirkegård, men desuden, at der blandt den brede fremstillings rigdom af anskuelige detaljer findes to, som er højst usandsynlige, og een, som er direkte umulig. Heraf må man have lov til at slutte, at begravelsen lige så vel som Eriksens voldelige død er at henhøre til fantasiens verden. Med andre ord, Chr. Christensens sigtelse mod Korsgadevagtens betjente for manddrab må kendes ubeføjet. Og dermed er denne undersøgelses hovedformål nået. Flere kildegrupper kunde have været inddraget, flere detaljer efterprøvet; men nødvendigt kan dette ikke kaldes.

At det ikke har været hensigten at renvaskе, endsige idealisere datidens politi, er det vel overflødigt at tilføje. Hvis man, som endnu mange københavnere, bevarer et klart billede af de tykmavede og hjelmklædte »pansere« fra århundredets begyndelse, vil man vanskeligt kunne tiltro gennemsnittet af disse noget mere forfinet

følelsesliv. De var sikkert nok både hårdhudede og hårdhændede; med fløjlshandskerne var de vel heller ikke kommet langt, i det mindste, hvis Christensens skildring af Rabarberkvarterets had til dem står til troende. I øvrigt giver Einer Mellerups fortrinlige småbøger et mere nuanceret og vistnok troværdigere billede af forholdet til den jævne befolkning.

Den alvorligste fejl i bogens fremstilling er ikke i og for sig de rystende enkeltheder om politiets grusomheder, men den forudsætning, der ligger til grund for hele beretningen, at den slags ting kunde finde sted upåtalet. Påstanden herom vilde også uden den foregående undersøgelses resultater være stærk tvivl underkastet. Politiet var nemlig på dobbelt måde under kraftig kontrol.

For det første på grund af dets egen, kraftigt centraliserede og bureaukratiske organisation. Rappportskriveriet var dets livsnerve, og intet af nogen betydning kunde ske uden at indberettes til politidirektøren. Og hvis der til denne var indgået meddelelser om alvorlige batailler med Nørrebros arbejdere, må man gå ud fra, at en undersøgelse vilde være påfulgt. Antagelsen heraf kan ikke afsvækkes ved tvivl om politidirektør Eugen Petersens pligtfølelse og retsindighed – en tvivl, hvortil der i øvrigt ikke ses at være saglig grund. Her spiller nemlig den anden form for kontrol med ind.

En polititerror som den, Christensen vil have os til at tro på, er jo på ingen måde i sig selv utænkelig. Men den forliges dårligt med pressefrihed. Og den ved grundloven af 1849 hjemlede trykkefrihed var hverken ophævet i 1866 eller selv i den værste provisorietid praktisk sat ud af kraft. Hvad højrestyrets sidste tiår angår, er det næsten overflødigt at minde om, at København i 90'erne havde to særdeles livskraftige oppositionsblade, Politiken og Social-Demokraten. Og at disse ikke forsømte den nærliggende opgave at følge politiets virksomhed med årvågen kritik, kan man let overbevise sig om blot ved at benytte de ved Institutet for historie og sam-

fundsøkonomi udarbejdede, meget omfattende registre til de store københavnske dagblade. Fra disse skal her et par karakteristiske eksempler anføres.

I efteråret 1889 blev det påbudt, at forretningerne – bortset fra lørdag – skulde lukke kl. 21. Enkelte handlende, vel især de, der ikke benyttede fremmed medhjælp, satte sig ud over bestemmelsen, hvad der af mange arbejdere opfattedes som en slags skruebrækkeri og gav anledning til truende opløb uden for deres butikker. Politiet måtte da gribe ind og rydde Nørrebrogade og dens sidegader, hvad sikkert skete uden blødsødenhed. Men de deraf følgende dramatiske aftenscener på Nørrebro beskæftigede Politiken *daglig* en uge igennem! Der skulde mindre til: da en dame i 1893 tabte en medicinflaske på Vimmelskaftet og af en nidkær betjent blev tvunget til at samle skårene op, blev en indsenderartikel om denne bagatel optaget i samme blad. Et tredje træk skal omtales, fordi det svagt minder om Christensens martyrlegende. I 1895 blev et ældre bybud påtruffet stærkt beruset og indbragt til Vesterbros detentionslokale; næste morgen viste manden sig meget syg og overførtes til Kommunehospitalet, hvor han efter et par dages forløb døde, muligvis som følge af kraniebrud. Politiken beskæftigede sig i to artikler indgående med tilfældet og specielt med muligheden for, at kraniebruddet var sket på politistationen, men vel at mærke uden så meget som at antyde vold fra politiets side.

Endelig skal omtales en historie, der viser, hvor snævert grænsen for politiets selvtægt var draget. I 1897 tildelte en stærkt tirret betjent på Fælledvejens station en for gadeuorden anholdt kommis et enkelt knytnæveslag i ansigtet samt en række lussinger med forbigående sprængning af trommehinden som følge. Betjenten blev ikke blot afskediget, men fik ved højesteretsdom¹² otte måneders forbedringshus. Hermed kan nu sammenlignes Christensens drastiske skildring af Eriksens første møde med politiet: næppe

havde han benægtet sigtelsen for gadeorden, »før han fik et knyt-næveslag i ansigtet, så både næse og mund blødte. »Smid ham ned i kælderen, der hører og ser man ikke så godt«, brølede overbetjenten. Så snart disse ord var sagt, blev Eriksen slynget baglæns ned ad en smal kældertrappe, hvorefter de to uniformerede bøller overfaldt ham med knippelslag, sparkede ham og trådte på ham«. Vedkommende overbetjent kan i hvert fald ikke have været ved sine fulde fem!

En og anden læser vil måske have undret sig over, at politiets egne arkiver endnu ikke har været nævnt. Og det vilde unægtelig på en måde have været det mest nærliggende at begynde undersøgelsen med dem. At dette ikke skete, skyldes et rent arkivteknisk forhold, nemlig det, at politidirektørens i Landsarkivet for Sjælland m.m. bevarede arkiv erfaringsmæssigt er vanskeligt at benytte, hvorfor det var rådeligt i hvert fald først at søge Eriksens død dateret. Nu viste denne vej sig uventet god, for så vidt det derved blev muligt at gendrive beretningen ved hjælp af forholdsvis farveløse kilder, mens man, hvis det var lykkedes at finde politirapporter, let vilde være kommet til at stå over for et vanskeligt valg mellem to indbyrdes modsigende tendenskilder. Det må tilføjes, at det, som er modbevist, kun er Eriksens død som følge af mishandling. Derved udelukkes ikke, at han kan have haft et alvorligt udestående med Korsgades betjente, strengt taget end ikke, at de har gennempryget ham. Nærmest af hensyn hertil kunde politidirektørens arkiv ikke helt forbigås. En undersøgelse¹³ af navneregistret til samme embedes hovedjournal 1892-95 inclusive, hvori enhver mere alvorlig lovovertrædelse normalt skulde sætte sig spor, fik imidlertid negativt udfald, idet navnet Enghardt Julius Theodor Eriksen overhovedet ikke forekommer her. Dermed synes i det mindste endnu een af Christensens påstande at falde til jorden, nemlig den, at Eriksen idømtes 30 dages fængsel for grove gadeoptøjer; en så

alvorlig sag vilde uvægerligt være kommet i hovedjournalen. Vi er her ganske vist inde på e silentio-slutningernes farlige område, men at slagteriarbejderen inden for de fire anførte år har haft nogen større kontrovers med ordensmagten, kan i hvert fald roligt betegnes som usandsynligt. Om han en gang eller to har været anholdt for beruselse eller lettere gadeuorden, kan være ligegyldigt.

Hverken på denne eller anden måde er det lykkedes at finde den fjer, der i Christensens fantasi er blevet til fem høns. Ad den historiske undersøgelses vej er det næppe muligt at nå videre end til at konstatere en vistnok sjældent intim forbindelse af endog usædvanligt præcist erindrede småtræk med et betydeligt større kvantum ren fiktion. Hvorledes denne blanding er fremkommet – og det vil vel navnlig sige, om Christensen har fabuleret ubevidst eller bevidst – ligger det uden for historikernes kompetence at afgøre; det må blive psykologens sag.

Hvor fængslende dette problem end er, kan der dog næppe tillægges dets besvarelse samme betydning som konstateringen af, at fortællingen om Eriksens død og jordefærd er en myte. At ofre tid og tryksvæerte på at godtgøre dette kan ikke sidestilles med den tvivlsomme sport at skyde spurve med kanoner. Ganske vist hører det her behandlede emne ikke til Danmarkshistoriens mere centrale problemer. Men det svære skyts var nødvendigt; med et skeptisk skuldertræk kan Christensens fremstilling ikke affærdiges, dertil virker dens i det foregående flere gange illustrerede karakter af øjenvidneskildring for umiddelbart bestikkende. Og nogen helt uanselig Nørrebrospurv har jagtbyttet heller ikke været. Netop fordi bogen er så velskrevet, vil den finde mange læsere, og dens suggestive karakter gør den farlig for ubefæstede sjæle. Hvis den bidrager til at udbrede den opfattelse, at Danmark for blot et par menneskealdre siden ikke var en retsstat, så kan dette ikke være historikerne nogen ligegyldig eller uvedkommende sag.

HENVISNINGER OG NOTER

1. S. 47-92. Henvisninger til Christensens bog (Chr.) meddeles i det følgende kun til andre afsnit af den.
2. Chr., s. 98.
3. Politiken, 20. juni.
4. Ovenstående meddelelser bygger på for små tal til at have egentlig statistisk værdi. Derimod kan de nok give en fornemmelse af, hvilket vældigt og værdifuldt stof der i de københavnske folketællinger og årsmantal venter på bearbejdelse ud fra befolknings- og socialhistoriske synspunkter.
5. Chr., s. 156 f.
6. Chr., s. 159. Damen med det pittoreske nom de guerre er måske snarest en sagnfigur; skal man tro vejviser og folketællinger, var der i 90'erne ikke nogen beværtning i nr. 37. Men i sidehusets stueetage boede en ældre »arbejderske«. Hun *kan* have haft smugkro.
7. En nøje parallel hertil er omtalen af værtshusholder Jørgensen i nr. 34 som »en gråhåret kæmpe på 70« og »for gammel til at banke politiet«. Han var knap 40. Det er relativt uskyldige fejl, det er jo velkendt, at børn let overdriver de voksnes alder.
8. Chr., s. 101-03.
9. Chr., s. 50.
10. Om dennes baggrund og forhistorie, se Rigsdagstidende 1901-02, tillæg A, sp. 4735-38; Kultusministeriet, 1. dept., journal 3 B (1902), nr. 290.
11. Det kan her anføres, at talen gengiver madam Eriksens replik om unødvendigheden af en præst i en anden og fyldigere form, end den har tolv sider før – men begge steder står den i citationstegn!
12. Højesteretstidende XLI, 1897, s. 467-71.
13. En kollega, arkivar Andreas Jørgensen, har på dette punkt ydet forfatteren værdifuld bistand.

ERINDRING OM
HELSINGØRSGADES SUKKERHUS'
BRAND D. 7. JANUAR 1912

Af et saneringskvarters historie

AF ALBERT RASMUSSEN

I 1872 overtog De danske Sukkerfabrikker et raffinaderi i Helsingørsgade, der tidligere havde været på private hænder.

Det lå som en kerne i en ring af gamle huse, dannet af Helsingørsgade, Borberggade, Dronningens Tværgade og Adelgade. En sådan virksomhed rummer en brandfare, men endnu mere brandfarlige var de gamle huse, og i et tilfælde af brand var det ganske katastrofalt at bo der. Det ville være vanskeligt at få de nødstedte ned ad de meget smalle trapper, der fandtes i husene.

Selve kvarteret var rejst kort efter 1660 og fik navnet Ny København, og mange af husene stammede for de underste etagers vedkommende fra denne tid og var således omkring 250 år gamle i 1912.

Dengang, da husene blev byggede, havde de været meget smukke med skønne baghaver. Ejerne af disse huse var ret velstående, officerer, handelsmænd og kunstnere. Men som tiden gik og byen voksede i befolkningstal – men ikke i areal, på grund af de spærende volde, der omgav den, måtte der bygges nye etager oven på de allerede byggede, og senere blev haverne sløjfede for at give plads for baghuse.

Derved skete der en proletarisering af kvarteret, og siden flyttede

de tidligere ejere til anden og nyere bebyggelse. Beboerne i kvarteret var nu arbejdere og småhandlende. Således gik det i mange år, men omkring 1910 kom der også fremmede til kvarteret. Der var på det tidspunkt en stor udvandring fra Polen og de russiske Østersøprovinser til Amerika. I denne strøm af udvandrere var der også nogle, der ikke skulle længere end til København. Det var håndværkere, skræddere, skomagere og kasketmagere.

Deres penge var små, og de fandt bolig i dette kvarter. De havde mange børn, og man så de mørkhårede børn gå på indkøb i forretningerne. I de små lave stuer sad ofte hele familien og syede, og med stor nøjsomhed lagde de skilling på skilling. Man sagde om dem, at de kunne klare sig med blot en lille pose kul hele vinteren. Det skulle forstås således, at de, når de frøs, ganske simpelt tog posen på nakken og løb omkring bordet, og når de følte sig varme, gav de posen til næste mand. Men det har nok været en vittighed. Ganske målbevidst arbejdede de hen mod bedre kår, og mange blev da også selvstændige forretningsmænd, som, da de blev velhavere, flyttede ud til egne villaer på Amager og i Brønshøj. Men langt de fleste af kvarterets beboere var dog danskere, jævne arbejdere med ringe løn, men med et større antal børn. Der fandtes også enkelte, der opgav kampen for tilværelsen og trøstede sig med flasken. Et meget stort antal beboere var gamle mennesker, der hutlede sig igennem med en karrig alderdomsunderstøttelse. I enkelte huse rykkede også nogle af de såkaldte glædespiger ind. De var dog allerede meget stærkt på retur, og gaderne kan betragtes som retræteposter for dem. Man kunne se disse fede kvindemennesker lure efter bytte fra deres vinduer. Kvarteret havde også mange mærkelige forretninger med gamle ting, møbler, sengetøj og meget andet ragelse. Flere havde også kasser med bøger, og det siges, at man kunne gøre gode fund her til priser, der lå langt under den reale værdi. Det kom af, at de handlende ikke var særlig stive i

forfatternavne, men bestemte prisen efter bindets udseende. Altså et meget broget kvarter, som ikke siden er set i byen.

Det var dette kvarter, der d. 7. januar 1912 blev ramt af en af de største brande, der har været i København. Det var så voldsomt, at man frygtede for, at det hele kvarter skulle gå op i luer, og det var en meget vanskelig opgave for brandvæsenet at bekæmpe ilden på grund af de snævre gårde, der fandtes.

Jeg boede som barn netop i dette kvarter i ca. et halvt år, indtil det hus, vi skulle flytte ind i på Amager, blev færdigt. Huset var nr. 34 i Dronningens Tværgade, lige i nærheden af Borgergade. Det var et frygteligt halvt år for mig. Stuerne var ganske små, og der var lavt til loftet. Der var ingen korridor, så man gik lige ind fra trappen, der for hver etage havde en lang gang, der gik gennem hele huset. I vort gårdværelse rumstere rotterne natten lang, så den dør blev stedse aflåst. Dørene ud til trappen kunne, trods godt låsetøj, blot ved et tryk mod den rådne dørkarm lukkes op, og to gange havde der været indbrud, da vi kom hjem. Så måtte vi hen på Store Kongensgades politistation for at anmelde tyveriet, men der kom aldrig noget resultat af vor henvendelse.

På den lange gang foran dørene hændte det ofte, at fulde mænd søgte derop for at finde natteleje. En aften, da jeg kom fra spejdermøde, vendte jeg om på trappen, jeg turde ikke gå forbi en sovende mand. Nede på gaden fløjtede jeg i min spejderfløjte. Min moder kom til vinduet og råbte ned: – Hvorfor kommer Du ikke op?

Jeg råbte så: – En fuld mand!

Min moder var en lille spinkel dame, men med et stort mod i sig. Med en kost verfede hun manden ned ad trappen og slap ham ikke, før han var ude på gaden, så kunne vi atter gå op. Det var jo trist, men episoden havde dog en morsom ende. Vi opdagede senere, at manden virkelig logerede på etagen under os. Han hilste nok så

høfligt på os, da vi passerede ham på trappen. Han har jo aldrig anet, at han blev verfet ned fra trappen.

På første sal boede der en enlig dame, der ernærede sig ved syning. Hun var meget venlig af sig. Men dette med sytøjet har nok ikke kunnet give alt til underhold, så hun supplerede sin indkomst på anden måde. Af og til kaldte hun på mig fra sit vindue, når hun så mig lege på fortovet. Så måtte jeg gøre hende den tjeneste at gå over til købmanden for at veksle en femkrone. Hun har nok ikke kunnet give igen. Man var jo naiv dengang og anede ikke, hvori hendes lønsupplement bestod.

Da ingen tænkte på at sanere dette triste uhumske kvarter, var det, ligesom ilden ville vække myndighederne op til dåd nævnte nat.

Det var omkring midnat, det skete. Min moder vækkede mig, og jeg så, at stuen var helt oplyst af et rødt brandskær. Jeg fik hurtigt tøjet på og blev sendt ned til et ældre ægtepar, der boede i stuen.

Den nat udførte min moder noget af en heltedåd.

Der var mange store huller i taget på vort gamle hus, og da der stadigvæk dalede mange ildflager ned over alle gaderne, fandt min moder på råd. Hun bar en balje op på loftet og fyldte den med vand. Med sine behandskede hænder samlede hun alle de store fnugflader med gløder i op og lagde dem i baljen. Hun hindrede således, at vort hus blev antændt.

Nede på gaden så man et mærkeligt skue. Der var netop den aften et stort karneval i det nære Odd Fellow Palæ, og nu kom der mange karnevalsklædte mennesker hen for at se på brand. Fra de truede huse kom der fattige mennesker med små børn på armen, og enkelte småting af bohavet. En mand kom således med et ur under armen – alle søgte væk fra brandstedet. Jeg må sige, at damen på første sal viste sig som en barmhjertig engel. Hun tog et par

mødre med småbørn op til sig, hvor børnene blev lagt i seng, medens hun kvikkede mødrene op med en kop varm kaffe.

I grunden var det et storslået syn at se de mørke silhouetter af brandmændene på de høje stiger mod den røde himmel. Over gaderne flaksede hjemløse duer omkring, og langs rendestenene pilede rotterne af sted – de havde også fået det for varmt, og nu søgte de mod kældernedgange, eller hvor de kunne smutte ind.

Således må det i nogen grad have været den nat i 1807, da englænderne bombarderede byen. Folk løb hid og did og søgte efter hinanden. Værtshusholderne, der ellers kun af drikkevarer kendte øller, kogte kaffe i spandevise og satte ud på gaden, således at både Københavns brandmænd og de hjælpende brandfolk fra Holmen kunne få lidt at varme sig på.

Endelig henad morgenstunden havde man magt over ilden, og i morgengryet så man ødelæggelserne. Så så man det mærkelige, at da brandvæsenet for at begrænse ilden havde øst uendelige vandmasser ned over de gamle huses bagsider, så var vandet på grund af den strenge kulde frosset til et helt ispanser på de gamle mure.

Den samlede presse havde indset, at mange af de udrømmede ikke havde forsikret mod ild og anden skade. Bladene foranstaltede da, at der skulle betales entré for at komme ind i gårdene og se ishusene. Alt, hvad der kom ind, blev givet til de nødstedte.

Der var nu megen tale om, at nu burde dette usle kvarter nedrives. Det samme havde man sagt i 1853, da koleraen rasede i byen og navnlig her i det tætbefolkede kvarter havde haft rig høst af syge og mange dødsfald.

Men der skete intet. Husene blev på ny lappede og levede videre. Men efterhånden som arbejdslønnen steg, flyttede mange mennesker ud i nye kvarterer, og da den endelige nedrivning begyndte i 1942, var den overvejende part af beboerne langt nede,

der var mange sprittere og løse fugle af laveste art. Allerede i 1943 kunne de første lejere flytte ind i de nye smukke ejendomme ved Dronningens Tværgade. Nu er hele kvarteret blevet et af byens smukkeste, og således har det atter fået berettigelse til at bære det navn, det fik ved sin grundlæggelse i 1660, nemlig *Ny København*.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

Erhvervelser og iagttagelser

AF STEFFEN LINVALD

Siden sidste årsberetning blev udgivet i årbog 1963, har der i Københavns Bymuseum ligesom de foregående år været afholdt en række interessante udstillinger. Slotsholmens omlægning og opførelsen af den ny ministerialbygning var således den ydre anledning til, at der i festsalen arrangeredes en udstilling, der viste denne bydels historie gennem 800 år, belyst ved hjælp af billeder, modeller etc., som bl.a. Nationalmuseets III afdeling og de kgl. bygningsinspektører Thomas Havning og Eske Kristensen havde stillet til disposition. Senere fulgte en »Delvis genopstilling af Københavns udstilling i Wien 1962«, der skyldtes arkitekt Ib Lunding, og to mindre udstillinger – den ene til minde om 150 årsdagen for Tivolis grundlægger, Georg Carstensens fødsel den 31. august 1812; den anden en udstilling af Nicolai Hammers smukke københavnske raderinger.

På grund af den store interesse, som Søren Kierkegaard omfattes med i udlandet, afholdtes i forbindelse med 150-året for hans fødsel den 5. maj 1813 en udstilling i Det danske Hus i Paris. Udstillingen, der for Statsministeriet var arrangeret af arkitekt Ib Lunding, vistes senere i Bymuseet, hvor den besøgte af 5.173 gæster. Den efterfulgtes i sommeren 1963 af en udstilling til minde om hundredåret for loven om politiets nyordning 1863, som var arrangeret i samarbejde med politiet, og til hvilken en stor del af de udstillede genstande og billeder var stillet til disposition af Kriminalmuseet. Den blev set af 23.013 personer. Tidligt samme

efterår var salen stillet til disposition for Socialdirektoratets udstilling »I gode hænder« og i september for Dansk Post- og Telegrafmuseum til afholdelse af udstillingen »Grønland og dets postvæsen«. I oktober afholdtes i samarbejde med Københavns sporveje udstillingen »100 år sporveje i København«, som besøgte af 22.341 gæster. En stor succes var også juleudstillingen »Dukkespil«, hvor bl.a. kunstmaleren Helgo Jørgensen optrådte med sit marionetteater, idet den blev set af 22.594 besøgende. Årets sidste udstilling var »500 års københavnske jordfund« i marts 1964, der gav udtryk for den stigende interesse hos befolkningen for de minder om borgerlig kultur i ældre tid, der findes så mange af ved udgravninger i København.

I sommermånederne afholdes hvert år i museets have en række godt besøgte parkkoncerter, ligesom også parkteatrets forestillinger har været henlagt hertil. Desuden har der i festsalen været afholdt forskellige koncerter, bl.a. af Københavns kommunes skoleorkester under ledelse af komponisten Peter Deutsch; af Københavns drengekor under ledelse af kapelmester Mogens Wöldike, af Kordirigentforeningen og af »Den danske Ballet- og Musik Festival«. Endelig har museets film »København – en by i forvandling« været vist i en længere periode under publikums store interesse.

Mindre artikler om museet, dets samlinger og arrangementer er blevet optaget i dagspressen og i tidsskrifter.

Ude i byen har museet takket være sin nye arkæologiske medarbejder på en ganske anderledes tilfredsstillende måde end hidtil kunnet varetage de opgaver, der naturligt påhviler det med hensyn til jordfundsundersøgelser. For de store værdifulde fund af potteskår, kakler, porcelæn og fajance etc., der er blevet gjort, vil der blive redegjort i en særlig artikel. Antallet af nedrivninger, der har haft interesse for museet, har derimod været noget mindre end ellers, men de ejendomme, som har haft historisk interesse, er som

Industriudstillingsbygningen fra 1852, der var beliggende på Christiansborg Ridebane. Maleri af Christian Rosenberg

sædvanlig blevet opmålt og fotograferet. I museets samling har der fundet forskellige nyopstillinger sted, således har dets smukke model af København omkring 1660 fået sin blivende plads i kælderetagen i tilknytning til billederne fra Svenskekrigene, og på 1. sal er der blevet indrettet et permanent rum med københavnske jordfund. Desuden er store dele af billedarkivets samlinger blevet omordnet, således at de er blevet lettere at anvende for de mange besøgende, der årlig studerer i det.

Museet har i 1962/63 været besøgt af 50.406 personer, henvend

400 har studeret i dets billedarkiv, og 3.103 billeder og genstande har været udlånt til studiebrug og reproduktion, medens det i 1963/64 har haft 107.358 besøgende, og henved 450, der har studeret i dets billedarkiv, hvor ca. 4.000 billeder og genstande har været udlånt til studiebrug og reproduktion – et antal der er i stadig stigning og derfor udtryk for den betydning, billedarkivets rige samlinger efterhånden har fået for studiet af Københavns historie og kultur.

Billedsamlingens forøgelse

Som i de foregående år har museet også i de sidste par år trods stigende priser været i stand til at erhverve en række interessante billeder og genstande. Blandt billederne er et udmærket maleri af den bygning, hvori den første store industriudstilling i København fandt sted 1852. Den var beliggende på Christiansborg Ridebane og opført efter tegning af arkitekten G. F. Hetsch i skikkelse af et antikt tempel. Fra lithografier var denne bygning os velkendt, men det nyere maleri, hvor den ses på baggrund af Ridebanens bygninger, giver også et indtryk af dens brogede bemaling. Billedet skyldes maleren Christian Rosenberg (1816-83), som iøvrigt i forvejen var repræsenteret i museet med et lille smukt maleri af Adlers bødkergård i Møntergade.

Et andet billede fra Slotsholmen forestiller de i året 1900 nedrevne seks smukke renæssancehuse i Børsgade, der var kendt under navnet »De seks Søstre«. De var opført 1645 af rentemester Henrik Müller, og umiddelbart før de blev nedbrudt for at give plads til Privatbankens hovedsæde, blev de på Christian IX's fødselsdag den 8. april 1900 malt i deres flagsmykkede tilstand af Fritz Stæhr-Olsen – og det er dette billede, museet nu har erhvervet. Det har desuden den interesse, at man i baggrunden ser den i 1938 ned-

Det tidligere Assistenshus med det berømte pæretæ foran nabohuset til venstre for dette, det såkaldte »Hans Blasen i Pæretæet«. Maleri af C. R. Vogelsang ca. 1850

revne Brogade på Christianshavn, medens spiret på Frelsers Kirke i det fjerne tegner sin dunkle silhouet mod den grålige forårshimmel.

Ældre billeder fra den indre by bliver imidlertid år for år vanskeligere at opdrive, og der er stadig nogle motiver, der står på museets ønskeseddel. Således har det i mange år håbet ved lejlighed at komme i besiddelse af maleren C. R. Vogelsangs interessante udsigt fra Slotsholmen til det tidligere Assistenshus, der nu danner en smuk ramme omkring stats- og kulturministerierne. På dette billede, som er malt omkring midten af forrige århundrede, ses bl.a. det berømte pæretræ, som langt op i forrige århundrede voksede på fortovet ud for det lille hus ved siden af selve Assistenshuset. I datidens København var det kendt for sine fyldige og saftige frugter, og det er til minde om det, at huset, som er bygget efter ildebranden 1728 af en øltapper ved navn Hans Blasen, i daglig tale altid kaldes for »Hans Blasen i Pæretræet«, som det iøvrigt også fremgår af den sandstenstavle, der er anbragt over kældernedgangen. Billedet, der sidst tilhørte taksator Charles Sendrup, Korsørgade 32, er af denne skænket til museet, hvor det nu har fået sin blivende plads blandt billederne, der belyser Frederik VI-tidens København.

Ejendommeligt nok har museet ikke tidligere været i besiddelse af et maleri af det gamle Råd- og Domhus på Nytorv, men kun af tegninger og fotografier. Nu har det dog endelig været så heldig at kunne købe et maleri af det fra omkring 1850. Det skyldes sikkert maleren Carl Balsgaard, og giver et meget godt indtryk af C. F. Hansens fornemme nyklassiske bygning. Selv om det er usigneret, er der næppe nogen tvivl om, at det virkelig er udført af Balsgaard, da det såvel i maner som kolorit opviser stor lighed med et maleri på Øregård Museet af Nytorv set fra Gammeltorv.

Et andet maleri, også med motiv fra den indre by, forestiller

Admiral Geddes Gård i Store Kannikestræde omkring 1905, inden den i 1918 blev erhvervet af kunsthandleren Eddie Salicath og restaureret af Hans Koch og professor Carl Petersen. Billedet fortæller på en udmærket måde om den hyggelige bindingsværksgårds daværende tilstand, da gårdspladsen lå hen med sine toppede brosten og var et tilholdssted for kvarterets katte. Ved restaureringen fjernedes et skur til venstre, og på havemuren ind til Borchs Kollegium anbragtes i stedet en tavle, hvis indskrift beretter om ejendommens historie fra 1567, da rigskansler Johan Friis til Hesselager fik skøde på grunden. Den nuværende ejendom er dog først opført i 1730'erne.

Ikke langt herfra har maleren Johannes Mohr hentet sit motiv til den smukke udsigt fra hans bopæl på Kultorvet til hjørnet af St. Gjertrudsstræde. Da Johannes Mohr døde allerede 1843, er billedet sikkert malt omkring 1840, og det giver således en fornemmelse af dette kvarters skikkelse efter dets genopbygning efter bombardementet 1807.

Foruden disse billeder har museet erhvervet en tegning af Victor Hansen, der forestiller det maleriske sidehus med den morsomme svalegang i Abel Cathrines Stiftelses gamle bygning i Dronningens Tværgade nr. 39. I 200 år var denne stiftelse beliggende her, indtil den i 1886 fik til huse i en af arkitekten H. B. Storck opført bygning i Abel Cathrinesgade på Vesterbro, der nu anvendes til husvilde.

Også fra Christianshavn er museet kommet i besiddelse af et smukt maleri, der forestiller udsigten fra et vagthus på Christianshavns Vold mod Frelsers Kirke. Det skyldes Karl Schou og må være malt omkring 1910. Det var med på den mindeudstilling, der i 1939 afholdtes i Den frie Udstillings bygning.

Fra voldkvartererne stammer en lille tegning af de forskellige voldmøller på Østervold og en tegning, som fhv. stationsforstander

A. Koefoed har skænket, af den gamle Langebro set fra Vester-voldgade, flankeret af den tidligere Grynmølle og Druknehuset.

I ældre tid, da voldene endnu lå som en ring omkring Københav, var brokvartererne idylliske landdistrikter, hvortil københavnernes valfartede i de varme sommermåneder, og hvor mange endog lå på landet. Hvor fredeligt her var, viser en akvarel af det Manthey'ske landsted på Blegdammen. Det er et bindingsværkshus, der ligger i en have med snorlige gange. Billedet er signeret D. Manthey den 12. juni 1814, og det er sikkert kunstnerens hustru og to børn, der ses ved et lysthus, som er bygget op ad husets gavl. Kunstneren og husets ejer må være identisk med censor og økonomidirektør ved Det kgl. Teater Johan Daniel Timotheus Manthey (1771-1831).

Et maleri af Søren Lund giver i modsætning til dette et indtryk af Blegdamsvejen, da bebyggelsen efter voldenes fald begyndte at brede sig herude, idet det viser det gamle Asyl, set fra fælleden. Det består af et lavt nygotisk hus med trappegavl over porten og to fløje af bindingsværk.

Ligeså landligt som dette billede er et par akvareller med motiv fra ejendommen Nørrebrogade 187 i 1883, som fru Oda Barmfelt, Nørre Allé 19 D, har skænket, idet det viser, at endnu på et så sent tidspunkt fandtes der på Nørrebrogade ved Stefansgade små hyggelige haver. I huset, der ses på billederne, havde giverindens bedstefader, cigarfabrikant Mads Holst fabrik, udsalg og bopæl. Også Østerbro har skiftet udseende, og selv om det måske ikke alt for tydeligt fremgår af et maleri fra 1921 af Østbanegade, hvor man ser viadukten ved indkørslen til Kalkbrænderihavnsgade ud for Vordingborggade og i baggrunden Middelfartgade, så beviser et lille – noget naivt udført – maleri af haven, der hørte til direktør Dohns villa, Østerbrogade 120, til gengæld, at Østerbro i sin tid også var en meget idyllisk forstad. Billedet, der er malt 1895, skyldes

Th. Dohn og har navnlig interesse, fordi det forestiller en typisk københavnsk villahave i slutningen af forrige århundrede med lysthus, stenhøj med flagstang og havefigur.

Længst bevarede måske Frederiksberg som villaforstad sin oprindelige karakter. Et maleri af Karen Jacobsen fra 1905 forestiller således et interiør fra gården bag en tidligere særdeles kendt villa, Frederiksberg Allé 42 på hjørnet af Alhambravej, som efter traditionen skal have været beboet af Støvlet-Cathrine, Christian VII's meget omtalte mæresse. Billedet, der er ret ejendommeligt, viser den ene sidefløj. Det er skænket museet testamentarisk af Karen Jacobsens datter, fru Jytte Bræstrup.

Også de lidt fjernere forstæder er repræsenteret blandt museets nyerhvervelser, blandt andet med et maleri af Herman Jensen, der forestiller Aalekistehuset ved Damhussøen 1916, i hvilket år det også udstilledes på Charlottenborg. Da det som regel er Øresundskysten og skovene langs denne, der tidligere virkede inspirerende på kunstnerne, og kun sjældent det flade bondeland vest for København, er museet naturligvis ivrigt efter at erhverve de få billeder herfra, som af og til dukker op i handelen, og som giver et indtryk af dets udseende i ældre tid. Til denne gruppe billeder må det omtalte maleri utvivlsomt henregnes, for selv om det er malt så sent som i 1916, havde egnen ved Damhussøen da endnu ikke helt skiftet karakter.

Endnu mere landlig var egnen omkring Brønshøj, som det fremgår af et maleri af Harald Henriksen, der skal forestille den for længst nedrevne gård: Lille Bellahøj, der lå på hjørnet af nuværende Bellahøjvej og Borups Allé, hvor Friluftsbadet nu er beliggende.

Foruden de nævnte billeder har museet som depositum fra Ny Carlsbergfondet modtaget en smuk afstøbning af Nicolai Dajons brændtlersfigur »Høsten« fra 1780'erne, der oprindelig var op-

stillet i haven ved det kendte landsted, senere forlystelsesstedet »Vodroffslund« ved Vodroffsvej, der blev nedrevet 1906. Figuren blev herefter anbragt i »Korups Have« i Valby og tilhører nu Statens Museum for Kunst.

Nyerhvervede møbler

Ved sin indflytning på den tidligere Skydebane var museet kun i besiddelse af ganske få møbler. Efterhånden er denne mangel blevet afhjulpet, dels ved gaver, dels ved køb. Særlig vægt lægges naturligvis på møbler, der enten har tilhørt kendte københavnere, eller er udført efter tegning af kendte kunstnere – de såkaldte »kunstnermøbler«. Til den første kategori hører et lille smukt nyklassisk dameskrivebord med overskab, der ligesom et tidligere erhvervet spillebord har tilhørt Frederik VI's livlæge, dr. Brandis. Begge disse møbler, der er gået i arv i slægten, er blevet solgt til museet af frk. A. Brandis, Genforeningspladsen 48.

En meget betydningsfuld forøgelse af museets møbelbestand betegner også et møblement af mahogni, der har tilhørt digteren Adam Oehlenschläger, og på grund af digterens tilknytning og kærlighed til Frederiksberg har fået plads i det værelse, hvor billederne fra denne bydel og af hans fødested på Vesterbrogade er udstillet. Det består af sofa, tre armstole og et stort rundt bord i den såkaldte Christian VIII-stil. Om dets proveniens hersker ingen tvivl. Efter Oehlenschlägers død 1850 gik det i arv til hans datter Marie Konow, hvis mand ejede herregården Stend ved Bergen. En af deres sønner var den norske statsminister Wollert Konow, der arvede såvel gården som Oehlenschlägers møblement. På gården bevaredes dette derefter i slægtens eje, indtil museet fik det tilbudt og erhvervede det.

I det rum, hvor det er placeret, er også udstillet et andet af

Museets samling af møbler, der har tilhørt kendte københavnere, er i år blevet forøget med dette møblement, som har tilhørt Adam Oehlenschläger

museets nyerhvervede møbler – et piano, som er skænket af pastor Johs. Feveile, Svend Gøngesvej 7 i Brønshøj. Ifølge et vedlagt brev af 17. juni 1834 er det en gave fra kammerjunker, justitssekretær i Højesteret Frederik von Obelitz (1773-1839) og hans hustru Ellen Flindt (1782-1869) til deres datter Louise Elisabeth Augusta von Obelitz (1819-1892) på hendes 15 års fødselsdag. I 1849 ægtede hun den senere overlæge ved Garnisons Sygehus i København, Frederik Christian Feveile (1812-1868), og disse var pastor Feveiles bedsteforældre. Med pianoet fulgte en pianotaburet og en nodeetager.

Medens disse møbler har udpræget dansk, specielt københavnsk interesse, er det næppe for meget sagt, at det udvalg med professor Billeskov Jansen i spidsen, der forestår Søren Kierkegaard-samlingen i Bymuseet, ved at erhverve den berømte filosofs skrivepult har tilført samlingen et møbel af international betydning. Også

dens proveniens er helt sikker, idet den på auktionen over Søren Kierkegaards efterladenskaber i foråret 1856 blev købt af rektor Forchhammer på Herlufsholm og siden solgt til rektor O. F. Bache, hvis familie ejede den, til den kom på Bymuseet.

Iøvrigt er det også lykkedes at erhverve en empirebænk, som efter traditionen ligeledes skal have tilhørt Søren Kierkegaard. Ved hans død 1855 kom den i broderen biskop P. C. Kierkegaards besiddelse, og ved hans død i sønnens Poul Kierkegaards eje. 1905 solgte denne den til arkitekt, senere palæforvalter Hother Paludan, hvis datter nu har overladt den til Søren Kierkegaard-samlingen.

Af de såkaldte »kunstnermøbler« har museet modtaget to møblementer – det ene, som er udført efter tegning af Thorvald Bindesbøll, og som består af sofa, bord, tre stole og to blomsterstativer, er skænket af den kendte snedkermester Rudolf Rasmussens enke, fru Elna Rasmussen, Vesterbrogade 58; det andet er et herreværelse-møblement, udført 1904 efter tegning af Harald Slott-Møller til afdøde borgerrepræsentant, varemægler Just E. Cohen og skænket kommunen af fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald og hustru f. Hannover Cohen.

Andre erhvervelser

Til minde om en af landets store sønner er en fotokopi af den berømte arkitekt Theophilus Hansens æresborgerbrev i Wien fra 1883, af formanden for Københavns borgerrepræsentation, kon-torchef Henry Stjernqvist blevet deponeret i museet.

Som følge af de forskellige trykkeriers og lithografiske anstalters stigende interesse for bevaringen af plakater og andre reklame-tryksager, som det i det lange løb er betydningsfuldt bliver gemt, har Bymuseet modtaget en større samling plakater etc., således at det nu sikkert er det museum, der har det største udvalg af disse.

I denne forbindelse er museet foruden Det kgl. Bibliotek også redaktør Eyvind Rafn megen tak skyldig for hans aldrig svigtende interesse for dette område af museets virksomhed.

Blandt de andre ting, som museet er kommet i besiddelse af, er et par signeter, som skrædderlauget i København ved kontorchef J. Oluf Petersen har deponeret. Det ene stammer fra 1697, det andet fra 1748. Endvidere har Sukkerhusarbejdernes Fagforening af 1893 overladt det to faner, medens fru E. Jensen, Damsbo Vænge 6, har skænket en »festmappe«, der har tilhørt hendes afdøde mand, og som er udført i anledning af Tagpaparbejdernes Fagforenings 50 års jubilæum 1947. Endelig har vekselerer O. Bützow foræret museet det skilt, som i mange år hang ved hans kontor i Bredgade.

Da Assistenshusets bygning i Nybrogade rømmedes, modtog museet ved direktør Thueslev foruden tegninger og fotografier af dets gamle interiører også to pengebatter af jern i senempirestil. Desuden har det af Københavns Belysningsvæsen fået overladt en af de gamle lygter fra Dybbølsbro, og fra Københavns Vandforsyning et forhandlingsbord, der i sin tid skal have stået i magistratsalen på det gamle Råd- og Domhus på Nytorv.

Blandt de øvrige nyerhvervelser kan nævnes en samling billeder og diplomer fra Jacob Krølls bekendte røgeri, Klareboderne 10, skænket af fru Agnes Jensen, Skt. Kjeldsplads 3, og en samling billeder, bøger og genstande, der har tilhørt digteren Ludvig Bødtcher (1793-1874), der er skænket af boet efter fru Dagmar Dolleris, Rødkildevej 50, ved advokat Aage Thilker, Dalgas Boulevard 27. Endvidere har museet fra foreningen »Vestervoldgades Skole« ved foreningens ophævelse fra dens tidligere formand, grosserer Oskar A. Dahl, Skt. Markusplads 10, modtaget dens dirigentklokke og banner; fra frk. Grethe Hertel, Henningsens Allé 2, en højesteretssagføreruniform og diverse ældre klædnings-

stykker, som bl.a. vil kunne benyttes ved vekslende udstillinger. En stor lås, der tidligere har tilhørt viceadmiral H. Nyholm, skal efter traditionen stamme fra en af byportene.

Billeder og genstande er yderligere overladt det af Rådhusforvalterens kontor, Stadsarkivet, Danmarks tekniske Museum, Køge byhistoriske Arkiv og Søllerød Bibliotek, medens »Josty« i Frederiksberg Have ved fru E. Mucardt har skænket 40 af restaurationsens ældre havestole.

Foruden de allerede nævnte er gaver i 1962/63 skænket af:

Fru Aamand Christensen, Oxford Allé 27 – kontorchef Carl Andersen, Direktoratet for stadens revision – fotograf H. Bach, Wilkensvej 12 – hr. Viggo Bay, Bomhoffs Have 14 – frk. Karen Boje, Tagensvej 202 – elektroinstallatør Hugo Bonfils, St. Knudsvej 25 – kedelpasser Aksel Borup, Filtenborg, Jyllandsgade 25, Fredericia – grosserer Ulf Brøste, Overgaden oven Vandet 10 – fru Grete Christiansen, Kildevej 26, Rungsted Kyst – fru Ida Merete Erlandsen, Vodroffslund 1 – fru Karen Falkedal, Valkendorfsgade 20 – hr. Gunnar Fiebiger – fru Lissie Fridericia, Sønder søvej 38, Gentofte – frk. Edith Goldschmidt, Vodroffsvej 17 – forpagter Hank ved inspektør Skaarup, Københavns kommunes beboelsesejendomme – Havemanns Magasin ved inspektør Elleby – F. Hendriksens reproduktionsanstalt – fuldmægtig I. Heinrichy, Det kgl. Klasselotteri – direktør R. Henriksen, Bistrup pr. Birkerød – fhv. postmunderingsmester Ove Hertz – antikvitetshandler Paul E. Høyer, Blegerstræde 1, Dragør – J. Jensens vinhandel, Viborg – muremester Juul Sørensen, Tværvangen 8, Brønshøj – fru Inger Jørgart, Gammel Jernbanevej 23, Valby – fru Jørgensen, Willemoesgade 57 – smedemester Jørgensen, Meinungsgade 17 B – civilingeniør H. Kjølens, Brolæggerstræde 13 – skuespiller Poul Kortzau, Oldmarken 44, Søborg – kammerherreinde Bodil Krag, Strandgade 6 – boet efter frk. Witta Kragh ved landsretssagfører

Schack Eriksen, Frederiksholms Kanal 2 – fuldmægtig F. Krohn, Hulgårdsvej 50 – prokurist Børge Lander-Rasmussen, Ordrupvej 177 – politidirektør Eivind Larsen – billedskæreremester Lauritz Sophus Larsen – oberstløjtnant S. A. Larsen, Saltværksvej 203 – fru Vita Laursen, Rosenfeldt Allé 10, Gentofte – rådhusbetjent Erik Mathiesen, Oxford Allé 24 – fru Alice Meyer ved kunsthändler Svend Magnussen – byretsdommer Jørgen Mundt, Kornbakken 13, Virum – cand. polit. Flemming Müller, Roskildevej 138 B – fru Clara Nielsen, Østerdalsgade 20 – direktør Holger Nielsen, Rådhusvej 50, Charlottenlund – fru Karen Obel, Oehlen-schlägersgade 160 – fru E. Palsdorf, Kongevejen 128, Virum – fru Astrid Pedersen, Københavns Bymuseum – proprietær J. Prahl, Hulemosegård, Nyråd – fru Thyra Puck, Gardes Allé 3, Hellerup – hr. A. Ramhult, Thyvej 17 – grosserer William M. Ruben, Klareboderne 12 – ingeniør Svend Rønne, Veras Allé 7 – forlagsboghandler Jørgen Sandal, Reitzels forlag – elektriker Knud Schrøder, Dalmosevej 13 – sekretær Nils Selmer, Nyvej 12 A – fru Karen Siemsen – ingeniør Erik Sommerfeldt, Esplanaden 5 – afdelingsingeniør James Steffensen, Ehlersvej 8 – snedker Ove Strack, Struensegade 43 – snedker Søderberg, Rådhuset – distriktschef, civilingeniør Kai Sørensen, Lægårdvej 58, Holstebro – havearkitekt Johannes Tholle, Lauritz Sørensensvej 2 – frk. Sigrid Wibe, Bykildevvej 9, Vanløse – assistent H. With-Pedersen, Linnés-gade 28.

I 1963/64 har museet modtaget gaver af ingeniør G. Andersen, Colbjørnsensgade 8 – Arbejdernes kooperative Byggeforening ved afdelingsleder Pedersen, Banegårdsplads 1 – Jørgen Bagges filmproduktion, Store Strandstræde 8 – hr. Børge Bech, Blegdamsvej 110 B – blikkenslagermester F. H. Billgreen, Korsørgade 20 – fru Ellen Carlsen ved hr. Orla Grønvaldt, St. Nikolajvej 20 – Christianshavns Døttreskoles børnehave – Dansk Arbejdsmands- og Speci-

alarbejderforbund ved afdelingsleder Jens Poulsen og sekretær Alfred Petersen – telegrafkontrollør, fru Ida Eggers, Svanemosegårdsvej 6 – politibetjent Anders Enevig, J. E. Pitznersvej 57, Herlev – fru Harriet Glode, Holmegårdsvej 42 – fru Paula Guldberg, Dag Hammerskjölds Allé 25 D – Den kgl. Grønlandske Handel – hr. Ernst Hansen, Ourøgade 19 – rådhusbetjent Viggo Harms, Røde Mellemvej 117 – salgschef Harry A. Hertz, Strandvej 142 – stationsbetjent A. Henckel, Tuborgvej 132 – konditor Hess – boet efter hr. Martin Høy og hustru ved frk. Lise Christensen – maskinmester S. Jensen, Bulbjergvej 5 – hr. Svend Jensen, Dybbølsgade 56 – betjentformand Jørgensen, Vejlands Allé 8 – kunstmaler Helgo Jørgensen, Smedetoften 28 – Danmarks kommunistiske Parti – Kgl. bygningsinspektør, arkitekt Eske Kristensen, Frederiksgade 21 – Landsarkivet for Sjælland – frk. Johanne Larsen, Pontoppidansgade 7, Randers – salgschauffør Otto Lorentzen, Burmeistergade 8 – tegner Lundgreen, Vesterbrogade 56 – montør Willy Nielsen, Rodosvej 25 – stukkatør Axel Pedersen, Bogenæsvej 14, Husum – fru Martha Petersen, Utterslevvej 15 A – redaktør Eyvind Rafn – ingeniør Svend Rønne, Veras Allé 7 – dr. med. Annie Schondel, J. M. Thielesvej 11 – provstinde M. M. Schouboe, Dannebrogsgade 3 – kunstmaler Per Sonne – hr. O. Stamer, Holbæk – Statens kunsthistoriske Fotografisamling – havearkitekt Johannes Tholle, Lauritz Sørensenvej 2 – revisor E. Thrane-Jensen, Oksbølvej 2, Rødovre – museumsinspektør Palle Friis, Hjørning – Mr. G. W. Walker, Mount Carmel, St. Leonards-on-Sea, Sussex, ved kultur- og presseattaché Svend Stubbe Østergaard.

NYERHVERVEDE JORDFUND

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Det er ikke ofte, at man på Bymuseet har haft en så god graveperiode at se tilbage på, som det har været tilfældet med det sidste halvandet år. Der vil derfor være god grund til at omtale nogle af de vigtigste fundsteder og i særdeleshed eet af dem, idet det er sjældent, at tingene er så fint bevarede som netop der.

Nybyggeriet på Slotsholmen har gået for sig igennem en længere periode, og da det her drejer sig om et sted, der blev opfyldt under Christian IV, var der meget at finde i jorden fra netop hans tid. Blandt andet fik museet en udmærket samling velbevarede sko, og sko havde det ikke for mange af i forvejen. Særlig bør også fremhæves et stykke af en benkam, på hvilken der var indridset en tegning af Københavns Slot og Børsen på den ene side, og på den anden et byprospekt. De genstande, som i dette fund var daterede, var forsynede med årstal mellem 1620 og 1635.

Også i Asylgade fik vi en hilsen fra Christian IV's tid, idet der i grunden til et hus, som var ved at synke, under piloteringen blev fundet en slutsten med kongens på latin forkortede valgsprog: »R. F. P.«. På samme sted blev også fundet adskillige andre sandstensfragmenter: vinduesindfatninger, dørkarme, brudstykker af figurer samt en smuk krone, der har megen lighed med en, der sad på det i 1795 nedbrændte rådhus på Nytorv. Muligt er det også, at nogle af de dekorative enkeltheder stammer fra admiralitetsbygningen, som jo lå i nærheden, ved Holmens Kanal.

Fra Løvstræde har museet ligeledes fået en række gode sandstens-

detailler, der efter deres kvalitet at dømme må stamme fra et fornemt bygningsværk. Man kunne i den forbindelse fristes til at tro, at de stammede fra Ulfeldt's nedrevne gård på Gråbrødretorv, idet det ikke så ud, som om stenene havde været ret gamle, da de blev nedtagne.

Rundt om i byen har museet fulgt de mange udgravninger, der iøvrigt har fundet sted, og især fra Adelgade, på tømmerlaugets tidligere grund og i den gamle Østergrav, er der hentet fine ting til museets samlinger. Nævnes må således en meget smuk havevase med rester af forgyldning og bemaling – et stykke, der muligvis stammer fra Rosenborg Have, idet havens oprindelige grænse netop skar voldgraven på dette sted.

En ejendommelighed ved disse grunde i Adelgade var, at der i dem fandtes temmelig meget affald fra Store Kongensgades fajancefabrik. På det sumpede terræn var det benyttet som opfyld, og blandt de ting, der blev fundet, var det meste ufærdige varer: uglacerede fade, tallerkener m.m., kapsler til at brænde disse i samt fejlbrændinger. To af disse bar dog prisen. På det ene var nemlig med blyant skrevet CONRADSEN LORENTZ, et navn, som ikke tidligere har været kendt i forbindelse med fabrikken, medens der på det andet, et udekoreret skår, var skrevet nogle node-tegn.

På fabrikkens egen tomt i Fredericiagade tæt ved Store Kongensgade har Bymuseet sammen med Nationalmuseet arbejdet i adskillige måneder i efteråret 1964. Begge museer lykkedes det her at få en fin samling af typer på dens produktion, såvel af dem, der i forvejen var kendte, som adskillige hidtil ukendte. Disse fund har iøvrigt tjent som grundlag for en del af dette års udstilling af københavnske jordfund. Da de fleste af de fundne sager var uglacerede, ville det måske have været vanskeligt at anskueliggøre deres udmærkede kvalitet, om ikke heldet i en sjælden grad havde til-

smilet os, idet der tidligere på sommeren på Grønlandske Handels Plads var blevet fundet mange fine ting fra fabrikken, således at de uglacerede ting kunne udstilles til sammenligning med de glacerede.

Grunden, hvor Grønlandske Handels Plads ligger, blev opfyldt i årene mellem 1730 og 1750. En kam, der blev fundet herude, dateret »30 Julii 1744«, passer således smukt ind i billedet, og adskillige skår med årstal lå ligeledes indenfor dette åremål. Da der på byggepladsen blev gravet en del med »håndredskaber«, blev der fundet usædvanlig mange ting, og da byggeledelsen ikke ønskede forstyrrelser i arbejdet, var Bymuseet i lang tid ene om at få de mange smukke ting fra Store Kongensgade fabrikken, og dette har blandt andet bevirket, at museet i dag råder over en ret enestående samling signaturer fra denne fabrik.

Ostindisk porcelæn var der også store mængder af og i rige variationer, ligesom der fandtes en mængde brudstykker af figurer, som datidens søfolk har bragt med sig hjem som souvenirs. Helt utroligt var det, at dele af kinesiske lakvifter med forgyldning lå bevaret i jorden sammen med dele af fjervifter. Et sted på området fandtes desuden et stort parti brudstykker af fabriksnye hollandske kridtpiber. De lå i bynkefrø, og det er derfor meget sandsynligt, at de har været indpakket i disse, da det sikkert har været en billigere emballage end savsmuld. Træsager, der blev fundet her, var også vidunderligt velbevarede – hvad enten det drejede sig om skæringer fra omkring 1590, dele af musikinstrumenter, dukker, toppe, knivskæfter eller de mange andre genstande, der blev gravet frem. En lille nøglebøsse så helt brugbar ud endnu.

Det var i det hele taget uhyre forskelligartede sager, museet fandt på dette sted: briller, parykdele, stoffer, handsker, vanter, tapetrester af gyldenlæder og møbelbetræk af hestehår. Et sted så fylde ud til at være udsmidninger fra et sadelmagerværksted, et

andet sted var der masser af vinduesglas. Glas var i det hele taget et kapitel for sig selv, idet der foruden alt det andet fandtes et væld af flasker og drikkeglas – meget af en så fin kvalitet, at der ikke var den ringeste antydning af glaspest – noget, fortidens glas lider og led af. Et brudstykke med dronning Sophie Magdalenes kronede monogram var vel det fineste i sin art.

Samtidig med, at der er blevet foretaget undersøgelser »i mar-ken«, har der, som nævnt, været afholdt udstilling på museet af københavnske jordfund, hvor et særligt rum desuden er blevet indrettet til samme formål. Her er mange af de omtalte ting nu udstillet foruden adskillige jordfundne gaver, som museet i årets løb har modtaget fra: antikvitetshandler Kai Andersen, Galleri Tvede, Ny Adelgade – frk. Edith Frey, Åbenrå 31 – kunstmaler Hauptmann, Høyensgade 4 – skoleelev Andy Kier, Gothersgade – hr. Einar Kiørvel, Øster Farimagsgade – erhvervsarkæolog Jens Larsen, Kattesundet 12 – kunstmaler Poul Lillesøe, Sophus Falcks Allé, Dragør – antikvitetshandler, sceneinstruktør Erling Schrøder, Grønnegade.

ANMELDELSER

Axel Kjerulf: Omkring Nyhavn og Kongens Nytorv. Spredte træk af livet bag facaderne i det gamle København. Kbhvn. 1962. 98 s. ill.

Samme: Latinerkvarteret. Blade af en gammel bydels historie. Kbhvn. 1964. 115 s. ill.

Som den ærkekøbenhavnerv, Axel Kjerulf var, og som udgået fra et hjem, hvor alle former for kultur sad i højsædet, havde han livet igennem en altid vågen forståelse af, at hovedstadens minderige huse var en væsentlig bestanddel af vor kulturelle arv. Med sin rige fond af sikker historisk viden gav han sig i lag med at skildre bygningerne omkring Kongens Nytorv og ned langs Nyhavn. Det blev til en meget smuk bog, der blad for blad fastslår, at Axel Kjerulf både kendte og forstod dette særprægede bykvarter. Med sine store stilistiske evner har han berettet om de enkelte huses ofte dramatiske historie, minder knyttes til minder fra den tid, da kong Christian den fjerde planlagde kvarterets anvendelse, som en storslået udvidelse af det lille København indenfor voldene.

Det er nok så trist at blive konfronteret med de ubegribelige forsyndelser, det københavnske styre har på sin samvittighed, før den mere end tiltrængte fredning endelig standsede vandalismen. Da var uvurderlige værdier sat over styr i den hemningsløse profitjagt med dens sørgelige resultater i form af bastardagtige rædsler indenfor arkitekturen, i en såre slet periode. Dog nåede man lykkeligvis at redde mange lødige bygværker og ægte borgerhuse. Hvor fattig ville den danske hovedstad ikke have været, om også de var forsvundet. Nogle har nu stået i over tre hundrede år, andre tæt deropimod. Måtte de være der generationer endnu, for de kan slet ikke undværes.

Den samme sans for emnet og dets redelige behandling lægger Axel Kjerulf for dagen i den sidste bog, han fik skrevet, og som kom ud efter hans død. Fra Kongens Nytorv gik han over til »Latinerkvarteret«, der på en måde er mere et åndeligt end et geografisk begreb. Det har været hans agt at vise eftertiden – og det er fuldt ud lykkedes for hans følsomme pen – at det er Alma Mater, der har præget denne karakteristiske københavnske bydel. Fra sin tidligste

ANMELDELSER

barndom, han var født i Fiolstræde, var han fortrolig med kvarteret omkring Universitetet og Fruc Plads, og han giver os en dansk lærdomshistorie på så levende en måde, at de store hedengangne træder os i møde lige fra de Fincke'ér, Worm'er og Bartholin'er ned til Holberg, Ewald, Baggesen, digterkongen Oehlenschläger, Georg Brandes, Holger Drachmann og Herman Bang. De er her allesammen og mange flere, om hver enkelt kan Axel Kjerulf fortælle et og andet, man har godt af at vide.

Den såre smukt trykte bog, med de mange udmærkede illustrationer, vil bevare sin værdi. Hver sætning er skrevet med dyb forståelse af emnet, med en egen åndelig spændstighed, og med den oplagthed, der var så karakteristisk for Axel Kjerulf, når han greb pennen.

Johannes Lehmann.

Steffen Linvald: Landevejen i Strandkanten. Fiskerlejer, lyststeder og gårde langs Øresunds kyst. Kbhvn. 1964. 133 s. ill.

Denne usædvanligt smukt udstyrede bog af museumsinspektør Steffen Linvald bør finde mange læsere. Der er vel næppe nogen vej i det hele Danmark, der er så kendt og skattet af alle danske som landevejen fra Klampenborg over Tårnbæk, Strandmøllen, Skodsborg, Rungsted o.s.v. helt op til Helsingør. Gennem århundreder er den besunget af vore digtere og har været et uopslideligt motiv for vore malere og tegnere, store og små. Fælles for dem alle er det, at de hver for sig har fundet noget, de har lokket frem. Det samme kan siges om Steffen Linvald, der virkelig ved en mængde om denne historiske vej, om dens huse og om de højst forskellige mennesker, der har boet i dem. Som alt andet har også Strandvejen i højeste grad skiftet karakter, og der er syndet meget mod den. Derfor må enhver, der har sans for naturskønhederne i vort land, nu glæde sig over, at man på så mange måder med held bøder på fortidens tankeløse ødelæggelser. Der kan ikke gøres nok, det understreges gennem denne betydelige bog, ingen læser uden at høste udbytte deraf. Det var en god idé, Steffen Linvald fik, da han skrev den, og man må håbe, der gennem tiderne kommer mere af ham af samme art.

Johannes Lehmann.

Steffen Linvald: Frederiksberg, den gamle bydel ved slotsbakkens fod. Kbhvn. 1964. 53 s. ill.

Denne lille bog er ikke ment som en skildring af Frederiksbergs meget begivenhedsrige historie op gennem tiderne. Den vil kun bringe et billede af de forskellige forudsætninger, der har givet den særpræg, og som er mere eller

ANMELDELSER

mindre årsag til, at idyllen har kunnet bevares så nogenlunde til vore dage. Det er i sig selv noget af en begivenhed.

Det er typisk for Steffen Linvald som forfatter, at han kan komme frem med mange morsomme gamle beskrivelser. Det vidner om hans belæsthed og beherskelse af stoffet, der med hensyn til Frederiksberg er meget stort. Mangen historiker ville løbe vild, men han manøvrerer med sikkerhed, og han forstår at vælge og vrage, hvad der er en kunst for sig.

Johannes Lehmann.

Herluf Krabbe: Kastellet gennem 300 år. Kbhvn. 1964. 315 s. ill.

Den 28. oktober 1964 fejrede Kastellet sit 300-års jubilæum med pomp og pragt – festgudstjeneste, mindepladeafsløring og foredrag samt med udgivelsen af ovennævnte bogværk.

Da oberstløjtnant Krabbe fortalte mig, at han ville skrive en bog om Kastellets historie, tænkte jeg uvilkårligt: »Hvordan vil han klare den sag; den flittige historiker Victor Krohn har jo allerede beskrevet alt fra kirken til vandpumperne?« Men oberstløjtnant Krabbe har forstået at give en både militærhistorisk og kulturhistorisk skildring af Kastellet gennem tiderne, så enhver med udbytte kan læse bogen.

Det første kapitel om Kastellets vold er måske vanskeligst at følge for en uindviet, idet alle udenværkerne nu er borte, men så må man glæde sig over, at det er lykkedes at restaurere de tilbageværende volde således, at ingen er i tvivl om, at man står over for et stort fæstningsværk.

Enhver historisk forfatter må misunde oberstløjtnanten, at han ikke har måttet skele til det økonomiske, men har kunnet bringe et væld af fortrinlige billeder. Da der nu er ødslet med billedstoffet, kunne man måske have ønsket sig lidt flere plantegninger, således er beskrivelsen af fængselsbygningen bag kirken svær at følge uden plantegning.

Intet andet dansk bygværk har som Kastellet huset så farverige personligheder: militærpersoner af høj kvalitet, fangne feltherrer, præster, bageri-entreprenører, fornemme statsfanger, usle slaver m.fl. Alle disse personer og det militære milieu har forfatteren forstået at skildre, så alt træder lyslevende frem.

Som et helt nyt emne behandles Kastellets malere, og man fornemmer her oberstløjtnantens nære slægtskab med malerkunsten. Den eneste nulevende kastelmaler – Per Sonne – omtales, men det havde været ønskeligt, om der blandt alle de ældre genremalerier var vist et af hans gode billeder af Kongeporten.

Også saneringen af Kastellet har sit kapitel, og man må her glæde sig over

ANMELDELSER

den fortrinlige måde, hvorpå Forsvarets Bygningstjenestes Nordsjællandske Bygningsdistrikt og dets arkitekter har formået at bevare det gamle, men samtidig har skabt gode og smukke arbejdsforhold for stabe og beboere. Se blot billedet af kommandantens smukke dagligstue.

Jeg kan på det varmeste anbefale at læse bogen og opfordrer til at aflægge Kastelet et besøg.

L. Sabroe.

John F. Ekvall: Mennesker i en bydel. Skæbner og skikkelser i Vesterbros historie. Kbhvn. 1964. 76 s. ill.

I efteråret 1964 kunne Vesterbro fejre sit 350-års jubilæum, hvilket gav anledning til en del festivitas. Bl.a. udsendte ingeniør John F. Ekvall på Danske skribenters Forlag et lille skrift »Mennesker i en bydel«, med undertitlen »Skæbner og skikkelser i Vesterbros historie«.

Arbejderkvartererne Nørrebro og Vesterbro er endnu forholdsvis uopdyrkede områder indenfor Københavnshistorien, og der ligger givetvis her et stort og spændende stof og venter på at blive taget op til behandling. At det ikke har været hensigten med ovennævnte bog at afhjælpe savnet af et historisk værk om Vesterbro, fremgår imidlertid allerede af titlen.

Forfatteren opregner med nidkærhed de mange mere eller mindre prominente personer, der i tidens løb har kastet glans over bydelen ved at bo der. Men alt i alt bliver det kun til en overfladisk gennemgang og nogle velmenende almindeligheder.

Jeppø Rasmussen.

C. E. F. Weyses Breve I-II. Udgivet af Sven Lunn og Erik Reitzel-Nielsen for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbhvn. 1964. I alt 922 s. ill.

I 1789, da C. E. F. Weyse var 15 år gammel, foretog han sit livs længste rejse: fra fødebyen Altona til København. Her slog han rod, og herfra vovede han sig kun undtagelsesvis længere væk end til Roskilde. Det var en rejse på tre à tre en halv time med dagvognen, der udgik fra Knirschs gæstgiveri (Hotel d'Angleterre), og som ikke var fri for lopper.

Fra 1825 til sin død i 1842 boede Weyse på anden sal i Kronprinsessegade 36 (daværende nr. 399). Hovedparten af hans bevarede breve er skrevet her. De stammer fra hans fire sidste år og er rettet til hans nygifte plejesøn, cand. theol. Ferdinand Schauenburg Müller, der i 1839 var blevet kantor og informator ved Vallø stift. Med ham brev-sludrede Weyse i ziirlig stil ca. to gange

ANMELDELSER

om ugen – og ved at sammenholde disse breve med udgavens uhyre samvittighedsfulde noter kan en vågen læser samle mange enkeltheder om københavnsk dagligliv ca. 1840.

Lad os tage et par tilfældige eksempler.

Da J. P. Colding i august 1842 annoncerede med illumineret ballonopstilling fra Rosenborg eksercerplads, håbede Weyse på lidt gratis underholdning. Man kan se ham for sig: »Jeg sad og ventede i det ene Vindue og Madam Karen (hans husholderske) i et andet«. Men de ventede – som flere tusind andre nysgerrige københavnere – forgæves.

Til gengæld fik Weyse revanche to dage senere, da Georg Carstensen (»Hr. Figaro«) arrangerede vauxhall i Classens Have. Fra sine vinduer fik Weyse fornøjelsen af hele det kulørte fyrværkeri og slap for den ham vederstyggelige musik af de nymodens italienske og franske komponister Donizetti, Hérold og Bellini.

Året før havde han været til friluftsvauxhall i Rosenborg Have, hvor han fik stjålet sin tegnebog med fire rigsbankdaler, og i januar 1842 var han til indendørs vauxhall i Ridehuset, hvilket virkelig imponerede den ellers både kritiske og (selv)ironiske gamle herre. Han må indrømme, at »Barbaren har atter ved denne Leilighed viist, at han har Smag til et slikt Arrangement«. (Omtalen af Carstensen som »Barbaren« hentyder til, at han var født i Algier – »Barbariet«, d.v.s. Berberiet).

I disse sidste år var Weyses helbred lige så skrøbeligt, som hans økonomi var vaklende. Han, der i øvrigt var stærkt hengiven til hypokondri, prøvede ivrigt at genoprette sin egen og andres sundhed med hjemmelavede piller, pulvere og dekokter. Han havde årsregning hos hofapoteker Becker på Købmagergade, og 1. februar 1841 opgør Weyse, at han siden 1826 har betalt denne 850 rigsbankdaler for medicinalvarer.

Sin økonomi prøvede han, uden held, at bedre ved at spille i lotteriet, og han klager sig så detaljeret, at brevene giver et realistisk udtryk for prisniveauet og kredit-forholdene i København omkring 1840. Det fortæller også noget om mulighederne for ekstraintægter for en komponist af Weyses ry, at han i 1841 fik fem rigsbankdaler stykket, da de 12 trestemmige sange, han havde komponeret til skolebrug, blev udgivet. En af dem var melodien til »Julen har bragt velsignet Bud«.

Under udmalningen af et af sine ildebefindender fortæller Weyse: »Drikkevand var heller ikke af faae, og i den scheusliche Veir vilde jeg ikke jage Trine op til Nørrevold«. På dette stikord oplyser noterne, at Københavns huse ganske vist var forsynet med træledningsvand. Men fordi der heri fandtes talrige prøver på både dyre- og planteriget, foretrak man at hente sit drikkevand fra en af stadens ca. 500 offentlige pumper. Af disse havde just den på hjørnet

ANMELDELSER

af Gothersgade og Nørrevold ry for at være en ren sundhedsbrønd, hvorfor tyende med spande gerne kunne komme til at stå i kø foran den i timevis.

I en billet fra december 1841 beder Weyse sin vikar som organist ved Frue Kirke, N. W. Gade, spille ved et juleaftensbryllup kl. 6, da Weyse selv skal spise kl. 4,30 hos admiral P. F. Wulff, og han tvivler på, at han kan nå til ende med middagen, »eller idetmindste faae Caffé tillivs«, hvis han skal ile til tjeneste fra Esplanaden til Frue, »ovenikjøbet i Magistrats-Maaneskin« – hvilket ifølge noterne var den populære betegnelse for buldermørke gader. Thi foruden at spare al gadebelysning i de nogenlunde lyse nætter (1. maj-1. sept.) undlod myndighederne konsekvent og uden hensyn til skydannelser også at tænde byens lygter de nætter, hvor månen ifølge kalenderen burde skinne og således give gratis lys. »Præsumptivt Maaneskin« kaldtes det officielt.

Weyse holdt af de substantielle middage, der blev serveret i de store københavnske hjem, han kendte fra sin ungdom. Han var en underholdende gæst, der gerne takkede for de 10-12 solide retter med dertil hørende vine ved efter måltidet at fantasere på fortepianoet. I brevene opregner han omhyggeligt de imponerende menuer, men undlader ikke at bemærke, når han f.eks. har savnet løg til caviaren, trøfler i postejen eller timian i flødesaucen. Sligt optager ham mere, end hvem der var til stede, og hvad der blev talt om. Hans livretter var ægte skildpaddesuppe og Fladstrands-østers. De var ikke så salte i smagen som de franske og kostede i februar 1840 syv rigsbankdaler for 100.

Min eneste indvending mod noterne er, at en rigsbankdalers købekraft ikke er præciseret – ligesom min eneste indvending mod udgaven som helhed er, at den mangler en sammenfattende indledning. Nu må læseren selv samle de mange små træk sammen og deraf lægge mosaikken.

Henrik Neiiendam.

